

T.C.
KAHRAMANMARAŞ ST İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİN VE MİTOLOJİLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ

Fatma Nur KANGAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2025

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİN VE MİTOLOJİLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ

DANIŞMAN : Prof. Dr. Hamza KARAOĞLAN
JÜRİ : Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet MAHMUTOĞLU

Fatma Nur KANGAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2025

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİN VE MİTOLOJİLERDE YER VE YERALTI
KÜLTÜ

Danışman : Prof. Dr. Hamza KARAOĞLAN

Yıl : 2025, Sayfa: VIII+129

Jüri : Prof. Dr. Hamza KARAOĞLAN (Başkan)
: Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet MAHMUTOĞLU (Üye)

Yer ve yeraltı kavramları, farklı inanç sistemlerinde kutsallık, eskatolojik, kozmolojik ve mitolojik anlamlarla ele alınmıştır. Semitik dinlerde yer ve yeraltı, insanın yaratılışı, kutsal mekânlar ve ölüm sonrası hayat bağlamında önemli bir yere sahipken; Sümer, Babil, Asur, Eski Mısır ve Eski Yunan mitolojilerinde tanrılar, yaratılış mitleri ve öteki dünya inanışları çerçevesinde şekillenmiştir. Bu perspektiften bakıldığında, yeryüzünün cennetle özdeşleştirilmesi ya da cehennem tasvirlerinin yeraltı ile ilişkilendirilmesi gibi temalar, kozmolojik tasavvurların temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu çalışmada, kutsal metinler, mitolojik anlatılar ve tarihsel kaynaklar doğrultusunda yer ve yeraltının inanç sistemlerindeki konumu ve işlevi karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Semitik din, cennet, cehennem, mit, yaratılış, yer, yeraltı.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES
ABSTRACT

MA THESIS

**THE CULT OF EARTH AND THE UNDERWORLD IN
RELIGIONS AND MYTHOLOGIES**

Fatma Nur Kangal

Supervisor : Prof. Dr. Hamza KARAOĞLAN

Year : 2025 , Pages: VIII+129

Jury : Prof. Dr. Hamza KARAOĞLAN (Chairperson)
: Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Member)
: Asst. Prof. Dr. Muhammet MAHMUTOĞLU (Member)

The concepts of earth and the underworld have been interpreted with sacred, eschatological, cosmological, and mythological meanings in various belief systems. In Semitic religions, earth and the underworld hold significant importance in relation to human creation, sacred spaces, and the afterlife. In contrast, in Sumerian, Babylonian, Assyrian, Ancient Egyptian, and Ancient Greek mythologies, these concepts are shaped within the framework of gods, creation myths, and beliefs about the afterlife. From this perspective, themes such as the identification of the earth with paradise or the association of depictions of hell with the underworld have become fundamental elements of cosmological thought. In this study, the place and function of earth and the underworld in belief systems are examined comparatively through sacred texts, mythological narratives, and historical sources.

Keywords: Semitic religion, paradise, hell, myth, creation, earth, underworld

ÖN SÖZ

İçinde bulunulan dünya; yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı olmak üzere üç ana katmandan oluşan bir yapı şeklinde, insanlık tarihi boyunca farklı inanç sistemleri ve mitolojiler tarafından yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda kozmolojik, eskatolojik ve mitolojik anlamlarla yorumlanmıştır. Bu üçlü yapının özellikle yer ve yeraltı bölümleri, farklı dini ve mitolojik anlatılarda önemli ve çeşitli anlamlarla ele alınmıştır. Nitekim yer kavramı, pek çok inançta yaşamın, bereketin ve kutsallığın simgesi olarak görülmüş; kimi zaman cennetle özdeşleştirilmiş, yeraltı ise sıklıkla ölüm, cehennem ve ahiret inançlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Semitik gelenek içinde yer alan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te yer ve yeraltı kavramlarının, kutsal mekân anlayışı, yaratılış anlatıları ve ölüm sonrası yaşam tasavvuru çerçevesinde nasıl şekillendiği incelenmeye çalışılmıştır. Öte yandan, bu üç dine tarihsel ve coğrafi bakımdan komşu olan Sümer, Babil, Asur, Eski Mısır ve Eski Yunan mitolojilerinde de benzer kavramlara yer verildiği görülmektedir. Bu mitolojik geleneklerde, yer ve yeraltı yalnızca tanrıların ikametgâhı olarak değil, aynı zamanda evrenin düzeni, insanın varoluş serüveni ve ölüm sonrası ruhsal yolculuk gibi temaların da merkezinde yer almıştır. Bu çalışma da hem kutsal metinlerde hem de mitolojik anlatılarda yer ve yeraltına atfedilen kavramların farklı inanç sistemlerindeki konumu ve işlevi karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirilmiştir. Böylelikle mitolojik ve dini bağlamlarda bu kavramların nasıl şekillendiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, karşılaştırmalı dinler tarihi yaklaşımıyla farklı kültürlerde ortaya çıkan ortak semboller, anlatı biçimleri ve inanç öğeleri üzerinden kavramlar arasında anlamlı bir bağ kurulması amaçlanmıştır. Araştırma sürecinde başta kutsal metinler olmak üzere, mitolojik kaynaklar ve tarihsel belgeler temel alınmış; konunun çeşitli yönleriyle ele alınabilmesi için çok yönlü bir inceleme yöntemi benimsenmiştir. Bu sayede farklı inanç sistemlerinin aynı kavramlara yüklediği anlamlar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu çalışmanın alana katkı sağlamasını temenni ederim. Şüphesiz ki bazı eksikliklerimiz ve hatalarımız olabilir; ancak akademik eleştiriler ve öneriler doğrultusunda bu eksiklikleri en aza indirme gayreti içinde olacağımızı belirtmek isterim.

Fatma Nur KANGAL
KAHRAMANMARAŞ / HAZİRAN-2025

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen herkese en derin şükranlarımı sunarım. Öncelikle, tez konumun belirlenmesinde, kaynakların temininde ve araştırma sürecimde bana rehberlik eden değerli danışmanım Prof. Dr. Hamza Karaoğlu'na içten teşekkürlerimi sunarım. Bilgi ve deneyimiyle yol gösterici olması, sürecin her aşamasında sağladığı destek benim için büyük bir değer taşımaktadır. Ayrıca, manevi destekleriyle her zaman yanımda olan ailem Mustafa ve Güler Kangal'a gönülden teşekkür ederim. Çalışmam boyunca dostluğunu ve desteğini esirgemeyen kıymetli arkadaşlarıma da minnettarım. Bu vesileyle, yüksek lisansa birlikte başladığımız ve her anımı paylaşarak bana arkadaşlık eden, ancak 6 Şubat'ta vefat eden sevgili dostum Merve Şeyma Kısa'yı rahmetle anıyorum. Onun anısı daima kalbimde yaşayacaktır. Son olarak, bu çalışmaya sağladığı destek dolayısıyla TÜBİTAK 2210 Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı'na teşekkür ederim. Verdikleri destek, araştırma sürecimi daha verimli bir şekilde sürdürebilmemi sağlamıştır. Tezimin, ilgili alana katkı sunmasını ve alandaki araştırmacılara faydalı olmasını temenni ederim.

Fatma Nur KANGAL
KAHRAMANMARAŞ / HAZİRAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
TEŞEKKÜR.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR LİSTESİ	VIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4. Araştırmanın sınırlılıkları.....	3
1.5. Anahtar kelimeler.....	4
1.5.1. Din	4
1.5.2. Yeryüzü	6
1.5.3. Yeraltı	7
1.5.4. Cennet.....	8
1.5.5. Cehennem	9
1.5.6. Tanrı ve Tanrıça	10
1.5.7. Mit, Mitoloji, Mitos	11
1.6. Konu ile ilgili önceki çalışmalar	12
2. SEMİTİK DİNLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ	15
2.1. Yahudilikte Yer ve Yeraltı Kültü.....	15
2.1.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	16
2.1.2. Yerin Kutsiyeti	17
2.1.3. Cennet (Gan Eden- גן עדן) Olarak Yeryüzü	20
2.1.4. Cehennem (Gehinom- גיהנום / גיהנום) Olarak Yeraltı.....	23
2.2. Hristiyanlıkta Yer ve Yeraltı Kültü.....	25
2.2.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	26
2.2.2. Yerin Kutsiyeti	28
2.2.3. Cennet (Heaven) Olarak Yeryüzü	30
2.2.4. Cehennem (Hell) Olarak Yeraltı	33
2.3. İslam'da Yer ve Yeraltı Kültü.....	34
2.3.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	35
2.3.1.1. Yerin Yaratılışı	35
2.3.1.2. İnsanın Yaratılışı.....	37
2.3.1.3. Hz. Âdem'in Yaratılış Süreci	38

2.3.1.4. İnsanın Yaratılış Evreleri	39
2.3.2. Yerin Kutsiyeti	40
2.3.3. Cennet Olarak Yeryüzü	43
2.3.4. Cehennem Olarak Yeraltı	45
3. MİTLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ	47
3.1. Sümerlerde Yer ve Yeraltı Kültü	47
3.1.1. Sümerlerin Tarihçesi	49
3.1.2. Sümerlerde Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları.....	49
3.1.2.1. Enlil (Nunamnir).....	50
3.1.2.2. Enki/Ea, Enkidu.....	50
3.1.2.3. Ereşkigal	51
3.1.2.4. Dumuzi	51
3.1.2.5. Ninhursag Ningirsu, Ningișzida	52
3.1.2.6. Nișubur/İlabrat, Ninurta.....	52
3.1.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	52
3.1.3.1. Evrenin Kökeni.....	53
3.1.3.2. Evrenin Düzenlenmesi.....	54
3.1.3.3. İnsanın Yaratılışı.....	54
3.1.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi.....	55
3.2. Eski Mısırdaki Yer ve Yeraltı Kültü	59
3.2.1. Eski Mısırın Tarihçesi	59
3.2.2. Eski Mısırdaki Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları.....	61
3.2.2.1. Geb, Ptah.....	61
3.2.2.2. Osiris.....	62
3.2.2.3. İsis, Hathor.....	62
3.2.2.4. Montu, Bastet, Sahmet, Mut	63
3.2.2.5. Seth	63
3.2.2.6. Min, Bes, Nephthys, Taveret	63
3.2.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	64
3.2.3.1. Yerin Yaratılışı	64
3.2.3.2. İnsanın Yaratılışı.....	65
3.2.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi.....	66
3.3. Babillerde Yer ve Yeraltı Kültü	68
3.3.1. Babillerin Tarihçesi	68
3.3.2. Babillerde Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları.....	70
3.3.2.1. Tiamat (Ummu Hubur)	70
3.3.2.2. Apsu, Anșar, Kișar, İștar.....	71
3.3.2.3. Ea (Enki), Kingu.....	71

3.3.2.4. Marduk ve Asur	71
3.3.2.5. Ereşkigal	72
3.3.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı	72
3.3.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi.....	74
3.4. Asur'da Yer ve Yeraltı Kültü.....	75
3.4.1. Asur'un Tarihçesi	76
3.4.2. Asurda Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları.....	77
3.4.2.1. Enki/Ea	77
3.4.2.2. Asur/Aşur, İştar.....	78
3.4.2.3. Ereşkigal, Nergal (Erra), Namtar.....	79
3.4.2.4. Ninurta (Ningirsu), Marduk.....	80
3.4.2.5. Dumuzi (Tammuz)	81
3.4.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	82
3.4.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi.....	83
3.5. Eski Yunanda Yer ve Yeraltı Kültü	86
3.5.1. Eski Yunan Tarihçesi	86
3.5.2. Eski Yunanda Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları.....	87
3.5.2.1. Gaia, Hera (Juno).....	87
3.5.2.2. Hades (Pluton)	88
3.5.2.3. Poseidon (Neptün)	89
3.5.2.4. Hephaistos, Ares	90
3.5.2.5. Dionysos, Apollo	92
3.5.2.6. Latona (Leto), Hermes (Mercurius).....	93
3.5.2.7. Athena (Minerva), Artemis.....	93
3.5.2.8. Afrodit.....	94
3.5.2.9. Demeter (Cerus).....	95
3.5.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı.....	96
3.5.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi.....	100
4. DİĞER DİN VE MİTLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ.....	104
4.1. Diğer Dinlerde Yer ve Yeraltı Kültü.....	105
4.1.1. Zerdüştlük.....	105
4.2. Diğer Mitlerde Yer ve Yeraltı Kültü.....	106
4.2.1. Afrika Mitolojisi	106
5. SONUÇ VE KARŞILAŞTIRMA	109
KAYNAKLAR	121
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Çev.	: Çevirmen
Ed.	: Editör
Prof. Dr.	: Profesör Doktor
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
Ts.	: Tarihsiz
Vd.	: Ve diğerleri
İsl.	: İslam
Hrst.	: Hristiyanlık

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Tarihsel süreç boyunca hem vahye dayalı inanç sistemlerinde hem de bu sistemlerle etkileşim içerisinde olan medeniyetlerin mitolojik geleneklerinde “yer” ve “yeraltı” kavramlarıyla ilgili pek çok araştırmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar, söz konusu kavramların sadece fiziksel değil, aynı zamanda sembolik ve metafizik boyutlarıyla da ele alındığını ortaya koymuştur. Bu genel çerçevede dikkate alınarak hazırlanan bu çalışmada ise, Semitik dinler ile onlara komşu medeniyetlerin mitolojik anlatılarında yer ve yeraltı kavramlarının nasıl şekillendiği, hangi işlevleri üstlendikleri ve zaman içinde hangi anlam dönüşümlerine uğradıkları incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, dini ve mitolojik metinler temel alınarak yapılan değerlendirmelerde, söz konusu kavramların farklı kültürel bağlamlarda kazandıkları anlamlar analiz edilmiş; böylece karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsenmiştir. Zira insanlık tarihine yön vermiş inanç sistemlerinde ister vahye dayalı olsun isterse mitolojik kurgular temelinde gelişmiş olsun yer ve yeraltına ilişkin çeşitli sembolik anlatıların ve düşünsel temsillerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu temsillerin zaman içinde kutsallık, yaratılış ve ölüm gibi temel olgular etrafında biçimlendiği, farklı kültürel zeminlerde yeniden yorumlanarak inanç dünyasında kendine özgü anlamlar kazandığı gözlemlenmektedir. Özellikle Semitik dinlerde, yer ve yeraltı kavramlarının kutsal mekânlarla, yaratılış anlatılarıyla ve ahiret inancıyla nasıl bütünleştiği, üzerinde durulması gereken önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’daki yer ve yeraltı algılarının nasıl şekillendiği karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Böylece, üç büyük Semitik dinin ortak yönleriyle birlikte farklılaştıkları noktalar da tespit edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, bu çalışmanın bir diğer boyutunda, Semitik dinlerin sınırları dışında kalan; ancak tarih boyunca onlarla kültürel ve düşünsel etkileşim içinde olmuş komşu medeniyetlerin mitolojik anlayışlarına da yer verilmiştir. Bu çerçevede, Sümer, Eski Mısır, Babil, Asur ve Eski Yunan uygarlıklarının mitolojik anlatılarında yer ve yeraltı kavramlarının nasıl temsil edildiği; bu temsillerin tanrılarla, yaratılış öyküleriyle ve ölüm sonrası inançlarla nasıl ilişkilendirildiği kapsamlı biçimde ele alınmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma, Semitik dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın yanı sıra, bu dinlerle tarihsel ve coğrafi etkileşim içinde bulunmuş olan Sümer, Eski Mısır, Babil, Asur ve Eski Yunan mitolojilerinde “yer” ve “yeraltı” kavramlarının nasıl şekillendiğini incelemeyi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel hedefi, söz konusu

kavramların yalnızca fiziksel mekânlar olarak değil, aynı zamanda kutsallıkla örülü ve inanç sistemlerinin ayrılmaz bir parçası olarak nasıl anlam kazandığını ortaya koymaktır. Genel olarak değerlendirildiğinde hem dinî hem de mitolojik anlatılarda “yer” veya “yeryüzü”, kutsal ya da dünyevi bir alan olarak ele alınmakta; yaşamın sürdüğü, insanın varlık bulduğu temel zemin olarak tasvir edilmektedir. Buna karşılık “yeraltı” ise çoğunlukla ölümle, yeniden doğuşla ve gizemli ya da karanlık güçlerle ilişkilendirilmiştir. Yapılan karşılaştırmalı incelemeler neticesinde, yer kavramının farklı inanç sistemlerinde büyük ölçüde benzer anlamlara sahip olduğu; yeraltının ise çoğu kültürde cehennem, karanlık varlıklar ve cezalandırma ile özdeşleştirildiği gözlemlenmiştir. Söz konusu karşılaştırmalı analiz, kültürler, medeniyetler ve inanç sistemleri arasındaki etkileşimleri ortaya koymakta; böylece bu sistemlerin birbirinden nasıl beslendiğini ve zaman içinde nasıl dönüşümler yaşadığını anlamaya yönelik önemli bir katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, yer ve yeraltı kavramlarının dinî ve mitolojik bağlamda nasıl ele alındığını ortaya koyarken, aynı zamanda ileride bu konuda yapılacak araştırmalara da teorik bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Ayrıca, dinler tarihi disiplini içerisinde gerçekleştirilen bu araştırmanın, mitoloji, antropoloji, etnoloji ve sosyoloji gibi çeşitli sosyal bilim alanlarında yer ve yeraltına dair yapılacak çalışmalara da ışık tutması beklenmektedir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Yer ve yeraltı kavramları, insanlık tarihine bakıldığında yalnızca fiziksel mekânlar olarak değil, aynı zamanda derin sembolik anlamlar taşıyan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. En eski dönemlerden itibaren hem dinî sistemlerde hem de mitolojik anlatılarda bu iki kavrama özel bir anlam yüklenmiş, onlar üzerinden kutsallık, ölüm, yaratılış ve kozmik düzen gibi temel meseleler dile getirilmiştir. Bu çerçevede yürütülen araştırmamızda, Semitik dinler ile onlara komşu medeniyetlerin mitolojilerinde yer ve yeraltının nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik karşılaştırmalı ve betimleyici bir yöntem benimsenmiştir. Çalışmanın temellerini kutsal metinler, mitolojik anlatılar ve arkeolojik veriler oluşturmaktadır. İlk aşamada kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; bu süreçte başta Tevrat, İncil ve Kur'an olmak üzere dinlerin ana metinleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu kutsal metinlerde yer ve yeraltı kavramlarına yapılan doğrudan ya da dolaylı atıflar analiz edilerek, söz konusu kavramlarla ilişkilendirilebilecek yapılar ve anlatılar da değerlendirme kapsamına alınmıştır. Benzer şekilde, mitolojik bağlamda da Sümer, Eski Mısır, Babil, Asur ve Eski Yunan uygarlıklarına ait metinler, tabletler ve arkeolojik buluntular ışığında kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Böylece hem yazılı kaynaklar hem de maddi kültür verileri üzerinden kavramların tarihsel ve kültürel arka planı ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın ilerleyen aşamalarında, karşılaştırmalı analiz yöntemi çerçevesinde, Semitik dinler ile komşu medeniyetlerin mitolojilerinde yer ve yeraltı kavramlarının nasıl anlamlandırıldığı detaylı olarak ele alınmıştır. Semitik

dinler ve diğer ele aldığımız dinler kendi içinde karşılaştırılarak, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve Zerdüştlükte bu kavramların nasıl kavramsallaştırıldığı analiz edilmiştir. Aynı yaklaşımla, Sümer, Eski Mısır , Babil, Asur, Eski Yunan, Afrika mitolojileri de kendi iç dinamikleri doğrultusunda değerlendirilmiş ve bu kavramlara yönelik özgün yaklaşımlar ortaya konmuştur. Sonuç olarak, elde edilen veriler doğrultusunda genel bir değerlendirme yapılmış ve yer ile yeraltı kavramlarının dinî ve mitolojik perspektiften taşıdığı sembolik ve düşünsel önem vurgulanmıştır. Böylelikle, bu kavramların farklı kültürlerde nasıl şekillendiğine dair disiplinler arası bir bakış açısı geliştirilmiş ve ileride yapılacak çalışmalara da kaynaklık etmesi amaçlanmıştır.

1.4. Araştırmanın sınırlılıkları

Bu çalışma, belirlenen yöntemsel ve kuramsal çerçeve doğrultusunda kapsamlı bir değerlendirme sunmakta ve belirli temalar etrafında odaklanmaktadır. Araştırma sürecinde, ilgili akademik literatür, kutsal metinler, mitolojik anlatılar ve arkeolojik bulgular titizlikle incelenmiş; konuya dair en güvenilir ve erişilebilir kaynaklar seçilerek araştırmanın temeli sağlam bir şekilde oluşturulmuştur. Ayrıca, çalışmanın bilgi temeli güçlendirilmek amacıyla, yalnızca içerik değil, kaynak çeşitliliği bakımından da geniş bir tarama gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, Türkçe, İngilizce, Arapça ve Yunanca dillerindeki literatüre öncelik verilmiş; bu dillerdeki kaynaklar ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra, farklı dillere ait kaynaklara da ulaşılmaya çalışılmıştır. İncelenen konunun kapsamı oldukça geniş olmakla birlikte, bu çalışmada özellikle Semitik dinler ile bu dinlerle tarihsel, kültürel ve coğrafi etkileşim içerisinde bulunan Sümer, Babil, Asur, Eski Mısır ve Eski Yunan uygarlıklarının mitolojilerine odaklanılmıştır. Bu sınırlamanın nedeni, tüm dinî ve mitolojik sistemlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin, bir yüksek lisans tezi kapsamında ele alınamayacak kadar geniş ve kapsamlı bir çalışma gerektirmesidir. Bununla birlikte, konunun çok yönlü bir şekilde ele alınabilmesi amacıyla, Zerdüştlük dininde ve Afrika mitolojilerin de yer ve yeraltı kavramları genel çerçevede incelenmiştir. Böylece, yalnızca Semitik dinler ve komşu medeniyetlerle sınırlı kalınmayıp, farklı kültürel bağlamlarda da yer ve yeraltı kavramlarının nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Semitik dinler başlığı altında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerinde yerin ve insanın yaratılışı, yerin kutsiyeti, yeryüzü tasvirleri bağlamında cennet anlayışı ve yeraltı tasvirleri bağlamında cehennem inancı incelenmiştir. Her bir din için ilgili kutsal metinler ve temel kaynaklar esas alınmıştır. Mitolojik gelenekler bölümünde ise Sümer, Eski Mısır, Babil, Asur ve Eski Yunan uygarlıklarına yer verilmiş; her birine dair kısa bir tarihsel çerçeve sunulmuş, ardından yer ve yeraltı tanrı/tanrıçaları, evrenin ve insanın yaratılışı ile ölüm ve ölüm ötesi inançlar alt başlıkları altında mitolojik anlatılar incelenmiştir.

1.5. Anahtar kelimeler

Sosyal bilimlerde herhangi bir kavram, farklı disiplinlerde farklı anlamlar taşıyabilir. Aynı şekilde, sosyal bilimler içinde belirli bir kavramın içeriği benzer biçimde doldurulabilirken, din ve kültür bağlamında çok farklı anlamlar kazanabilmektedir. Bu nedenle, tezde sıkça geçen kavramlar “Anahtar Kelimeler” başlığı altında ayrı başlıklar halinde ele alınmış ve mümkün olduğunca Dinler Tarihi ve dinler perspektifinden değerlendirilmiştir. Ayrıca, eğer özel bir anlam kazandıysa, bu da belirtilerek açıklanmıştır.

1.5.1. Din

Din kavramının, farklı disiplinlerde, kültürlerde ve medeniyetlerde çeşitli anlamlar taşıdığı görülmektedir. Türk Dil Kurumu tarafından yapılan tanımda din; Tanrı’ya, doğaüstü güçlere ya da kutsal varlıklara inanmayı ve ibadet etmeyi düzenleyen toplumsal bir yapı olarak ifade edilmiştir. Ancak bu tanımla sınırlı kalmamış; dinin yalnızca inanç sistemleriyle değil, aynı zamanda kurallar, kurumlar, ritüeller ve semboller aracılığıyla organize edilen çok yönlü bir yapı olduğu da vurgulanmıştır.¹ Semitik dinler arasında ilk sırada yer alan Yahudilikte, "abodath elohim" teriminin hem Tanrı’ya ibadeti hem de din kavramını ifade etmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadenin, mabette gerçekleştirilen ritüelleri kapsamakla birlikte, dini yaşantının tamamını içine alacak şekilde geniş bir anlam içerdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bazı metinlerde din kavramının "yir’ah" kelimesiyle, yani korku ve haşyet duygularıyla ilişkilendirilerek ifade edildiği; "emunath" teriminin ise özellikle inanç boyutunu vurgulamak için tercih edildiği dikkati çekmektedir. Ayrıca, "daath elohim" tabiri Tanrı bilgisi anlamında kullanılmış olup, dini bilgiyle doğrudan ilişkili bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, "tora" kelimesinin ise ilahi öğretileri, kutsal yasaları ve dini talimatları içeren bir terim olarak kullanıldığı ve dinle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan, kutsal metinlerin ardından gelişen Pehlevi literatüründe "daath" kelimesine "kanun, hüküm ve emir" anlamlarının da yüklendiği; zamanla bu kavramın dinin genel karşılığı hâline geldiği ve bu şekilde günümüze kadar ulaştığı ifade edilmektedir.² Semitik dinler arasında yer alan Hristiyanlıkta ise din kavramının Tanrı ile insan arasındaki bağı, kutsal olana karşı duyulan saygıyı ve ibadetlerin dikkatle yerine getirilmesini ifade etmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Roma geleneğinden alınan religio teriminin, Cicero tarafından re-legere (tekrar okumak, yapmak) fiilinden türetildiği ve

¹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Din”, Türk Dil Kurumu (TDK), (erişim 9 Mayıs 2025).

² Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/314.

ibadet ile bağlılık anlamlarıyla ilişkilendirildiği belirtilmektedir. Ancak IV. yüzyılda Lactantius, bu kelimenin re-ligare (bağ kurmak) kökünden geldiğini savunmuş ve böylece insan ile Tanrı arasındaki bağı güçlendirme anlamı ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Aziz Augustinus'un da bu terimi "kaybedilmiş bir şeyi yeniden bulma" şeklinde yorumladığı ve dinin, insanın Tanrı ile ilişkisini yeniden kurma sürecini temsil ettiğini ileri sürdüğü görülmektedir.³ İslamiyet'te ise din kavramı, köken açısından Arapçadaki "deyn" kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Müslüman dil âlimleri, bu kelimeye "itaat, ceza, mükâfat" gibi anlamlar yüklemiş ve terim olarak özellikle "itaat" ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, kelimenin "itaat" ve "karşılık" gibi anlamlarının ön plana çıkarıldığı; ayrıca "hesap" ve "İslam" gibi başka anlamlara da yer verildiği anlaşılmaktadır. Ayetlerden, hadislerden ve şiirlerden hareketle yapılan yorumlarda, kelimenin yirmiden fazla anlamı bulunduğu ortaya konmuş; bazı kaynaklarda ise bu sayının otuzun üzerinde olduğu vurgulanmıştır.⁴ Ancak Kur'an'da önemli bir anahtar kavram olarak geçen bu kelimenin hangi kökten türediğini kesin olarak belirlemenin, anlam çeşitliliği nedeniyle oldukça güç olduğu görülmektedir. Öte yandan, İslam öncesi Arap edebiyatında "din" kelimesinin; alışkanlık ve gelenek, karşılık verme ve itaat gibi üç temel anlam çerçevesinde kullanıldığı ifade edilmiştir.⁵ Batı dillerinde din kavramına karşılık gelen religion teriminin ise, Latince kökenleri itibarıyla farklı anlamlar içerdiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, söz konusu kelimenin; yeniden okumak, derinlemesine düşünmek, sorumluluk almak, bir şeyi görev edinmek, kaybedilmiş bir şeyi bulmak, özen göstermek, bağlı kalmak, saygı duymak ve bireyin gerçeklikle yeniden bağ kurması gibi çeşitli anlamlarla ilişkilendirildiği görülmektedir.⁶ Öte yandan, Batılı araştırmacılar din kavramının anlamlarını ve işlevini açıklamak amacıyla çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Özellikle 19. ve 20. yüzyılın başlarında geliştirilen klasik yaklaşımlar arasında psikolojik ve sosyolojik teoriler öne çıkmaktadır. Psikolojik yaklaşımlarda, örneğin J. G. Frazer tarafından, din ruhların etkisine bağlı bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise Émile Durkheim, dini bir sosyal olgu olarak ele almış ve bu olgunun bireyin deneyimleriyle şekillendiğini belirtmiştir. Ayrıca Herbert Spencer dinin, insan organizmasındaki bir gücün yansıması olduğunu savunmuş; Max Müller ise dini, insanın sonsuz kavrama yeteneğiyle ilişkilendirmiştir. Daha sonraki dönemlerde, özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan modern yaklaşımlarda ise, dinin birey üzerindeki etkisi daha çok deneyimsel ve etik yönleriyle ele alınmıştır. Örneğin Rudolf Otto, dini kutsalın deneyimlenmesiyle açıklarken; Matthew Arnold, onu ahlaki değerlerin duygularla pekişmiş bir hâli olarak yorumlamıştır. H. Bradley tarafından ise din, iyiliğin özünü anlama çabası olarak görülmüştür. Michel Mayer ise dini, bireyin

³ Tümer, "Din", 9/314.

⁴ Tümer, "Din", 9/312.

⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.).

⁶ Ali Ulvi Mehmetoğlu, "Din (İlahiyat)", *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*, ts,1.

Tanrı'ya, insanlara ve kendisine karşı yerine getirmesi gereken inançlar ve öğretilerin bütünü olarak tanımlamıştır.⁷ Tüm bu farklı yaklaşımlar ve tanımlar dikkate alındığında, din kavramının tek bir açıklamayla sınırlandırılmayacak kadar geniş, çok boyutlu ve karmaşık bir olgu olduğu sonucuna varılmaktadır.

1.5.2. Yeryüzü

Türkçede "yer" kelimesi, çeşitli anlamlarla kullanılır. Bu anlamlar arasında toprak, bölge, mekân, diyar, memleket, dünya ve yeryüzü yer almaktadır. Bu doğrultuda, cisimlerin konumu genellikle yere göre tanımlanır; örneğin, "yer altı", "yerüstü" ve "yeryüzü" gibi ifadeler bu anlamı pekiştiren örneklerdir.⁸ Öte yandan, İslami kaynaklarda ise insanların yaşadığı fiziksel dünya için genellikle "arz" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁹ Kur'an'da, bu kelimenin yeryüzü anlamında geçtiği ve insanların yaşamlarını sürdürdükleri toprakları, ülkeleri ve bunların taşıdığı değeri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, Ahd-i Atîk'te, Âdem'in emre uymamasıyla ilişkilendirilen yeryüzü, Kur'an'da insanın hayatını devam ettirdiği bir mekân ve rızık kaynağı olarak ele alınmaktadır.¹⁰ Hristiyanlıkta da yeryüzü, tarihsel süreç içinde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Erken dönem Hristiyan düşünürleri, Kitâb-ı Mukaddes'teki tasvirlerle dayanarak genellikle düz bir dünya modelini benimsemişlerdir. Özellikle Orta Çağ'da, Kilise'nin otoritesi altında şekillenen kozmoloji, İncil'deki anlatılarla uyumlu olacak şekilde tasarlanmıştır. Bu dönemde bazı Hristiyan düşünürler, yeri evrenin merkezinde hareketsiz bir düzlem olarak kabul etmiş ve gökyüzünü onun üzerine kapanan bir kubbe şeklinde tasvir etmişlerdir. Ancak Aristoteles ve Batlamyus'un bilimsel çalışmalarının etkisiyle, özellikle Rönesans'a doğru, yerin küresel olduğu fikri Hristiyan dünyasında da yaygınlaşmıştır.¹¹ Sonuç olarak, Türkçede genellikle yerküre anlamında kullanılan "dünya" kelimesi, Kur'an, hadisler ve diğer İslami metinlerde, insanın ölümden önceki yaşamını ve bu süreçte faydalandığı nimetleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Ayrıca eski sözlüklerde "arz" kelimesinin, "gökyüzünün karşısı olan cisim" ya da "insanların üzerinde bulunduğu yer" olarak tanımlandığı bilinmektedir. Bununla birlikte, "arz" kelimesi belirli mekânları ifade etmek amacıyla "ülke, toprak, kara parçası, arazi" gibi anlamlarla da kullanılmaktadır. Son olarak, felsefi metinlerde ise "arz" kavramının hem yeryüzünü hem de maddi evreni oluşturan dört unsurdan biri olan "toprak" anlamında geçtiği görülmektedir.¹²

⁷ Ahmet Çaycı, "Kavramlar ve Tanımlar", *Mitoloji ve Din* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2012), 3-4.

⁸ Serkan Güneş, "Yeraltı Mekânı ve Kavramının Toplum ve İmgelem Üzerine Etkisi" 27/2 (2010), 126.

⁹ Mustafa Çağrı, "Yer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/476.

¹⁰ Tuğba Yazıcı, "Kur'an Perspektifinde Yeryüzünün İnsanın Yaşam Alanı Olarak Anlamı", *Toplum Bilimleri Dergisi* 11/21 (2017), 143.

¹¹ Çağrı, "Yer", 43/480.

¹² Çağrı, "Yer", 43/476.

1.5.3. Yeraltı

Birçok inanç sisteminde, kötü eylemlerin cezasız kalmadığına inanılmış ve bu cezaların genellikle yeraltında verildiği düşünülmüştür. Yeraltı, hem fiziksel bir mekân olarak görülmüş hem de ruhani bir geçiş alanı olarak tasavvur edilmiştir. Bu nedenle, yeraltı âlemi, yeryüzüyle birlikte var olan ve günahkârların cezalandırıldığı bir diyar olarak kabul edilmiştir. Özellikle mitolojik anlatılarda, yeraltı farklı adlarla anılmış ve çeşitli özelliklerle betimlenmiştir. Örneğin, Sümer mitolojisinde yeraltı "Kur" olarak adlandırılmıştır. Kur, ölülerin yaşadığı karanlık bir diyar olarak düşünülmüş ve bu yerin tanrıça Ereškigal tarafından yönetildiğine inanılmıştır. Böylece, yeraltı sadece ölülerin barınağı değil, aynı zamanda ilahi adaletin uygulandığı bir alan olarak da görülmüştür. Benzer şekilde, Yunan mitolojisinde de yeraltı büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu âleme "Hades" adı verilmiş ve iki bölüme ayrıldığına inanılmıştır. Bunlardan ilki, ruhların ilk vardığı yer olan Erabos'tur; ikincisi ise, en derin çukur olarak tasvir edilen ve cezalandırmaların gerçekleştiği Tartaros'tur. Şamanist inançlarda ise evrenin üç katmandan oluştuğu kabul edilmiştir: gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı. Yeraltı, karanlık ruhların yaşadığı ve Erlik Han'ın hüküm sürdüğü bir diyar olarak tasavvur edilmiştir. Buna göre, ölülerin ruhları bu dünyada sorguya çekilmiş ve iyi ya da kötü oluşlarına göre değerlendirilmişlerdir. Musevilikte de yeraltı kavramı dikkat çekici bir biçimde yer almıştır. Bu inançta yeraltı, "Şeol" ve "Gehinnom" adlarıyla anılmıştır. Şeol, ruhların indiği derin ve sessiz bir çukur olarak tanımlanırken; Gehinnom, günahkârların azap çektiği yer olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Hristiyanlıkta da yeraltı önemli bir yere sahip olmuştur. Burada, cehennem kavramı öne çıkmış ve bu yer, günahkâr ruhların ölümden sonra cezalandırıldığı mekân olarak anlatılmıştır. Cehennem, sonsuz ateşle dolu, dipsiz bir çukur şeklinde betimlenmiş ve farklı kültürlerde "Inferno", "Hell" ya da "Hölle" gibi isimlerle anılmıştır. İslam inancında da yeraltı âlemiyle ilgili benzer anlayışlara rastlanmaktadır. Cehennemin yedi katmanlı olduğu ve her bir katmanda azabın giderek şiddetlendiği bildirilmiştir. Ayrıca, kıyamet yaklaştığında yerin altından çıkacağına inanılan "Dabbet-ül Arz" adlı varlık da yeraltıyla ilişkilendirilmiştir. Bu varlığın müminlerle inkârcıları ayırt edeceği düşünülmüştür.¹³ Son olarak Türklerin inancında ise, yaşanan dünya ile ölüm sonrası dünyalar arasında bir bağlantı olabileceği inancı bulunur. Bu anlayış, diğer din ve kültürlerdeki yeraltı inançlarıyla benzerlik gösterir. Yeryüzü, canlıların yaşadığı yerken, yer üstü ve yer altı dünyaları, ölülerin ruhlarının varlıklarını sürdürdüğü alanlardır.¹⁴

¹³ Güneş, "Yeraltı Mekânı ve Kavramının Toplum ve İmgelem Üzerine Etkisi", 128.

¹⁴ Esra Bilge Savcı, "Türklerde Üç Metin Üzerinden Yer altı Dünyası", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/34 (2021), 465.

1.5.4. Cennet

Cennet kavramı, Arapça kökenli “cenn” kelimesinden türetilmiş olup, “örtmek” ve “gizlemek” anlamlarını taşımaktadır. Bu doğrultuda, “bitki ve ağaçlarla örtülü bahçe” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, Batı dillerindeki “paradise” kelimesinin kökeni, Eski Farsça “pairi-daeza” yani “çevrili bahçe” ifadesine dayandırılmıştır. Ayrıca, İbranice “Gan Eden” (Eden Bahçesi) ifadesi de Yunancaya “paradeisos” şeklinde çevrilmiş ve bu çeviri Batı dillerine kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte, ilkel toplumlar da cennet inancına sıkça rastlanmış ve bu inanç genellikle ölüm sonrası mutluluk ya da mutsuzluk düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Çoğu zaman cennetin ya dünyada gizli bir yer ya da gökyüzünde yüce bir mekân olarak var olduğuna inanılmıştır. Örneğin, Andaman Adaları’nda iyi insanların ruhlarının cennete gittiğine inanılırken; bazı Afrikalı topluluklarda ise, insan yaratılmadan önce cennetin var olduğu düşünülmüştür. Böylece, cennet hem başlangıca hem de sona dair bir anlam taşımıştır. Benzer biçimde, Eski Mezopotamya ve Mısır inançlarında da cennet tasvirlerine yer verilmiştir. M.Ö. 2000’lere tarihlenen Sümer metinlerinde cennet “Dilmun” olarak anılmış ve “ölümsüzlerin yurdu” olarak betimlenmiştir. Aynı şekilde, Mısırlılar tarafından da cennet gökte yer alan bir âlem olarak tasavvur edilmiş; ruhların, Osiris’e ya da Güneş Tanrısı Re’ye kavuştuğu bir yer olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, İran, Yunan ve Roma inanç sistemlerinde de benzer cennet anlayışlarına yer verilmiştir. Örneğin, Zerdüş inancında cennet; doğuda, nehirlerin kaynaklarının bulunduğu mutlu bir diyar olarak tanımlanmıştır. Eski Yunan mitolojisinde ise “Elysium” ve “Hesperides Bahçeleri”, cennete benzetilen huzur dolu mekânlar olarak anlatılmıştır. Öte yandan, Hint, Budist ve Çin geleneklerinde de cennet kavramına farklı biçimlerde yaklaşılmıştır. Hindu inancında cennet, Tanrı İndra’nın yönettiği “Nandana” adlı yer olarak betimlenmiştir. Budizm’de ise bu yer, “Sukhavati” ismiyle anılmış ve güzelliklerle dolu, arzu edilen bir mekân olarak tarif edilmiştir. Çin inançlarında da Budizm ve Taoizm’in etkisiyle cennet inancı gelişmiş; başlangıçta “P’eng Lai” adalarına, daha sonra ise göğü ifade eden “Tien” kavramına bağlanmıştır. Yahudilikte ise cennet anlayışı, başlangıçta Tevrat’taki yaratılış anlatısında geçen “Gan Eden” ile ilişkilendirilmiş; zamanla ise iyi ruhların ölümden sonra geçici olarak konakladığı bir yer şeklinde düşünülmüştür. Ancak ahiret inancının gelişmesiyle birlikte cennet, dirilişin ardından iyilerin sonsuza dek kalacağı bir yer olarak tasavvur edilmiştir.¹⁵ Benzer şekilde, Hristiyanlıkta da cennet; adil ve erdemli bir şekilde yaşamını sürdürenlerin ölümden sonra kavuşacakları bir mekân olarak tanımlanmıştır. Bu mekân, hayat ağacının meyvesinin yenebileceği, huzurun hâkim olduğu bir yer olarak anlatılmıştır.¹⁶ Aynı zamanda “Firdevs” kavramı, Tanrı’nın huzurunun ve vahyinin

¹⁵ M.Süreyya Şahin, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/374-375.

¹⁶ Luk.23:43; Va.2:7.

sembolü olarak görülmüş; cennet yalnızca bir mutluluk alanı değil, aynı zamanda ahlaki ve dini boyutlarıyla kutsal bir mekân olarak kabul edilmiştir.¹⁷ İslam inancında ise cennet, Allah’a iman edenlerin ve salih amel işleyenlerin ahirette mükâfatlandırılacağı, nimetlerle donatılmış ve sonsuz mutluluğun sürdüğü bir yer olarak tanımlanmıştır. Bu yerde üzüntüye, sıkıntıya ya da acıya yer olmadığı bildirilmiş; kulların ebedi huzur içinde yaşayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca, Hz. Âdem ve Havva’nın başlangıçta cennette bulundukları, ancak Allah’ın emrine uymadıkları için oradan çıkarılarak yeryüzüne gönderildikleri ifade edilmiştir.¹⁸

1.5.5. Cehennem

Farklı dinî geleneklerde, iyilerin varacağı yer genellikle cennet, kötülerin cezalandırılacağı mekân ise cehennem olarak tasvir edilmiştir.¹⁹ Her ne kadar “cehennem” kelimesi Arapçada “derin kuyu” ya da “uğursuzluk” anlamında kullanılsa da bu kavramın kökeni konusunda dilbilimciler arasında tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Buna ek olarak, Grekçe ve Latince metinlerde “gehenna” şeklinde geçen bu terimin, büyük olasılıkla İbranice “ge-Hinnom” ifadesinden türediği ileri sürülmüştür. Nitekim “ge-Hinnom”, Eski İsrail toplumunda kötü bir anlam taşımış; burada Tanrı Molek’e çocuk kurbanları sunulduğuna inanıldığı için Hinnom Vadisi zamanla uğursuzlukla özdeşleştirilmiştir. Ancak ölüm sonrası cezalandırma düşüncesi yalnızca Yahudilikle sınırlı kalmamış; aksine, Mezopotamya, Eski Mısır ve Mecusilik gibi birçok antik inanç sisteminde de farklı biçimlerde yer bulmuştur. Bu geleneklerde cehennem, genellikle kötülük yapanların cezalandırıldığı karanlık bir alan olarak betimlenmiştir. Bununla birlikte, Hinduizm ve Budizm gibi doğu kökenli öğretilerde cehennem yalnızca bir azap yeri olarak değil, aynı zamanda ruhun arınmasını sağlayan geçici bir durak olarak kabul edilmiştir.²⁰ Öte yandan, Yahudi düşüncesinde cehennem, çoğu zaman azapla birlikte arınmanın da gerçekleştiği bir mekân olarak tanımlanırken, Hristiyanlıkta da cehennem insanın kibir nedeniyle Tanrı’dan ebediyen uzak kalacağı bir yer olarak kabul edilmiştir. Dahası, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde cehennem, Kutsal Kitap’ta ve Orta Çağ düşüncesinde genellikle “gehenna” ya da “şöl” gibi terimlerle ifade edilmiş; Eski Ahit’te ve halk inançlarında ise ölümlerin yeraltında, gölgeler hâlinde varlıklarını sürdürdüğü bir alan olarak betimlenmiştir.²¹ İslam literatüründe ise

¹⁷ Martin Arneth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), “Cennet (Hrist.)”, 116–118.

¹⁸ İsmail Hakkı Ünal, “Cennet (İsl.)”, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk ve diğerleri (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2003), 115–116.

¹⁹ Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (2006), 15.

²⁰ Ömer Faruk Harman, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/225.

²¹ Otto Hermann Pesch, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), “Vaat/Vaatler (Hrist.)”.

cehennem, ahiret hayatının temel aşamalarından biri olarak görülmüş ve özellikle inkârcıların ya da büyük günah sahiplerinin cezalandırıldığı bir mekân şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre, cehennem yedi katmandan oluşmakta ve her katmanda farklı derecelerde azap uygulanmaktadır.²² Bunlara ek olarak, cehennemin nerede bulunduğu ve ne zaman var olmaya başladığı gibi sorulara farklı mezhepler ve yorumcular tarafından çeşitli cevaplar verilmiştir. Bazı anlayışlara göre cehennem, dünya yaratılmadan önce mevcuttu ve yerin altında, göğün üstünde ya da karanlık dağların ardında bulunmaktaydı. Diğer görüşlere göre ise cehennem, yalnızca bir azap alanı değil, aynı zamanda günahkâr ruhların geçici olarak kaldığı ve kötülüklerden arındığı bir ara bölge olarak değerlendirilmiştir.²³

1.5.6. Tanrı ve Tanrıça

Türkçede kullanılan "Tanrı" kelimesi, tarihsel süreç içinde çeşitli anlamlar kazanmış ve zamanla tek tanrılı inanç sistemleriyle ilişkilendirilmiştir. Eski Türkçede bu kelimenin "gök" ve "sema" anlamlarına geldiği, ayrıca büyük ve yüce varlıkları tanımlamak için kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Divan-ü Lügat-it-Türk gibi kaynaklarda, bu kelimenin İslam öncesi dönemde Türkler tarafından benimsendiği görülmektedir. Ancak zamanla, tek tanrılı dinlerin etkisiyle bu kavrama daha soyut ve ilahi bir anlam yüklenmiştir. Bununla birlikte, benzer bir dönüşüm "Allah" kelimesinde de gözlemlenmiştir. Mezopotamya kökenli olduğu düşünülen "ilah" kelimesi, tarihsel süreçte farklı dil ve kültürlerde değişime uğramış; İbranice ve Arapça gibi dillerde çeşitli biçimlerde kullanıldıktan sonra "Allah" formunu almıştır.²⁴ Ayrıca, Budizm, Maniheizm ve İslam gibi dinî geleneklerde zamanla "Tanrı" kelimesinin yerine "Allah" kullanımının tercih edildiği de gözlemlenmiştir. Dilbilimsel açıdan incelendiğinde, "Tanrı" kelimesinin kökeninin Sümerce "Dingir" sözcüğüyle bağlantılı olabileceği öne sürülmektedir. Bunun yanı sıra, eski Türkçede "Tenri" şeklinde kullanılan kelimenin zamanla bugünkü formunu aldığı da bilinmektedir.²⁵ İlkçağ pagan toplumlarında ise Tanrı, çoğunlukla insan biçiminde tasavvur edilmiş ve toplumun ihtiyaçlarına göre farklı roller üstlenmiştir. Dolayısıyla her tanrı, belirli alanlarla ilişkilendirilmiş ve bu roller zaman içinde değişmiştir. Tanrıların önemi ise içinde bulunulan toplumun sosyal ve siyasal yapısına göre artmış ya da azalmıştır. Ancak Orta Çağ'a gelindiğinde, Hristiyanlık ve özellikle Katolik Kilisesi Batı dünyasında hâkim güç haline gelmiş ve Tanrı inancı, kilisenin öğretileri doğrultusunda sınırlandırılmıştır. Bu dönemde din adamları, Tanrı adına söz

²² Mustafa Çiçek, *İslam Kelamında Cennet ve Cehennem* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 45.

²³ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/205.

²⁴ Rehman Guliyev, "Tanrıçılık ve Tanrı Kelimelerinin Leksik Anlamı" 2 (2011), 97.

²⁵ Ali Rıza Önder, "Tanrı", *Türk Dil Kurumu*, ts., 208.

sahibi olmuş; böylece kilise yalnızca dinî hayatı değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzeni de belirleyen bir otorite konumuna gelmiştir. Zamanla modern dönemde kilisenin etkisi azalmış ve bu durum Tanrı anlayışında köklü değişimlere yol açmıştır. Tanrı kavramı daha insancıl ve akılcı bir çerçevede ele alınmaya başlanmış; bireylerin akıl yoluyla Tanrı'ya ulaşabileceği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Ayrıca, Tanrı'nın dünyadaki etkisi sorgulanmış ve bazı düşünürler onun varlığını tamamen reddederek "Tanrı'nın ölümü" fikrini ortaya atmışlardır.²⁶ Tanrıça kavramı ise, tarih boyunca farklı anlamlar kazanmış ve çeşitli toplumsal, kültürel bağlamlarda farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Bazı araştırmacılar tanrıçayı, eski toplumlar da tapınılan kutsal bir kadın varlık olarak değerlendirirken; bazıları ise onu, kadının yaratıcı, besleyici ve yaşam verici yönlerini temsil eden bir düşünsel anlatı olarak görmektedir.²⁷ Özellikle yazılı kültür öncesi dönemlerde sözlü gelenek yoluyla aktarılan mitler ve söylenceler, toplumların kadına dair düşünce ve değerlerini tanrıça figürü üzerinden ifade etmiştir. Bu anlatılarda tanrıça; doğa, doğurganlık, bereket, yaşam, ölüm ve yeniden doğuş gibi temel kavramlarla ilişkilendirilmiş; kimi zaman koruyucu ve şefkatli bir anne, kimi zaman ise güçlü ve cezalandırıcı bir güç olarak betimlenmiştir. Kadın merkezli yaklaşımlarda ise tanrıça, tarih boyunca kadınların oynadığı önemli rollerin ve taşıdığı toplumsal işlevlerin bir yansıması ve hatırlatıcısı olarak ele alınır.²⁸

1.5.7. Mit, Mitoloji, Mitos

Mit, kutsal olana dair anlatılar ile evrenin ve insanın mevcut durumuna nasıl ulaştığını açıklayan öyküleri içeren en önemli dinsel söylemlerden biri olarak kabul edilmektedir. "Mit" kelimesi, köken olarak Yunanca muthos ya da mythos sözcüğünden türetilmiş olup, "söz" ya da "konuşma" anlamına gelmektedir.²⁹ Ancak zaman içinde mitlerin ayrıntılarında sadeleşmeler yaşanmış, bu anlatılar daha genel biçimler olarak her dönemde geçerliliğini koruyabilmiştir. Bununla birlikte, toplumların değişimiyle mitlerin de dönüşüme uğradığı görülmüş; bazı mitler, inançların zayıflamasıyla birlikte unutulmuş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Buna rağmen, mitlerin reddi, çoğunlukla yeni bir anlatının kabulü anlamına gelmiş ve bu durum, tarih boyunca mitlerin farklı biçimlerde varlığını sürdürmesine neden olmuştur.³⁰ Öte yandan, mythos sözcüğünün "söylenen" veya "duyulan söz" anlamına geldiği; masal, öykü ya da efsane gibi kavramlarla ilişkilendirildiği bilinmektedir. Ancak bu anlatı türüne genellikle güven duyulmamış;

²⁶ Mustafa Tekin, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003), 484.

²⁷ Sandra Billington - Miranda Green (ed.), *The Concept of the Goddess* (London: Routledge, 1996), 2.

²⁸ Dicle Özcan Elçi, "Batı ve Doğu Mitolojilerinde Kadın İmgesi: Tanrıçalar", *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences* 4/11 (2018), 827.

²⁹ Cengiz Batuk, "Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar", *Milel ve Nihal Dergisi* 6/1 (2009), 28.

³⁰ Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlar da Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, çev. Levent Yılmaz (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), "Mit", 5.

çünkü insanlar gördüklerini ya da duyduklarını aktarırken bunları yanlış bilgilerle karıştırabilmiştir. Bu nedenle, antik tarihçi Herodot tarafından mythos, tarihsel değeri olmayan ve güvenilir kabul edilmeyen rivayetler olarak değerlendirilmiştir. Benzer şekilde, filozof Platon da mythosu gerçeklerle ilgisi olmayan, uydurma ve anlamsız anlatılar olarak tanımlamıştır.³¹ Mit bilimi olarak bilinen mitoloji ise,³² mythos (söz) ve logos (akıl/söz) kelimelerinden türetilmiş bir terimdir. Türkçeye "söylenbilim" ya da "söylencebilim" olarak çevrilen bu kavram, bazen "mitologya" biçiminde de kullanılmaktadır. Fransızca mythologie teriminden Türkçeye "mitoloji" olarak geçmiştir. Mitoloji hem mitlerin ortaya çıkışını, gelişimini ve anlamını inceleyen bir bilim dalı olarak görülmekte; hem de bu anlatıların tamamını kapsayan genel bir kavram olarak kullanılmaktadır. Türk edebiyatı ve mitoloji alanında önemli bir isim olan Azra Erhat'a göre, antik dönemde mythologein fiili "masal anlatmak" anlamına gelmiştir ve bu, sözlü gelenek yoluyla aktarılan efsanelerin ozanlar aracılığıyla nesilden nesile iletilmesini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, mythologia terimi, bu efsanelerin derlendiği yazılı metinleri ya da bu metinleri hazırlayan derleyicilerin çalışmalarını tanımlamak için de kullanılmıştır. Dolayısıyla, mitos terimi çok tanrılı inançlarda tanrılarla ilgili anlatılan efsaneleri ifade ederken; mythologia bu efsanelerin toplandığı yazılı kaynaklara işaret etmektedir. Günümüzde ise mitoloji kavramı, yalnızca tanrısal anlatıları değil, aynı zamanda destanları, masalları, hikâyeleri ve hatta insanlık tarihine dair kültürel hafızayı da içerecek şekilde daha geniş bir anlam taşımaktadır. Ayrıca, batıl inançlar ve hurafelerin de mitoloji kapsamında değerlendirilebildiği görülmektedir.³³

1.6. Konu ile ilgili önceki çalışmalar

Araştırmamız sırasında, çeşitli din ve mitolojilerde yer ve yeraltı anlayışına yer veren pek çok eser tespit edilmiştir. Dinlerde ve mitolojilerde yerin kutsallığını, yeraltının anlamını ve bu kavramlara yüklenen sembollerini ele alan çeşitli kaynaklar bulunmasına rağmen, bu konuyu dinî ve sembolik açıdan bütüncül bir yaklaşımla ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak, konuyla dolaylı olarak bağlantılı bazı tezler, kitaplar ve makaleler tespit edilmiştir. Bu nedenle, öncelikle tezlerde yer alan ilgili çalışmalar değerlendirilmiş, ardından kitap ve makaleler sırasıyla ele alınmıştır. Dolayısıyla, burada tespit edebildiğimiz ölçüde, farklı boyutlarıyla konumuza ışık tutan araştırma ve incelemeler hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Ebru Uncu'nun 2011 yılında Pamukkale Üniversitesi'ne sunduğu Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar isimli yüksek lisans tezinde, Mezopotamya'nın inanç sistemleri, tanrılar panteonları ve ritüelleri incelenmiştir.

³¹ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.), "Mythos ve Mythologia", 1.

³² David A. Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, çev. Nurdan Soysal (Topkapı-İstanbul: Say Yayınları, ts.), 16.

³³ Hayreddin Kızıl, "Mitos, Anlamı, Özellikleri ve İşlevleri", *Kadim Hikmet Dergisi* 4 (2021), 35-36.

Çalışmanın birinci bölümünde Mezopotamya panteonundaki tanrılar ve mitolojik belgelerde yer alan tanrıların özellikleri ele alınmış, ikinci bölümde ise Mezopotamya inançlarının Anadolu, Suriye-Filistin hattı ve Yunanlılar üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise Yunan inanç sistemine Mezopotamya toplumlarının etkileri mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiştir. Tezin faydalandığım bölümleri ise, Sümerlerin Aşağı Mezopotamya'da oluşturdukları ilk panteonları, Sümer mitolojisinde Ereškigal ve Ninurta'nın rollerini, Enki-Ninmah şiirinde Enki'nin insan yaratma çabalarını ve "Sığır ve Tahıl" mitindeki Lahar ile Aşnan'ın kültürel nimetler sundukları tartışmaları ele alan bölümlerden oluşmaktadır.

Abdullah Altuncu tarafından kaleme alınan ve 2014 yılında Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu adlı makalede, Sümerlerin tanrı anlayışları ele alınarak panteondaki önemli tanrılar tanıtılmaktadır. Çalışmada faydalandığımız bölümler, Sümer dini düşüncesinde tanrıların konumu, görevleri ve işlevlerinin detaylandırılmasının yanı sıra, özellikle Enlil ve Ninurta'nın Sümer panteonundaki yerleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Asife Ünal tarafından kaleme alınan ve 2017 yılında Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı ve Lilith Efsanesi adlı makalede, yazar Yahudi kutsal metinlerinde geçen yaratılış anlatılarını incelemiş ve Lilith efsanesinin ortaya çıkışını ele almıştır. Çalışmada, ilk insan Adem ve Havva'nın yaratılışı ele alınmış, Adem'in Havva'dan önce Lilith adında bir kadınla evlendiği ve bu anlatımların, Talmud, Midraş, Zohar gibi kaynaklar aracılığıyla incelendiği belirtilmiştir. Ayrıca, bu anlatımların Havva'dan önce Adem'in başka bir eşi olduğu düşüncesine zemin hazırladığı vurgulanmıştır. Tez hazırlarken Faydalandığımız bölüm olarak, insan, dünya ve evrenin varoluşuna dair sorular hem dinler hem de mitolojiler bağlamında ele alınmış; yaratılış mitoslarının, mitolojik anlatılar içinde merkezi bir yer edinmesi vurgulanmış ve dinlerin yaratılışı genellikle aşkın bir varlıkla ilişkilendirdiği incelenmiştir. Ayrıca, Yahudi kutsal metinlerinde insanın yaratılışıyla ilgili iki farklı anlatımın bulunduğu tespiti yapılmıştır.

Samuel Henry Hooke'un 2002 yılında İmge Yayınevi'nde yayımlanan ve çevirisini Alaeddin Şenel'in yaptığı Ortadoğu Mitolojisi eserinde, Ortadoğu mitolojisi detaylı şekilde ele alınmıştır. Eserin İlk bölümlerinde mitos türleri ve yayılımı incelenirken, Mezopotamya, Mısır, Ugarit, Hitit ve İbrani mitolojilerine de yer verilmiştir. Ayrıca Sümer, Babil ve diğer medeniyetlerin yaratılış, tufan ve kahramanlık mitosları ele alınmış, ayrıca yazar Yahudi ve Hristiyan textlerindeki birtakım vahiylerin mitoloji ile uyum içerisinde olduğunu söylemiştir. Çalışmada, Hooke'un Ortadoğu Mitolojisi adlı eserinden özellikle Sümer yaratılış mitoslarına odaklanıldı. Bu bağlamda, Evrenin başlangıcı, evrenin düzenlenmesi ve insanın yaratılışı başlıkları çerçevesinde değerlendirmeler yaptık. Ayrıca çalışmada, yaratılış mitoslarının toplumsal ve kültürel yansımalarını anlamlandırmak için Sığır ve Tahıl miti gibi anlatılardan faydalanıldı.

Mustafa Erdem'in 1999 yılında Türkiye Diyanet vakfı tarafından yayınlanan Hz. Adem(İlk İnsan) eserin İlk bölümünde, mitolojilerde ve eski dinlerde ilk insan motifi incelenmiş; Hinduizm, Sâbîlik ve Eski İran inançlarına yer verilmiştir. Ardından “Âdem” kelimesinin anlamı ve kullanımı açıklanmıştır. Yahudi geleneğinde Âdem'in yaratılışı, cennet hayatı, yasak ağaçla imtihanı ve dünyaya gönderilişi detaylı biçimde ele alınmıştır. Hristiyanlıkta ise Âdem'in yaratılışı, Havva'nın varoluşu, günah ve asli suç kavramı ile Âdem-İsa ilişkisi ve vaftiz anlayışı işlenmiştir. İslam bölümünde ise Âdem'in halifelik görevi, meleklerin secdesi, isimlerin öğretilmesi, cennet ve dünya hayatı ile peygamberliği gibi konulara yer verilmiştir. Eserin sonunda, bu üç dindeki Âdem anlatıları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmadan özellikle Tekvin 'de insanın yaratılış sürecine dair anlatımın yer aldığı bölümlerden faydalanılmıştır. Tekvine göre insan, Tanrı tarafından altı günde yaratılan evrenin sonunda, bir erkek ve bir kadın olarak var edilmiş; diğer varlıklardan üstün tutulmuş ve yeryüzüne egemen kılınmıştır. Ayrıca insanın bedensel yönünün topraktan, ruhsal yönünün ise Tanrı'nın üflediği nefesten oluştuğu belirtilmiş, yalnız kalmaması için ona Havva'nın eş olarak yaratıldığı ifade edilmiştir.

Samuel Noah Kramer'in Kabalcı Yayınevi tarafından 1999 yılında İstanbul'da Hamide Koyukan tarafından çevrilen Sümer Mitolojisi adlı eserinden faydalanılmıştır. Bu eserin içeriği Sümer mitolojisinin ana konuları ve evrenin yaratılışı detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitabın giriş bölümünde, Sümer edebiyatı tabletlerinin temel kaynak olduğu ve Sümer mitolojisinin önemi vurgulanmıştır. İkinci bölümde, evrenin yaratılışı ve düzenlenmesi gibi köken mitlerine odaklanılırken, tanrıların rolleri ve etkileşimleri, mitolojik olaylar ve insanlığın yaratılışı incelenmiştir. Üçüncü bölümde, yeraltı dünyası olan Kur ve Inanna'nın ölümler diyarına inışı gibi konular ele alınmıştır. Son bölümde ise Tufan, tanrıların evlilikleri ve diğer mitolojik temalar işlenmiştir. Tez çalışmasında, evrenin yaratılışı ve düzenlenmesi ile ilgili anlatıları değerlendirirken, Gılgamış, Enkidu ve Ölümler Diyarı adlı Sümer şiirinin giriş kısmından, ayrıca yeraltı dünyasına dair Sümer inanışlarını ve Inanna'nın Ölümler Âlemine İnışı mitinden faydalanıldı.

2. SEMİTİK DİNLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ

Bu bölümde, Kutsal Kitap Dizininin³⁴ 2332-2350. sayfaları arasında yer alan “yer” ve “yeraltı” kavramları, Yahudilik ve Hristiyanlık çerçevesinde incelenmiştir. Ayrıca, bu kavramların İslam’daki karşılıkları çeşitli İslami eserler temel alınarak bağlamsal açıdan ele alınmıştır. Bu bağlamda, söz konusu kavramların teolojik, kozmolojik ve eskatolojik yönleri üzerinde durulmuş; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’daki ortak ve farklı yaklaşımlar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

2.1. Yahudilikte Yer ve Yeraltı Kültü

Yahudilik, Dinler Tarihi’nde önemli bir yere sahip olup, günümüzde yaşayan ilahi kaynaklı dinlerin hem en eskisi hem de en az mensubu bulunanıdır. Bu dine inananların sayısı günümüzde yaklaşık 14,6-17,8 milyon civarındadır.³⁵ Söz konusu nüfusun 6-7 milyonu İsrail’de, 5-6 milyonu ise Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşamaktadır. Bunun dışında kalan Yahudi toplulukları; Türkiye, Rusya, Etiyopya, Almanya, Avustralya, Kanada, Brezilya ve Meksika gibi dünyanın farklı bölgelerine dağılmıştır. Ancak bu fiziksel dağılmaya rağmen, Yahudi kimliği ve dini inanç sistemi, kutsal metinler aracılığıyla güçlü bir şekilde korunmuştur. Bu metinlerin başında ise Tevrat gelir.³⁶ Bu bağlamda, Tevrat’ta insanın varoluş amacı, dünyanın yaratılışı, toprak unsurunun kozmolojik ve teolojik anlamı ile ölüm sonrası yaşam gibi temel inanç konularına geniş biçimde yer verilmektedir. Özellikle, toprak unsurunun insanın yaratılışındaki merkezi rolü vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Tanrı’nın Adem’i kendi suretinde yaratarak topraktan biçimlendirdiği ifade edilmekte, evrenin altı günde yaratıldığı ve yedinci gün Tanrı’nın dinlendiği belirtilmektedir.

Yaratılışın tamamlanmasının ardından, insan nüfusunun artışıyla birlikte, ölüm ve ölüm sonrası yaşama ilişkin kavramlar da şekillenmiş ve bu konular Tevrat’ta önemli bir yer tutmuştur.³⁷ Bu bağlamda, toprak ve ölüm sonrası yaşamla ilgili kavramların ele alındığı bir diğer önemli tema ise, Yahudilikte Yer Kültüdür. Bu bölümde, toprağın kutsal metinlerde vadedilmiş topraklarla ilişkisi, tarımsal üretimdeki rolü ve cennet kavramıyla olası bağlantıları incelenecektir. Ayrıca, Yahudi literatüründe yeraltına dair anlatılar ve cehennem tasavvuru da ele alınacaktır.

³⁴ “Yer-Yeraltı”, çev. Kitabı Mukaddes Şirketi, *Kutsal Kitap Dizini (Geniş Kapsamlı)* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004), 2332-2350.

³⁵ Baki Adam, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 62.

³⁶ Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 279.

³⁷ *Kitabı Mukaddes*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015), Yar. 1:1-31.

2.1.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Tanah'ın ilk kitabı olan Tekvin 'de, yaratılış süreci altı aşamada gerçekleşen bir düzen içinde anlatılmakta ve her aşama "gün" olarak ifade edilmektedir. Bu anlatıma göre Tanrı, evreni altı gün içinde yaratmış ve yedinci gün dinlenmiştir.³⁸ Buna göre birinci gün Allah, gökleri ve yeri yarattı.³⁹ Işık ile karanlık arasındaki ayrım, gece ve gündüzün ortaya çıkmasına yol açtı.⁴⁰ Yaratılışın 2.gününde ise, gökyüzü, yeryüzü, yeraltını oluşturdu.⁴¹ 3.gün ise Allah yeryüzünü suyla kapladı.⁴² 4. gün, yıldızların yaratılmasıyla göksel cisimler ortaya çıktı ve gün, ay, yıl gibi zaman kavramları belirginleşti.⁴³ 5. gün, denizlerdeki canlılar ve kuşların yarattı.⁴⁴ 6. gün, kara hayvanları ve insanlar yarattı.⁴⁵ Böylece Tanrı 6 günde dünyayı yarattı ve 7. Günde istirahate çekildi.⁴⁶ Dinlenmeye çekildiği gün Yahudi geleneğinde Şabat günü olarak adlandırılır. Şabat günü, insanlar için çalışma yasağının olduğu, dinlenen ve ibadet edilen bir gündür.⁴⁷

İnsanın yaratılışına ilişkin detaylar, özellikle yaratılışın altıncı gününde ele alınmaktadır. Bu bağlamda Tekvin 'de, insanın Tanrı tarafından bir erkek ve bir kadın olarak yaratıldığına değinilmekte, onun diğer varlıklardan farklı ve üstün bir varlık olduğu vurgulanmaktadır.

Yaratılış süreci dikkatle incelendiğinde, insanın yaratılmasından önce, onun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli tüm koşulların hazırlandığı görülmektedir. İnsan, yaratılışın en son aşamasında dünyaya getirilmiş ve ona diğer varlıklar üzerinde egemen olabilecek bir yetki verilmiştir. Diğer yaratılış aşamalarının ardından 'iyi' ifadesi kullanılırken, insanın yaratılışı sonrasında 'çok iyi' ifadesine yer verilmiştir; bu da anlatımda farklı bir vurgu yapıldığını göstermektedir.

Tekvin'in ilk bölümünde insanın yaratılışı genel hatlarıyla aktarılırken, detaylı bilgiler ikinci bölümde sunulmaktadır. Bu bölümde, ilk insanın yaratıldığı dönemde yeryüzünün henüz düzenlenmediği, insanın yalnız olduğu ve ona bir eş yaratıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca insanın yapısına dair bilgiler verilmekte; bedensel yönünün topraktan, ruhsal yönünün ise Tanrı'nın ona üflediği bir nefesten meydana geldiği

³⁸ Mustafa Erdem, *Hiz. Âdem (İlk İnsan)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 18.

³⁹ Yar.1:1.

⁴⁰ Yar.1:2-5.

⁴¹ Yar.1:6-8.

⁴² Yar.1:9-13.

⁴³ Yar.1:14-19.

⁴⁴ Yar.1:20-23.

⁴⁵ Yar.1:24-31.

⁴⁶ Yar.2:2.

⁴⁷ Yusuf Ağkuş – Abdullah Altuncu, “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 2777.

belirtilmektedir. Bu bölümde, insanın yalnız kalmaması için ona uygun bir eşin yaratıldığı ve bu eşin Havva olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸

2.1.2. Yerin Kutsiyeti

İnsanoğlu, varoluşundan itibaren hava, su, toprak ve ateş gibi dört temel unsurla iç içe olmuş ve bu unsurlar, insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Her bir unsurun insanın varoluş sürecine farklı açılardan etki ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, özellikle toprak unsuru hem tarihsel hem de dini açıdan önemli bir konuma sahiptir.

Nitekim Yahudi literatürü incelendiğinde Toprağın; Tanrı'nın vaadi,⁴⁹ varlıkların yaratılışı⁵⁰ ve tarımla⁵¹ yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Öncelikle, Tanrı'nın vaadi bağlamında toprağın Yahudi düşüncesindeki yerine değinmek gerekmektedir. Tevrat'ta sıkça vurgulanan Vadedilmiş Topraklar, Tanrı tarafından İbrahim ve onun soyundan gelenlere, yani İshak ve Yakup'a bahşedilmiştir.⁵²

Tevrat'a göre, yaklaşık 4.000 yıl önce Ortadoğu coğrafyasında Tanrı, İbrahim'e hitap ederek ona ülkesini ve ailesini terk edip kendisine göstereceği topraklara gitmesini buyurmuş ve onun soyunu büyük bir ulus haline getireceğini vaat etmiştir.⁵³ Bu ilahi yönlendirme doğrultusunda İbrahim, Tanrı'nın buyruğuna uyarak Şeria Nehri'nin batısındaki Kenan diyarına gitmiştir.⁵⁴ İbrahim'in ardından oğlu İshak ve torunu Yakup, Tanrı'nın vadinin devam ettiricileri olmuştur. Yakup'un on iki oğlu, İsrailoğulları'nın ataları haline gelmiş ve zamanla büyük bir topluluk oluşturmuşlardır. Ancak kıtlık nedeniyle Yakup ve oğulları Mısır'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte Yakup'un oğlu Yusuf, Mısır'da önemli bir yönetici konumuna gelmiş ve ailesinin burada yerleşmesini sağlamıştır. Fakat nesiller geçtikçe İsrailoğulları, Mısır'da köle konumuna düşmüş ve ağır şartlar altında yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde Tanrı, Musa aracılığıyla İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarmış ve onları vaat edilen topraklara götürmek üzere yola çıkarmıştır. İsrailoğulları, Musa önderliğinde Kızıldeniz'i geçmiş ve Sina Dağı'na ulaşmıştır. Burada Tanrı ile bir antlaşma yaparak O'na ibadet etmeyi kabul etmişlerdir. Ancak Musa, vaat edilen topraklara ulaşmadan hayatını kaybetmiş, onun ardından Yeşu önderliğinde İsrailoğulları Kenan diyarına girmiştir. Kenan topraklarına yerleşen İsrailoğulları, on iki kabile halinde örgütlenmiş ve Tanrı tarafından belirlenen bu topraklarda bir araya gelmişlerdir. Ancak tarihsel süreç içerisinde İsrail Krallığı'nın

⁴⁸ Erdem, *Hız. Adem (İlk İnsan)*, 19-20.

⁴⁹ Bkz. Yar. 12:1-3, 12:6-7, 13:14-17, 15:18-21; Çık. 3:7-8, 3:17, 13:11, 23:31; Say.13:1-2, 13:17-33, Yşu. 1:2-3, 11:23.

⁵⁰ Yar. 2:7; Yar. 3:19.

⁵¹ Bkz. Yar.2:5, 3:23, 4:12, 47:33; Lev.23:39, 25:21, 26:4, 26:20.

⁵² Yar. 25:1-5; 28:13-15.

⁵³ Yar.12:1-3.

⁵⁴ Yar. 42:1-3.

bölünmesi, Babilliler tarafından Kudüs'ün yıkılması ve halkın sürgüne gönderilmesi, Yahudilerin bu topraklardan uzaklaşmasına neden olmuştur. Buna rağmen diaspora sürecinde Yahudiler, Vadedilmiş Topraklar kavramını dini ve kültürel kimliklerinin temel unsurlarından biri olarak korumaya devam etmişlerdir.⁵⁵ Ayrıca Vaat edilmiş toprakların sınırları da kesin olarak belirlenmemiştir.

Tekvin 15:18-21'de sınırların kesin olmadığı açıkça belirtilmiştir: "O gün Rab, Abram'la antlaşma yaparak şöyle dedi: "Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar uzanan bu diyarı sana ve soyuna verdim."⁵⁶ Ayrıca, Tesniye 11:24 ve Yeşu 1:3'te geçen "Ayağınızın basacağı her yer sizin olacaktır" ifadesi, Vadedilmiş Topraklar kavramının kesin sınırlarla belirlenmediğine işaret etmektedir. Yahudi inancında bu topraklar, Tanrı'nın insanoğluna verdiği ilk vaadin bir yansıması olarak görülmektedir ve bu coğrafya farklı isimlerle anılmaktadır.⁵⁷

Bu pasajlar doğrultusunda,⁵⁸ İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışı ve Vadedilmiş Topraklara dönüş süreci kutsal metinlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çıkış 12:37-42'de, halkın 430 yıl süren Mısır ikametinden sonra topluca göç ettiği belirtilirken, Çıkış 13:17-22'de Tanrı'nın onları doğrudan Filistin üzerinden değil, Kızıldeniz yoluyla yönlendirdiği aktarılmaktadır.

Özellikle, Eriha'nın ele geçirilmesi, Vadedilmiş Toprakların İsrailoğulları tarafından sahiplenilmesine dair temel anlatılardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, bir diğer önemli konu ise insanın yaratılışında toprak unsurunun rolüdür; zira insanın, dünya ve evrenin varoluşuna dair soruları tarih boyunca önemini koruyan temel meselelerden biri olmuştur. Bu sorular, farklı kültürlerde çeşitli mitler aracılığıyla açıklanmaya çalışılmış ve özellikle yaratılış mitosları, mitolojik anlatılar içinde merkezi bir yer edinmiştir. Dinler de benzer şekilde bu varoluşsal soruya kutsal metinlerinde yer vererek, genellikle aşkın bir varlığın etkisiyle yaratılışın gerçekleştiği fikrini benimsemiştir.⁵⁹

Yahudi dini metni olan Tevrat'ta, yaratılışın Tanrı tarafından gerçekleştirildiği ve insanın topraktan yaratıldığına dair önemli pasajlar bulunmaktadır; örneğin, Tekvin 2:7 ve Tekvin 2:19, ilk insanın, her kır hayvanının ve tüm kuşların 5. ve 6. günlerde topraktan yaratıldığını ifade etmektedir. Tekvin 2:7'de, "Ve Tanrı yerin toprağından Adam'ı yaptı ve onun burnuna hayat nefesini üfledi ve Adam yaşayan canlı oldu."⁶⁰ Bu pasajda, Tanrı'nın topraktan yaratılan kır hayvanlarını ve kuşları insanın hizmetine sunduğu belirtilmektedir. Tekvin 2:19'da ise, "Ve Tanrı her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu

⁵⁵ Brigitte Dumortier, *Dinler Atlası: İnançlar, İbadetler ve Ülkeler*, çev. Özgür Adadağ (İstanbul: NTV Yayınları, 2007), 26.

⁵⁶ Yar.15:18-21.

⁵⁷ Seda Özalkan, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 26-27.

⁵⁸ Çık.12:37-42,13:17-22,14:21-31,16-17; Yşu.1-24.

⁵⁹ Asife Ünal, "Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı ve Litif Efsanesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 104.

⁶⁰ Yar 2:7.

topraktan yaptı ve onlara ne ad koyacağını görmek için adama getirdi ve adam her birinin adına ne koydu ise, canlı mahlukun adı oldu.”⁶¹ Bu pasajda, Tanrı'nın aynı şekilde topraktan yaratılmış olan kır hayvanlarını ve tüm kuşları insanın hizmetine sunduğunu ifade eder. Bu iki pasaj, Yahudi inancında yaratılışın Tanrı tarafından gerçekleştirildiğini, insanın ve diğer canlıların topraktan yaratıldığını vurgular.

Yahudi kaynaklarını incelediğimizde, ilk insanın yaratılışı ile ilgili iki farklı anlatım karşımıza çıkmaktadır.⁶² Birinci anlatım: “Ve Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Onu Tanrı'nın suretinde yarattı; onları erkek ve dişi olarak yarattı.”⁶³ İkinci anlatım: “Âdem zürriyetlerinin kitabı budur. Allah adamı yarattığı günde, onu Tanrı benzeyişinde yaptı; onları erkek ve dişi yarattı ve onları mübarek kıldı ve yaratıldıkları günde onların adını Adam koydu.”⁶⁴ Tevrat'ta verilen bu bilgiler ışığında, dişi ve erkek olarak yaratılan bu insanların aynı “öz “den meydana geldiği sonucu çıkmaktadır; önce erkek, sonra dişi yaratılmıştır. Bu durumu destekleyen bir pasajda, “Ve Tanrı dedi: Adamın yalnız olması iyi değildir; kendisine uygun bir yardımcı yapacağım”⁶⁵ şeklinde belirtilmektedir. Bu ifadeyle bağlantılı olarak, Rabbah Genesis 47'de, Adam için yaratılan yardımcının Lilith olduğu bildirilirken, birçok kaynak ise yaratılan ilk dişinin Havva olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

Tanrı, yaratılan insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli tüm koşulları sağlamış ve öncelikle, yeryüzü ve gökyüzünü birbirinden ayırarak büyük ölçüde sularla kaplı olan kara parçalarını oluşturmuştur. Bu süreçte, insanın beslenmesini ve varlığını devam ettirmesini temin etmek amacıyla çeşitli bitki ve hayvanları yaratmıştır. Tüm evrenin yaratılışının tamamlanmasının ardından, Tanrı yarattığı her şeyi gözden geçirmiş ve bunların iyi olduğunu belirlemiştir. Bunun yanı sıra, insana tüm bu yaratılmışlar üzerinde hakimiyet kurma yetkisi vererek, doğaya hükmetme sorumluluğunu da yüklemiştir.⁶⁷ Bu bağlamda, insan ve toprak arasındaki ilişki yalnızca varoluşsal bir bağ taşımakla kalmamış, aynı zamanda tarımsal üretimle de şekillenmiştir.

Yahudilikte toprak hem fiziksel hem de manevi bir bağlamda tarımla iç içe geçmiş bir kavram olmasının yanı sıra, sadece bir geçim kaynağı değil, aynı zamanda Tanrı'nın insanlara iletmediği mesajları barındıran kutsal bir unsur olarak da görülmüştür. Bu doğrultuda Tevrat ve Seder Zeraim, tarım yasalarıyla ilgili birçok öğreti sunmakta olup, Seder Zeraim özellikle Tevrat'taki tarım yasalarının dini ve sosyal boyutlarını ele alan bir ilke niteliği taşımakta ve 11 risale ile 74 bölümden oluşmaktadır. Yahudilikte toprakla

⁶¹ Yar.2:19.

⁶² Ünal, “Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı Ve Litif Efsanesi”, 104.

⁶³ Yar.1:27.

⁶⁴ Yar.5:1-2.

⁶⁵ Yar.2:18.

⁶⁶ Yar.2:21-23.

⁶⁷ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016), Yar.1:1-25.

ilgili yasalar; özellikle hasat dönemi, toprak mülkiyeti, Shmittah yılı (toprağın her 7 yılda bir dinlendirilmesi) konuları üzerine odaklanmaktadır.⁶⁸

Yahudilikte ilk hasatın Tanrı'ya sunulması⁶⁹ tarım ürünlerinin Tanrı'ya minnettarlıkla aktarılması anlamına gelir. Toprağın her yedi yılda bir dinlendirilmesi Levililer 25:3-4 pasajından Toprağın sürdürülebilir bir şekilde kullanılması ve doğanın dengesinin korunması için bir hükümdür.⁷⁰

2.1.3. Cennet (Gan Eden- גן עדן) Olarak Yeryüzü

Cennet kelimesi, Tekvin kitabında doğrudan yer almamakta, bunun yerine, Adem'in yaratılışı sonrası yerleştirildiği ilk mekân olarak Aden'deki bir bahçeden bahsedilmektedir.⁷¹ Bu kelimenin kökenine bakılırsa Eski Farsça 'da kullanılan pairi-daēza kelimesi, ilerleyen dönemlerde İbraniceye parades olarak geçmiş ve "cennet" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, Yahudi din bilginleri (rabbiler), hem Âdem'in yerleştirildiği hem de erdemli kişilerin ölümden sonra konaklayacağı cenneti tanımlamak için Gan Eden terimini kullanmayı sürdürmüşlerdir.⁷²

Aden (Eden) kelimesi, Babil dilinde "bahçe" anlamına gelen "Edinu" veya "Adenu"⁷³ kelimelerinden türetilmiştir. İbranice 'de ise bu kelime "tat" ve "zevk" anlamlarına gelirken, aynı zamanda geleneksel olarak "bozkır" anlamında da kullanılmıştır.⁷⁴

Bu bağlamda, Yahudilikte ölüm sonrası yaşama ilişkin inançlar da zamanla şekillenmiştir. Dinler tarihi araştırmalarına göre, Yahudi ahiret düşüncesi ilk dönemlerde sistemli bir yapıya sahip değilken, Orta Çağ'dan itibaren ölümden sonra yaşamın devam ettiğine dair inançlar Yahudi dinî öğretilerine dâhil edilmiştir. Bununla birlikte, bu gelişme, Yahudi halkının daha önce bu konuda hiçbir düşünceye sahip olmadığı anlamına gelmez. Aksine, erken dönem İsrailoğulları'nın, ölümlerin toprağın altında renksiz ve gölgevari bir biçimde varlıklarını sürdürdüğüne inandıkları da kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁵ İlk dönemlerde daha çok dünyevi bir perspektifle dinlerini yaşayan Yahudiler ise, Rabbani dönemde ahiret kavramını daha sistematik bir şekilde ele alarak, bu süreçte ikili bir diriliş anlayışı ve cennet tasavvuru geliştirmişlerdir. Buna göre, yeniden diriliş iki aşamada gerçekleşecektir: İlk aşamada dünyada ikinci bir yaşam söz konusu olacakken, ikinci aşamada ise ölümden sonraki varoluş biçimi olan cennet hayatı ortaya çıkacaktır.

⁶⁸ Yşu.22, Çık.23:16, Lev.25:1-7.

⁶⁹ Çık.23:19.

⁷⁰ Lev.25:3-4.

⁷¹ Erdem, Hz. Âdem (İlk İnsan), 31.

⁷² Şahin, "Cennet", 374.

⁷³ Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 131.

⁷⁴ Erdem, Hz. Âdem (İlk İnsan), 31.

⁷⁵ İrem Ceyhan, "Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (2019), 547.

Dolayısıyla, Yahudi düşüncesinde ahiret inancı hem dünyevi bir cenneti hem de ölümden sonraki cenneti içeren iki farklı boyutta ele alınmaktadır.⁷⁶

Özellikle sürgün sonrası şekillenen ölüm sonrası hayat anlayışı, Rabbani dönemde daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmış⁷⁷ ve bu dönemde, iki kez dirilişin gerçekleşeceği fikri ortaya konulmuştur. Buna göre, ilk diriliş yalnızca İsrail halkı için olup Mesihi dönemde gerçekleşecek, ikinci diriliş ise tüm insanları kapsayacak ve ölümden sonra "olam ha-ba" yani sonraki hayata geçişin başlangıcını oluşturacaktır. Mesihi dönem, yeryüzü cennetinin yaşanacağı bir zaman dilimi olarak değerlendirilmiş; bu dönemde dünya üzerinde bir krallık kurulacağı, İsrailoğulları'nın özgürlüğüne kavuşacağı, dünyanın geri kalanının tek Tanrı'ya inanacağı, kutsal topraklarda yalnızca Yahudilerin bulunacağı, hastalık ve kıtlığın sona ereceği ve Yahudilerin 1000 yaşına kadar yaşayacakları gibi inançlar gelişmiştir. Bunun yanı sıra, bu dönemin sadece maddi refahın hâkim olduğu bir çağ olmayıp manevi bir yenilenme sürecini de içerdiği ve tüm Yahudilerin, peygamber mertebesine ulaşacağı iddia edilmiştir. Ancak, Mesihi dönem sonsuz bir varoluş biçimi taşımayacak, belli bir sürenin ardından büyük yargı günü gelecektir. Bu yargı gününden sonra insanlar ya göksel cennete gidecek ya da cehennemle karşılaşacaklardır.⁷⁸

Bu anlayışla paralel olarak, Tora, ölümden sonra gidilecek mekânı doğrudan cennet veya cehennem kavramlarıyla ele almamakta, bunun yerine Tekvin 2:8-10 ve Tekvin 2:15-17 pasajlarında yeryüzünde bulunan Aden Bahçesi'nden bahsetmektedir. Ancak, bu bahçenin niteliği Yahudi literatüründeki cennet kavramıyla birebir örtüşmemektedir.⁷⁹ Bu bağlamda, Yahudi inancında Aden, yeryüzü cenneti olarak kabul edilirken, Eski Ahit'te Âdem ile Havva'nın ilk indirildiği ancak tam olarak nerede olduğu bilinmeyen bir yer olarak tanımlanmaktadır.⁸⁰ Bu bağlamda, Eski Ahit'in Yunanca tercümesi olan Septuagint, Aden Bahçesi'ni doğrudan cennet olarak tanımlamaktadır. Talmud'da ise farklı rabbinik görüşler öne sürülmüş olup, birçok rabbi cennet ve cehennemin Tanrı tarafından yaratılmış mekânlar olduğunu savunmuştur.

Talmudik kaynakların önemli bir kısmı, Gan Eden (cennet) ve Gehinnom (cehennem) kavramlarının dünyada belirli bir konuma sahip olabileceğini ifade etmektedir. Bu görüşü destekleyenlerden biri olan 3. yüzyıl Babilli ravı Abba Ariha, cenneti; içerisinde yeme, içme, iş hayatı, kıskançlık, kin ve rekabetin bulunmadığı, doğru kişilerin taçlarla Tanrı'nın nurundan faydalandığı manevi bir yer olarak tanımlamaktadır. Talmud sonrası Yahudi bilginleri ise cenneti daha çok fiziksel bir mekândan ziyade manevi bir âlem olarak değerlendirmektedirler. 13. yüzyılda yaşamış olan Nahmanides, cennetin yalnızca ruhlara ait olduğunu ve bedenleri içermediğini belirtirken, 12. yüzyılda

⁷⁶ Ceyhan, "Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 545.

⁷⁷ Ceyhan, "Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 549.

⁷⁸ Ceyhan, "Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 550.

⁷⁹ Yusuf Besalel, "Cennet", *Yahudilik Ansiklopedisi* 1 (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 130.

⁸⁰ Yusuf Altıntaş, "Yahudilikte Âhiret Anlayışı", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 16 (2012), 39.

yaşamış olan Maimonides de cennette yalnızca doğru kişilerin ruhlarının bulunacağını ve bedenlerin bu âleme dâhil olmadığını savunmuştur.

Buna karşılık, 10. yüzyıl bilginlerinden Babilli Saadiah Gaon, dürüstler için iki farklı yeniden diriliş senaryosu öne sürmüştür. İlk olarak, Mesiyanik Çağ'ın başlangıcında gerçekleşecek fiziksel diriliş; ikinci olarak ise ruhun öteki âleme yalnızca manevi bir varlık olarak geçişi öngörülmüştür. Ancak, ölümlerin dirilişi konusundaki farklı yaklaşımlar zamanla eleştirilene neden olmuş ve bu tartışmalar Yahudi düşüncesinde önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Maimonides, diriliş düşüncesine karşı çıkması nedeniyle tepki almış; buna karşın Yosef Albo, dirilişin peygamber Moşe tarafından sunulan dinin temel bir unsuru olmadığını öne sürerek farklı bir bakış açısı sunmuştur. Emansipasyon ve Aydınlanma dönemleriyle birlikte, Yahudilikte öte âlem inancının etkisi azalmış, bu dönemde Reform Yahudiliği 1885'te düzenlenen Pittsburgh Platformu'nda cennet, cehennem ve yeniden diriliş kavramlarının ebedi ödüllendirme ve cezalandırmayla doğrudan ilişkili olmadığı yönünde bir görüş benimsemiştir.

Günümüzde ise Ortodoks Yahudilik, geleneksel rabbinik görüşlere bağlı kalmayı sürdürse de farklı Yahudi grupları arasında ruhun ölümsüzlüğüne yönelik inanç değişkenlik göstermektedir. Kimileri cennet ve cehennemin varlığına ve ölümlerin dirilişine inanırken, kimileri ise bu kavramları reddetmektedir.⁸¹ Bu çerçevede, yeniden dirilişle ilgili iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır:

İlk Yaklaşım: Eski Mısır da olduğu gibi Yahudilikte de yeniden dirilme inancına dair kesin deliller günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle, eski Yahudilikte ahiret inancının olup olmadığı konusunda belirgin kanıtlar bulunmamakla birlikte, bazı teoriler Yahudilikteki ahiret inancının, özellikle yeniden dirilme, yargı, cennet ve cehennem gibi kavramların, sonradan İran kültüründen etkilendiğini öne sürmektedir.⁸²

İkinci Yaklaşım ise, M.Ö. ikinci asrın sonlarına doğru, bazı Yahudi çevrelerinde ölüm sonrası bir dirilişin olacağını ve ölünün yargılanacağına dair inanç oluşturulmuştur.⁸³ Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Yahudi inancında, biri dünyevi diğeri ise ölüm sonrası varoluşa ait olmak üzere iki farklı cennet anlayışı ortaya çıkmıştır. Dünyevi cennet daha çok maddi refah, zaferler ve bereketlerle ilişkilendirilirken, ölümden sonraki cennet hakkında Yahudi âlimleri Yaratılış 2:8-14 'den hareketle çeşitli yorumlar yapmış ve farklı rivayetler aktarmışlardır.

- a) Dünyevi cennet İsrail, Arabistan ya da Babil'de; uhrevi cennet ise semada veya dünyanın en doğusunda olacaktır.⁸⁴

⁸¹ Besalel, "Cennet", 130-131.

⁸² Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 221.

⁸³ Ahmet Güç, "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 2.

⁸⁴ Ceyhan, "Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 551.

- b) “Ve Tanrı şarka doğru Aden’de bir bahçe dikti ve yaptığı adamı oraya koydu.”⁸⁵ Cennetin, doğuda Fırat ve Dicle ırmakları arasında bir yerde olduğu bilinmektedir.⁸⁶
- c) Cennet ve cehennem dünyadadır. Eski Ahit’teki cennet tasvirleri Babil kültürünün ürünüdür. Hatta bunun kanıtı da Dicle ve Fırat nehirlerinin hâlâ aynı isimlerle bilinmesidir.⁸⁷
- d) Bir yerde bir de gökte Kudüs vardır ve yerdeki fethedilmeden gökteki inmeyecektir. Dünyanın sonu geldiğinde gökteki yere inecek ve cennet görünür olacaktır.⁸⁸
- e) Diğer görüşe göre Cennet, Yaratılış 2:10-14’e göre Dicle ve Fırat’ın kuzeyinde bulunmaktadır.
- f) Cenneti Allah Dağları üzerinde arayanlar da olmuştur ancak sonra bu düşünceden kısmen dönülmüş, Cenneti yeryüzünün başka yerlerinde aramaya başlamışlardır.
- g) Bir diğer görüşte de Cennet, kıyametten sonra Filistin’de ortaya çıkacak, Filistin’in Kuzeyinde ya da Doğusunda veya gökyüzünde olabilecektir.⁸⁹
- h) William Smith, Adem’in yerleştirildiği cennetin, yalnızca dar bir alan olarak değil, farklı hayvanların yaşadığı ve insanın fiziki özelliklerine uygun bir çevreyi kapsayan geniş bir bölge olduğunu savunmaktadır. Bu bölgenin, İran Körfezi’nden Kafkasya’nın güneyine kadar uzandığını ileri sürmektedir.⁹⁰

2.1.4. Cehennem (Gehinom- גיהנום / גיהנום) Olarak Yeraltı

Yahudilikte ahiret inancı, tarihsel bir süreç içinde şekillenmiş olup, ölüm sonrası yaşamın niteliği ve kimlerin nereye gideceği gibi hususların Tevrat ve Tanah’ta açık bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir. Ancak özellikle yeniden diriliş inancı ve öbür dünyaya ilişkin çeşitli yaklaşımlar, Tanah sonrası Yahudi apokrif ve apokaliptik metinlerinde, Rabbânî ve kabalistik literatürde, Orta Çağ Yahudi teolojisinde ve litürjisinde önemli bir yer edinmiştir.⁹¹ Öte yandan, öteki dünya inancının tarihsel gelişimine bakıldığında, Tevrat’ta ahiret inancına ilişkin açık ifadeler rastlanılmamaktadır. Ancak Daniel Kitabı’nda ve ondan önce yazılmış bazı bölümlerde, örneğin İşaya 26:19 pasajında, öldükten sonra yeniden dirilişe işaret eden bazı ifadeler bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bu tür metinlerin sınırlı sayıda olması ve günümüze tam olarak ulaşmamış olması nedeniyle, erken dönem Yahudiliğinde ahiret

⁸⁵ Yar.2:8.

⁸⁶ Osman Cilacı, *İlahi Dinlerde Cennet İnancı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1975), 91.

⁸⁷ Ceyhan, “Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, 551.

⁸⁸ Ceyhan, “Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, 552.

⁸⁹ Cilacı, *İlahi Dinlerde Cennet İnancı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, 95.

⁹⁰ William Smith, *The Old Testament History: From Creation to the Return of the Jews from Captivity* (New York: American Book Company, 1982), 23.

⁹¹ Harman, “Yahudilik”, 205.

inancının bulunmadığı, bu inanç sisteminin (cennet, cehennem, yeniden diriliş ve yargılama gibi kavramlarla birlikte) sonradan özellikle İran etkisiyle geliştiği yönünde bazı görüşler bulunmaktadır.

Eski Yahudi inancına göre ise, ölüm sonrası ruhların "Şeol"(ölüler diyarı)⁹² adı verilen bir mekânda varlıklarını sürdürdüğüne inanılmıştır. Bu çerçevede, ruhların mezarda kaldığı ve ölüm sonrası genel bir yargılamaya tabi tutulmadıkları görüşü yaygın olarak kabul edilmiştir. Ölüler âlemine ilişkin anlatımlarda, ölüm sonrası yaşamın kısmen mezarda, kısmen de Yahve ile veya insanlarla doğrudan bir etkileşim olmaksızın, ölülerin bir tür gölge varlık olarak devam ettiği düşünülmüştür.⁹³ Bununla birlikte, bazı apokrif metinlerde⁹⁴ Şeol yerine "Ge Hinnom" kavramının kullanıldığı, iyilerin ise "Gan Eden" veya cennete gittiğine inanıldığı görülmektedir. Ayrıca Yahudi kutsal kitapları arasında yer alan Mişna ve Talmud'da da öteki âlemle ve yeniden dirilişle ilgili çeşitli yorumların bulunduğu, bu kavramların iman olgusu ve dünyanın sıkıntılarından kurtuluş bağlamında ele alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Rabbânî metinlerde cennet ve cehennem kavramlarına yönelik çeşitli atıfların olduğu da söylenebilir.⁹⁵

Talmud, Rabbanik literatür, Tevrat ve Midraş gibi kaynaklarda, ölüm sonrası yaşamla ilgili çeşitli yorumlara yer verildiği, ancak bu konuların farklı dönemlerde ve farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir.⁹⁶

- Kişi ölürken ruh bedenden çıkar ancak öldükten sonraki 12 ay boyunca ruh, ceset bozulunca kadar irtibata devam eder bu 12 aylık süreç günahkâr kişiler için bir temizlenme zamanıdır. Sonrasında iyiler cennete, günahkârlar ise cehenneme gider.⁹⁷
- Bir diğer tespit de ruhun bedenden ayrıldıktan sonraki durumunun ne olduğu. Bazıları ruhun izzet tahtının (Kisei ha-Kavod / כִּסֵּי הַכְבוֹד, Tanrı'nın yüceliği, kudreti ve ilahi otoritesi) altında saklandığını, bazıları da ruhun bilincinin olduğunu söyler.⁹⁸
- Yahudi inancına göre, beden var olduğu sürece ruh, Şeol'ün yer altı mekânında, zayıf bir halde varlığını sürdürür.⁹⁹

Ayrıca Yahudi midraşik literatüründe, ölümden sonra gerçekleşmesi beklenen yeniden dirilişin, Mesihî kurtuluş günlerinde ruhun toprağa dönüşmesiyle olacağına dair görüşler bulunmaktadır.

⁹² Hez.32:21.

⁹³ Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, 221.

⁹⁴ Şeol yerine "Ge Hinnom" kavramının kullanıldığı ve iyilerin "Gan Eden" veya cennete gittiğine inanıldığına dair ifadeler özellikle İkinci Tapınak Dönemi'ne ait bazı Yahudi apokrif ve apokaliptik metinlerinde görülmektedir: 1. Hanok Kitabı (Etiyopya Hanok'u), Ezra'nın 4. Kitabı, 2. Baruh Kitabı

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 205.

⁹⁶ Harman, "Yahudilik", 205.

⁹⁷ Babylonian Talmud, Shabbat 152b–153a, (erişim: 05.03.2025).

⁹⁸ Babylonian Talmud, Shabbat 152b, (erişim: 05.03.2025).

⁹⁹ Güç, "Yahudilik'te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", 5.

Bazı Rabbânîler, kötülük yapanların yargılanmak üzere diriltileceğini, ardından tamamen yok olacaklarını ve küllerinin iyilerin ayakları altına serpileceğini ileri sürmektedir. Bunlara ek olarak, Yahudi düşüncesinde cennet ve cehennemin belirli kademelerden oluşan geniş mekânlar olarak tasvir edildiği görülmektedir. Ancak, bu mekânların ne zaman ve nerede yaratıldığı konusunda farklı yorumlar mevcuttur. Yaygın bazı görüşlere göre, cehennemin dünya yaratılmadan önce var olduğu ve yerin altında, semanın üstünde ya da karanlık dağların arkasında bulunduğu öne sürülmektedir. Bazı yorumlara göre ise cehennem hem azap mekânı hem de ruhların kötülüklerden arınmasını sağlayan bir yer olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca kötülerin cehennemde kalma süresi konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Yaygın bir kabule göre, tüm kötülerin burada on iki ay boyunca kalacağı, ardından tamamen yok olacakları ifade edilmektedir. Ancak, Yahudi öğretisine ve ahit sistemine bağlı olmayan bireylerin sonsuz azaba uğrayacağına dair görüşler de bulunmaktadır. Yerin altında bulunduğu düşünülen cehennemin aksine, cennetin bu dünyada yer aldığı inanılmaktadır. Cennete girecek olan iyilerin, Mesihî dönemin sonunda gerçekleşecek yeniden diriliş zamanına kadar burada kalacakları ileri sürülmektedir. Henüz yaratılmamış olduğu belirtilen öteki âlem ise, yeniden dirilişin ve yargı sürecinin ardından, iyilerin ve günahlarından arınmışların yeni bir beden ve ruh ile ebediyen yaşayacakları bir mekân olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, Yahudilikte ahiret inancına dair kesin bağlayıcı bir öğreti bulunmadığından, farklı Yahudi grupları arasında çeşitli görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, günümüzde liberal Yahudiler, cennet ve cehennemin fiziksel mekânlar olarak var olmayacağı yönünde düşünceler ileri sürmektedir.¹⁰⁰

2.2. Hristiyanlıkta Yer ve Yeraltı Kültü

Hristiyanlık, günümüzde inanan sayısı bakımından dünyanın en büyük dini olarak kabul edilmektedir. Dünya genelinde 2 milyardan fazla takipçisi bulunan bu inanç sistemi, yaklaşık 2000 yıldır insanlık tarihi üzerinde çeşitli etkiler bırakmıştır. Filistin bölgesinde doğan Hristiyanlık; kültürel, sosyal ve siyasal alanlarda etkili olmuş, farklı mezhepleri ve ibadet biçimleriyle geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmüştür.¹⁰¹

Bu geniş etki alanı, Hristiyanlığın inanç yapısının zaman içinde nasıl çeşitlendiğini de göstermektedir. Temelinde tektanrıcılık bulunmasına rağmen, zamanla Teslis (Üçleme) anlayışı da benimsenmiş; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak Tanrı'nın üç ayrı "tezahürü" teolojik bir sistem hâline getirilmiştir. Hristiyanlıkta peygamber, melek, ahiret ve kader gibi temel dini kavramlar yer alsa da bu kavramlar Hristiyan teolojisinde kendine özgü biçimlerde açıklanmıştır. Bu özgün yorumların temelinde ise,

¹⁰⁰ Harman, "Yahudilik", 205.

¹⁰¹ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998), 17/328.

Hristiyanlığın doğuş sürecindeki dinî ve kültürel etkileşimler yer alır. İsa Mesih merkezli olan bu din, Yahudi inanç ve ibadetleriyle birlikte Yunan-Roma kültürel unsurlarını da bünyesine katmış; bu yönüyle hem semavi hem de kültürel bir sentez oluşturarak “kurtarıcı tanrı dini” olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda, İsa’nın İsrail halkını Tanrı’nın egemenliğine hazırlamaya çalıştığı inancı nedeniyle, Hristiyanlık ilk aşamada bir “Yahudi Mesihi hareketi” olarak da değerlendirilmiştir. Ancak zamanla bu dar çerçeveden çıkmış, Pavlus’un katkılarıyla Hristiyanlık evrensel bir boyut kazanmıştır. Pavlus, Hristiyanlığın sadece Yahudi halkına değil, tüm insanlığa hitap etmesi gerektiğini savunmuş ve bu nedenle bazı kaynaklarda bu dönüşüm süreci “Pavlus Hristiyanlığı” ifadesiyle anılmıştır. Bu evrensel yönelim, aynı zamanda Hristiyanlıkta yeni bir teolojik düşünce sisteminin kurulmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁰²

Bu noktada, Hristiyanlığın yalnızca tarihsel gelişimi değil, teolojik temelleri de dikkate değerdir. Yaratılış, insanın kökeni ve ölüm sonrası yaşam gibi konular Hristiyan inanç sisteminin merkezinde yer almaktadır. Bu inanca göre Tanrı, evreni altı günde yaratmış ve yedinci gün dinlenmiştir. İnsan ise Tanrı tarafından topraktan şekillendirilmiş, sonra ona ruh üflenerek diğer tüm yaratıklardan ayrılmıştır. Hristiyanlıkta ölüm ve ahiret inancı da bu yaratılış tasavvuruyla doğrudan ilişkilidir. Kıyamet günü, Mesih’in yeryüzüne tekrar dönüşü ve insanların ilahi adalet doğrultusunda yargılanacağına inanılır. Bu yargı sürecinde beden toprağa dönerken, ruhun Tanrı’nın huzuruna çıkacağı belirtilmektedir. İyilik yapanların Cennet’e, kötülük yapanların ise ebedi azap yeri olan Cehenneme gönderileceği yönündeki inanç, Hristiyan eskatolojisinin temelini oluşturur. Dolayısıyla toprak, Hristiyan inancında yalnızca insanın yaratıldığı bir unsur değil, aynı zamanda ölümden sonra dönüş yapılan kutsal bir mecra olarak kabul edilir.¹⁰³

2.2.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Yaratılış inancı, Yahudiliğin kutsal kitabı olan Tevrat’ın Tekvin bölümündeki Adem’in yaratılış anlatısına dayanmaktadır. Hristiyanlık, Yahudilikten doğduğu için bu yaratılış anlatısını temel almış ve insanın yaratılışına ilişkin görüşlerini bu çerçevede şekillendirmiştir. Hristiyanlar, insanın yaratılışını Tevrat’taki Adem kıssası üzerinden kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, Hristiyanlığın kutsal metinleri arasında yer alan dört İncil (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) ile Pavlus’un mektuplarında, insanın yaratılışına doğrudan yer verilmemekte; daha çok Tanrı ve insan arasındaki ilişkiye vurgu yapılmaktadır.¹⁰⁴ Ancak bu durum, Hristiyanlığın insanın yaratılışına dair bir inanca sahip olmadığı anlamına gelmez.

¹⁰² Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 347.

¹⁰³ Yar.2:2, Yar.2:7, Vai.12:7, Yu.5:28-29, Mat.25:46.

¹⁰⁴ Ayşegül Hafızoglu, “Mitoloji ve İlâhi Dinlerde İnsanın Yaratılışı”, *Marifetname Dergisi* 9/1 (2022), 232.

Hristiyan teologları ve yorumcuları, Adem'i insan neslinin ilk temsilcisi ve tüm insan soyunun başlangıcı olarak değerlendirmiştir. Kitab-ı Mukaddes'e yapılan atıflarda,¹⁰⁵ Adem'den önce onun türünden herhangi bir varlığın bulunmadığı ve insanlığın yalnızca onun soyundan türediği anlayışı hâkimdir. Bu bağlamda, Hristiyan kutsal metinlerinde de (özellikle Matta İncili ve Pavlus'un mektuplarında) erkekten sonra kadının yaratıldığına dair ifadeler yer almaktadır.¹⁰⁶

Bu anlatımı detaylandıran bazı Tevrat yorumlarında, Havva'nın, Adem'in sağ tarafındaki on üçüncü kaburga kemiğinden yaratıldığından bahsedilmektedir. Bu yorumlara göre Tanrı, Havva'yı yaratırken onun ne başından ne gözlerinden ne de ellerinden değil; daha mütevazı bir yapı kazanması amacıyla bedeninin gizli ve korunmalı bir kısmı olan kaburga kemiğinden yaratmıştır. Havva'nın baştan yaratılmaması onun kibirli olmaması, gözlerden yaratılmaması dikkatinin dağılmaması, ağızdan yaratılmaması dedikodudan uzak olması gibi sembolik anlamlarla açıklanmıştır.¹⁰⁷

İnsanın yaratılışına dair bu anlayış, Hristiyanlıkta yerin ve evrenin yaratılışı konusundaki görüşlerle de doğrudan ilişkilidir. Hristiyanlıkta evrenin ve yeryüzünün yaratılışı, yine Tevrat'ın Tekvin bölümüne dayandırılmakta ve "ex nihilo" yani yoktan var ediliş ilkesiyle açıklanmaktadır. Tanrı'nın her şeyi başlangıçta kaotik bir hâlde yarattığı, ancak kendi iradesiyle bu düzensiz yapıyı düzene dönüştürdüğü inancı temel kabul edilir. Bu anlayış, Tekvin 3:19'daki "...çünkü topraksın ve toprağa döneceksin" ifadesiyle de desteklenir.¹⁰⁸

Yaratılış süreci, Tekvin 1:1-2 pasajlarında şu şekilde anlatılmaktadır: "Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer ıssız ve boştu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu."¹⁰⁹ Bu anlatım, başlangıçtaki kaotik yapının Tanrı tarafından düzenlendiğini ortaya koyar. Ardından gelen ayetlerde, Tanrı'nın evreni altı günde yarattığı belirtilir. İlk gün ışığın yaratılmasıyla gece ve gündüz ayrılmış, ikinci gün gökyüzü yaratılarak sular birbirinden ayrılmıştır. Üçüncü gün kara ve denizler oluşmuş; bitkiler ve ağaçlar yaratılmıştır. Dördüncü gün ise zamanın düzenlenmesi amacıyla güneş, ay ve yıldızlar yaratılmıştır. Beşinci gün deniz canlıları ve kuşlar; altıncı gün kara hayvanları ve insan yaratılmıştır. İnsan, bu yaratılış düzeninde Tanrı'nın "benzeyişinde" yaratılan yegâne varlık olarak görülmüştür. Yedinci gün ise Tanrı yaratılışını tamamlayarak dinlenmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁵ Yar.2:7, Yar.3:20, Luk.3:38.

¹⁰⁶ Mat.13:4-6, 1Ti.2:13, 1Ko.11:8-9, 1Ko.15:45.

¹⁰⁷ Ömer Faruk Harman, "Havva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 16/543.

¹⁰⁸ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, çev. Zeynep Akbay vd. (İstanbul: Gelişim Basım ve Yayım A.Ş., ts.), 285.

¹⁰⁹ Yar.1:1-2.

¹¹⁰ Yar.1:3-5, Yar.1:6-8, Yar.1:9-13, Yar.1:14-19, Yar.1:20-23, Yar.1:24-31, Yar.2:1-3.

2.2.2. Yerin Kutsiyeti

Hristiyan inancına göre insan, Tanrı tarafından toprağın temel unsurlarından—sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuraklık—yaratılmıştır. İnsan, bu toprakla bağ kurarak varlık kazanmış ve Tanrı'nın yarattığı dünyada belirli bir amaç doğrultusunda yaşamaya başlamıştır. Bu yaratılış anlayışı, sadece Hristiyanlıkla sınırlı kalmayıp Musevilik ile de ortak bir temele sahiptir. Nitekim Kutsal Kitap'ın ilk cümlesi olan “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı” ifadesi, Tanrı'nın evreni bilinçli ve planlı bir şekilde var ettiğini ortaya koyar. Bu yaratılış sadece maddenin değil; doğada var olan tüm canlıların, özellikle insanın Tanrı'nın isteği doğrultusunda şekillendirildiğini gösterir. Her şey Tanrı'nın planına göre bir düzen içinde yaratılmıştır.¹¹¹

Bu yaratılış sürecinde toprak kavramına özel bir önem verilmiştir. Bunu destekler mahiyette Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın insanı “yerin toprağından” şekillendirdiği ve ona yaşam nefesi üfleyerek can verdiği yazılıdır. Bu anlatım, insanın hem bedensel hem de ruhsal yönünün topraktan geldiğini gösterir.¹¹² Ayrıca, Yaratılan ilk insan olan Âdem'in varlığıyla ilgili olarak, onun özünün dört temel unsurdan – sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuraklık – oluştuğu belirtilir. Bu unsurların kaynağının ise toprak olduğu ifade edilir. Böylece, Âdem'in yaratılışı hem fiziksel hem de manevi yönleriyle topraktan türemiştir ancak insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik, Tanrı'nın ona ruh üflemiş olmasıdır. Bu da insanın sadece bedenden oluşmadığını, aynı zamanda ruhsal bir yönünün de olduğunu gösterir.¹¹³ Bu yaratılış anlayışı, Hristiyanlıkta zaman kavramıyla da yakından ilişkilidir. Hristiyan inancına göre zaman, sürekli tekrar eden bir döngü değil, bir başlangıcı ve sonu olan düz bir çizgi gibidir. Her şeyin bir başlangıç noktası vardır ve her şey bir gün sona erecektir. Bu da Tanrı'nın evreni rastgele değil, belirli bir plan ve düzen içinde yarattığını gösterir. Ayrıca, Tanrı'nın dünyayı yoktan yaratmış olması, O'nun sınırsız güce sahip olduğunu ve her şeyi kendi isteğiyle var ettiğini anlatır.

Yaratılış sürecinde geçen "Tanrı gördü ki iyiydi" ifadesi ise, yaratılışın sadece bir varlık yaratma eylemi değil, aynı zamanda bir amacı olan ve iyiliği hedefleyen bir süreç olduğunu belirtir. Yani, her şey Tanrı'nın planı doğrultusunda iyiliği ve düzeni sağlamak üzere yaratılmıştır.¹¹⁴ Ayrıca, Eski Ahit'te geçen “vaat” kavramı da toprakla ilgilidir. Günlük dilde vaat, genellikle olumlu bir sonucun ya da beklenen bir başarının müjdecisi olarak kullanılmaktadır. Ancak Eski Ahit bağlamında bu kavram, belirli bireylere yahut tüm İsrail halkına yönelik ilahi bir taahhüt niteliği taşımaktadır. Örneğin, Tanrı'nın İbrahim'e soyunun devam edeceğine ve kendisine bir çocuk verileceğine dair verdiği

¹¹¹ Martin Arnoeth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Martin Thurner (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013), “Yaratılış (Hrst.)”, 834.

¹¹² Yar. 2:7, Yar. 3:19, Mez.103:14, Eyü.10:9.

¹¹³ Hafizoğlu, “Mitoloji ve İlâhi Dinlerde İnsanın Yaratılışı”, 17.

¹¹⁴ Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013), “Yaratılış (Hrst.)”, 835.

sözler, bu ilahi vaatlerin örneklerinden biridir.¹¹⁵ Benzer şekilde, Davut'a kraliyet hanedanının sürekliliği vaat edilirken,¹¹⁶ Tanrı, İsrail halkına kölelikten kurtulacaklarını ve vaat edilen topraklara ulaşacaklarını vaat etmiştir.¹¹⁷ Bu vaatlerin devamlılığı, Tanrı'nın Sina Dağı'nda yaptığı antlaşma¹¹⁸ ve Yeremya Peygamber'in sözünü ettiği 'yeni antlaşma' ile açıkça görülmektedir.¹¹⁹ Bununla birlikte, Eski Ahit'te Tanrı'nın gelecekteki kurtarıcı eylemleriyle ilgili beklentiler de önemli bir yer tutar. Özellikle, dünyanın sonunda doğacak güçlü bir hükümdarın varlığına dair düşünceler, Eski Ahit'te birçok bölümde yer alır. Yeşaya'nın 7, 9 ve 11. bölümleri ile Mezmurlar 89 ve 132'de bu inanç açıkça ifade edilmiştir. Bu vaatlerin yorumlanması, tarih boyunca farklı anlayışların ortaya çıkmasına yol açmış ve Hristiyanlık ile Yahudilik arasında tartışmalara neden olmuştur. Nitekim, Yeni Ahit'e göre İsa'nın gelişi de Eski Ahit'te peygamberlerin bildirdiği bu vaatlerin gerçekleşmesi olarak yorumlanmaktadır.¹²⁰

Pavlus, İsa'nın gelişiyle birlikte eski dini kuralların tamamlandığını ve yeni bir dönemin başladığını söyler. Ona göre artık insanlar, sadece kurallara uymakla değil, iman ederek Tanrı'nın kurtuluşuna ulaşabilir.¹²¹

Bu anlayış, Tanrı'nın verdiği sözlerin yalnızca İsrail halkına değil, tüm inananlara yönelik olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, Tanrı'nın toprak vaadi Hristiyan teolojisinde yalnızca belirli bir coğrafi alanla sınırlı kalmamakta; Mesih aracılığıyla tüm inananları kapsayan evrensel bir vaat olarak yorumlanmaktadır. İsa'nın yaşamı, ölümü ve dirilişi, Tanrı'nın vaatlerini tüm insanlığa açan bir kurtuluş aracı olarak görülmekte; nihayetinde Tanrı'nın Krallığı'nın yeryüzünde kurulacağı ve "yeni yer ve yeni gök" anlayışının gerçekleşeceği inancı öne çıkmaktadır.¹²² Ayrıca, Hristiyan inancında, öldükten sonra beden dönüşümü de toprakla yakından ilişkilidir.

Ölüm, sadece fiziksel bedenin son bulması anlamına gelmez; aynı zamanda ruhun Tanrı'nın huzuruna yükselmesi olarak da kabul edilir. Eski Ahit'te, insanın "topraktan yaratıldığı" ve "toprağa döneceği" açıkça belirtilmiştir. "Topraksın ve toprağa döneceksin" ifadesi, bedenin toprağa dönüşünü anlatırken, ruhun ölümsüz olduğuna ve Tanrı'nın huzurunda sonsuz yaşama ulaşacağına dair Hristiyan inancını da yansıtır.¹²³ Dolayısıyla, insanın fiziksel varlığı sona erse de ruhu varlığını sürdürür.

Ayrıca Hristiyan öğretisine göre, ölüm yalnızca bedensel bir son değil, Tanrı'ya kavuşmanın ve sonsuz yaşama geçişin bir aşamasıdır.¹²⁴ Bu nedenle Hristiyan inancında ölüm, yalnızca bir son değil, aynı zamanda yeni bir başlangıç olarak kabul edilmektedir.

¹¹⁵ Yar. 12:1; 15:1-6

¹¹⁶ 2Sa.7.

¹¹⁷ Çık.3; Yar.12-21.

¹¹⁸ Çık.19;24

¹¹⁹ Yer. 31:31-34

¹²⁰ Elç.13:23; Rom.1:2; Gal.3:22.

¹²¹ Gal.3:19-4:7; Rom.3:25-4:25

¹²² Va. 21:1.

¹²³ Yar.3:19.

¹²⁴ Mehmet Paçacı, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı* (İstanbul: Nun Yayınları, 1994).

İnsan, bu dünyadaki hayatını tamamladığında, günahlarından arınarak Tanrı'nın merhametine sığınır. Kutsal Kitap'ta ölüm ise, sadece bedenin ayrılığı olarak tanımlanır; çünkü ruhun yaşamı sona ermez, aksine Tanrı'nın yanında devam eder. Bu sonsuz yaşama ulaşmanın, kişinin işlediği günahların bağışlanmasına bağlı olduğu ve bunun da Tanrı'nın merhametiyle mümkün olacağı anlatılmaktadır. Bu nedenle, Hristiyan inancına göre beden toprağa dönse bile bu durum bitiş anlamına gelmemektedir.¹²⁵ Çünkü inanca göre, kıyamet gününde Tanrı, kendisine inanan herkesi yeniden hayata döndürecektir. Bu dirilişte insanlar yeni ve eksiksiz bedenlerle tekrar yaratılacaklardır. Dolayısıyla, Hristiyan inancında bedenin ölümü, bir son değil; ruhun Tanrı'nın huzuruna kavuştuğu ve sonsuz yaşama adım attığı bir geçiş aşaması olarak görülmektedir.¹²⁶

2.2.3. Cennet (Heaven) Olarak Yeryüzü

Ölüm, tüm organların çalışmayı durdurmasıyla birlikte, canlının hayatının sona ermesidir. Bu durum, her insan için kaçınılmaz bir sondur. Ancak bazı inançlara göre, insan sadece bedenden oluşmaz; içinde ölümsüz bir ruh da taşır.

Hristiyan inancına göre ise insan hem beden hem de ruh ile yaratılmıştır. Bu nedenle ölüm, sadece bedenin ölmesi değil, ruh ile bedenin birbirinden ayrılmasıdır. Kutsal Kitap'ta ölüm ise, yalnızca biyolojik yaşamın sona ermesi şeklinde yorumlanmamaktadır. Aynı zamanda, günah sebebiyle Tanrı'dan uzaklaşmanın bir sonucu olarak kabul edilmektedir. İlk insanın Tanrı'nın buyruğuna karşı gelmesiyle birlikte günahın dünyaya girdiğine ve bu durumun insanın ölümlü bir varlık hâline gelmesine neden olduğuna inanılmaktadır. Bu süreçte insanın Tanrı ile olan bağının zayıfladığı, ölümün ise bu durumun açık bir sonucu olduğu belirtilmektedir.¹²⁷

Ancak insanın bu durumla baş başa bırakılmadığı, Tanrı tarafından bir kurtuluş planının hazırlandığı belirtilmektedir. Tanrı'nın yalnızca adalet sahibi bir varlık olmadığı; aynı zamanda sonsuz sevgi ve merhametle hareket ettiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle, insanın kurtuluşu için ilahi bir müdahalede bulunduğu ve ölümün nihai bir son değil, bu durum, Tanrı ile yeniden buluşmaya giden bir yol olarak değerlendirilmektedir. Hristiyan öğretisine göre bu kurtuluş planı, yaratılışla başlayan düzenin, diriliş ve ahiret inancıyla tamamlanması şeklinde tasarlanmıştır. Bu bağlamda, ahiret inancının; yaratılış, günah, kurtuluş ve diriliş gibi temel kavramlarla birlikte ele alındığı görülmektedir.¹²⁸

Bununla birlikte, bu inancın tam anlamıyla anlaşılabilmesi için zaman ve mekân algısına da önem verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Zamanın yaratılışla birlikte başladığı kabul edildiğinde, bu sürecin üç temel aşamada incelendiği belirtilmektedir. İlk

¹²⁵ Saliha Uysal, "İslâm ve Diğer Dinlerde Ölüm", *SD Platformu* 54 (2020), 4.

¹²⁶ Yar.3:19, Dan.12:2, Yu.5:28-9, 1Ko.15:42-44, Rom.8:11.

¹²⁷ Richard Heinzmann, *İslâmiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd., 2. cilt (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), "Ölüm (Hrist.)", 599-600.

¹²⁸ Elpidophoros Lambriniadis, "Hristiyanlıkta Gelecek Hayat", *Din ve Hayat Dergisi* (2012), 41.

aşamada, yaratılıştan İsa Mesih'in İkinci Gelişi 'ne kadar olan dönem yer almaktadır. Bu dönemde bireysel ölüm, özel yargı, cennet ve cehennemle ilgili ilk deneyimlerin yaşandığına inanılmaktadır. İsa Mesih'in yeniden gelişinin zamanı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu olayın yakın olabileceği yönünde bir kanaatin bulunduğu ifade edilmektedir.¹²⁹

İkinci aşamada, İkinci Geliş'ten Son Hüküm Günü'ne kadar sürecek bir dönemden bahsedilmektedir. Bu dönemde, Mesih'in gelişi, ölümlerin dirilmesi, bin yıllık bir dönem (milenyum) ve dünyanın sonu gibi olayların gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Ancak bu aşamayla ilgili detayların kutsal metinlerde net bir biçimde belirtilmediği ve farklı yorumlara açık olduğu vurgulanmaktadır. Üçüncü aşama ise, Son Hüküm Günü'nden sonra başlayacağına inanılan ebedî hayat sürecini kapsamaktadır. Bu süreçte ruhların diriltilecek yargılanacağı ve bireylerin inançları ile eylemlerine göre cennet ya da cehenneme yönlendirileceği ifade edilmektedir.¹³⁰

Cennet; mutluluk, huzur ve Tanrı ile birlik haliyle tanımlanırken, cehennem ise özgür iradesiyle Tanrı'dan uzaklaşan kişinin bu tercihi sonucu yaşadığı azap ile ilişkilendirilmektedir. Hristiyan inancına göre, Tanrı herkese kurtuluş fırsatı sunmaktadır. Ancak bu teklifin kabul edilip edilmeyeceği, bireyin özgür iradesine bırakılmıştır. Ayrıca bu son aşamada, Tanrı'nın ezelden beri planladığı nihai amacın gerçekleşeceği öne sürülmektedir. İlk iki aşamada yer alan olayların bu dünyada gerçekleştiği, üçüncü aşamada ise "Yeni Yeryüzü" ve "Yeni Gökler" olarak adlandırılan farklı bir boyutta yeni bir hayatı ifade ettiği belirtilmektedir.¹³¹

Bununla birlikte, bazı inanç sistemlerinde, cennet ya da cehennemle sonuçlanacak nihai yargıdan önce ruhların geçici bir süre bekletileceği bir ara bölgenin varlığı kabul edilmektedir. Bu geçici bölge, zaman zaman "İbrahim'in Sinesi" ya da "Limbus" olarak adlandırılmakta ve ruhların nihai yerlerine yönlendirilmeden önce burada bekletildiği ifade edilmektedir. Özellikle vaftiz edilmeden ölen masum çocukların ne cennete ne de cehenneme gönderilmeden önce bu bölgede bekletildiği öne sürülmektedir. Bu durumda, çocuklar günahsız kabul edilse bile doğrudan cennete alınmazlar; ancak cehenneme de gönderilmezler.¹³²

Katolik Kilisesi bu ara bölgeyi "Araf" kavramı ile açıklamış ve burayı, cennet ya da cehennemle ilgili nihai kararın henüz verilmediği ruhlar için geçici bir bekleme alanı olarak tanımlamıştır. Buna karşılık, Ortodoks Hristiyanlık anlayışında ise cennet ve cehennem dışında ayrı bir bekleme alanı bulunmadığı, ölümden sonra ruhların doğrudan bu iki yerden birine yönlendirileceği kabul edilmektedir.¹³³

¹²⁹ Luk.12:40.

¹³⁰ Musa Osman Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Âhiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 648.

¹³¹ Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 649.

¹³² Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, 217.

¹³³ Süreyya Şahin, "Doğu ve Batı Kiliseleri, Ayrılımları ve Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 328.

Bu çerçevede, ölüm sonrasında cennet ve cehennem arasında geçen sürecin, yalnızca ruhun yaşadığı bir deneyim olduğu; ancak kıyamet günü geldiğinde Tanrı'nın kudretiyle ruhların bedenleriyle tekrar bir araya getirileceği ifade edilmektedir. Bu da yalnızca ruhun değil, beden de sonsuz mükâfat ya da azaptan etkileneceği anlamına gelmektedir.¹³⁴

Öte yandan, ölüm sonrası insanın gideceği iki yerden biri olan cennet kavramı, Hristiyanlık öğretisinde çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Cennet, genel olarak Tanrı'nın insan için tasarladığı en ideal yaşam alanı olarak kabul edilmekte ve çoğu zaman sembolik bir anlatımla açıklanmaktadır. Bununla birlikte, tarihsel süreçte cennet anlayışının değişiklik gösterdiği ve farklı dönemlerde çeşitli anlamlar kazandığı görülmektedir. Bu doğrultuda, “Firdevs” kelimesi, Eski Farsçadan gelmekte olup “çitle çevrili bahçe” anlamına gelir. Eski Ahit'te ise bu kelime, düzenli ve huzurlu bir bahçeyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹³⁵

Cennet tasviri, özellikle Eski Ahit'te ve Yakın Doğu kültürlerinde, yeryüzüyle doğrudan ilişkili bir anlayışla şekillenmiştir. Bu bağlamda cennet, Yakın Doğu'daki kraliyet bahçeleriyle benzerlik göstermekte ve çitle çevrili, düzenli bir bahçe olarak tasvir edilmektedir.¹³⁶ Bazı araştırmacılar da Tekvin 3:23'ü dikkate alarak “...Tanrı, onu Aden Bahçesi'nden, alındığı toprağı işlemek üzere çıkardı” cennetin gökte bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bazı ilahiyatçılar ise, Tevrat'ta yer alan cennet anlatımının tarihsel bir gerçekliğe dayandığını, ancak zaman içinde yeryüzünde meydana gelen fiziksel değişimlerin bu yerin tespitini zorlaştırdığını savunmaktadır. Hristiyan kaynaklarında da genellikle bu bahçenin dünyada bir yerde bulunduğu kabul edilmekte; ancak bu anlatımların, zamanla çeşitli efsanelerle etkileşime girerek mitolojik unsurlar kazandığı dikkati çekmektedir.¹³⁷

Yeni Ahit'e göre cennet, Tanrı'ya inanarak ölen iyi insanların gideceği yerdir; burada bu kişiler, hayat ağacının meyvesini yiyerek sonsuz yaşamla ödüllendirileceklerdir.¹³⁸ Ayrıca bazı yorumlarda cennet yine yeryüzüyle ilişkilendirilmiş; ilahi düzenin yeryüzünde yeniden inşa edilmesiyle cennetin burada tekrar var olabileceği fikri dile getirilmiştir.¹³⁹ Ancak bu görüşler evrensel bir kabul görmemekte, cennetin yeriyle ilgili kesin ve ortak bir kanaatin bulunmadığı ifade edilmektedir.

¹³⁴ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, ed. Recep Çakır (İzmir: Işık Yayınları, 2005), 218–219.

¹³⁵ Yar.2-3.

¹³⁶ Martin Arneth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), “Cennet (Hrist.)”, 116–117.

¹³⁷ Erdem, Hz. Adem (*İlk İnsan*), 64-65.

¹³⁸ Luk.23:43; Va.2:7.

¹³⁹ Arneth, “Cennet (Hrist.)”, 118.

2.2.4. Cehennem (Hell) Olarak Yeraltı

Hristiyan inancında cennet ve cehennem, bireyin ölümden sonraki nihai kaderini belirleyen iki temel eskatolojik kavramdır. Cennet, Tanrı'nın huzurunda ebedi mutluluğu temsil ederken; cehennem, Tanrı'dan sonsuza dek ayrı kalınan, acı ve azapla dolu bir mekân olarak kabul edilir. Bu bağlamda cehennem, yalnızca fiziksel bir mekân değil, aynı zamanda ruhsal yalnızlığın ve ilahi sevgiden mahrumiyetin simgesi olarak da değerlendirilmiştir.¹⁴⁰

Cehennem kavramının kökeni, İbranice "Ge-Ben-Hinnom" ifadesine dayanmaktadır. Kudüs'ün güneyinde yer alan Hinnom Vadisi, Eski Ahit döneminde çocuk kurbanlarının sunulduğu, Tanrı'ya aykırı ritüellerin gerçekleştirildiği bir yer olarak anılmıştır. Bu sebeple zamanla günahkârların cezalandırıldığı korkunç bir yerin sembolü hâline gelmiştir.¹⁴¹ Grekçeye "Gehenna" olarak geçen bu ifade, Yeni Ahit'te cehennemi tanımlamak için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, cehennem kavramının Batı dillerindeki karşılıkları da karanlık, saklı ve aşağı bir yer anlamı taşır. Eski İngilizce'deki "helan" ve "behelian" gibi fiiller "saklamak" anlamına gelirken, bu sözcüklerin Latince "celare" ve Yunanca "kalyptein" ile aynı kökten türediği düşünülmektedir. Ayrıca Antik İskandinav mitolojisinde yer alan "Hel" adlı yeraltı tanrıçası da ölümlerin gittiği ve suçluların cezalandırıldığı bir mekân olarak betimlenmiştir. Hristiyan teolojisinde cehennem anlayışına gelinecek olursa, Tanrı'nın adaleti doğrultusunda ölüm sonrası cezaların çekildiği bir yer olarak tanımlanır. Bu bağlamda teologlar cehennemi dört ana başlık altında ele almıştır. Dar anlamda cehennem, Tanrı'dan tamamen ayrı kalınan ve hem insanlar hem de şeytanlar için ebedi azap yeridir. Limbus parvulorum, vaftiz edilmeden ölen fakat kişisel günah işlememiş bebeklerin bulunduğu, Tanrı'dan ayrılıkla tanımlanan bir bölgedir. Limbus patrum ise, İsa'dan önce yaşamış doğru kişilerin, cennet henüz açılmadığı için bekletildikleri geçici mekândır. Araf (purgatorium) ise günahlarından tamamen arınmadan ölen kişilerin, cennete girmeden önce acı çekerek arındırıldıkları yerdir. Bu teolojik ayrımlar özellikle Orta Çağ Hristiyanlığında kabul görmüş ve Batı teolojisinde yerleşik bir anlayışa dönüşmüştür. Bu anlayışın şekillenmesinde, erken dönem Kilise Babalarının yorumları önemli bir rol oynamıştır. Nitekim onlar, cehennemi yalnızca teolojik bir kavram olarak değil, aynı zamanda fiziksel bir gerçeklik olarak da ele almış ve genellikle yerin altında konumlandırmışlardır. Aziz Augustinus, Tanrı'nın Şehri adlı eserinde cehennemin yerin altında bulunduğunu belirtmiş, bu görüşü teolojik argümanlarla desteklemiştir. Aziz Büyük Gregory de benzer şekilde, cehennemi yeraltında konumlandıranlardan biridir. Bu görüş, Eski Ahit'teki çeşitli metinlerde de destek bulur. Sayılar Kitabı'nda isyan edenlerin "diri diri yerin altına inerek cehenneme

¹⁴⁰Otto Hermann Pesch, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), "Cehennem (Hrist.)", 113.

¹⁴¹"Wikipedia: The Free Encyclopedia (Wikipedia), "Hell in Christianity" (Erişim 5 Mayıs 2025).

girdikleri” ifade edilir. Mezmurlar ve İşaya kitaplarında da cehennem, yerin derinliklerinde, karanlık ve yutan bir boşluk olarak tasvir edilir.¹⁴²

Buna ek olarak Yeni Ahit’te cehennem, yalnızca bir yer değil, aynı zamanda bir durum olarak betimlenmiştir. Matta İncil’inde “ağlayış ve diş gıcırtısı” ifadeleriyle cehennemin duygusal ve fiziksel acıları vurgulanırken,¹⁴³ Vahiy Kitabı’nda cehennem “ateş gölü” olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁴ Bu ifadelerden yola çıkılarak, cehennemin yerin altında bulunan büyük bir ateş çukuru olarak tasvir edildiği ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁵

Ayrıca bazı Hristiyan öğretilerine göre cehennemdeki azap üç şekilde tezahür eder: Tanrı’yı görme mutluluğundan ebediyen mahrum kalmak, şeytanlarla birlikte ateş içinde bulunmak ve sürekli acı veren ancak ölüm getirmeyen bir azapla karşı karşıya kalmak. Bu cezanın ebedi olduğuna inanılır. Özellikle Augustinus gibi teologlar, Tanrı’nın adaletinin gereği olarak bu ebedi azabın zorunlu olduğunu savunmuşlardır. Aynı zamanda İsa’dan önce yaşamış ya da ona inanmamış kişilerin de bu cezaya çarptırılacağı düşüncesi bazı teolojik geleneklerde yer bulmuştur.¹⁴⁶

Sonuç olarak, Hristiyanlık inancında cehennem, Tanrı’dan uzak kalmanın ve işlenen günahların karşılığının verildiği bir yer olarak kabul edilmektedir. Cehennem, kutsal metinlerde genellikle yerin altında, karanlık, ateşle dolu ve acı verici bir mekân olarak tanımlanır. Zamanla bu anlayış, Hristiyan teolojisinde ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Erken dönem Hristiyan yazarları cehennemi gerçek bir yer olarak düşünmüş ve bunu yazılarında açıkça ifade etmişlerdir. Bazı görüşlerde cehennemdeki azabın sonsuz süreceğine inanılırken, bazı öğretimlerde tövbe eden kişilerin kurtulabileceği de belirtilmiştir.

2.3. İslam’da Yer ve Yeraltı Kültü

İslam, Kur’an-ı Kerim’in vahiy yoluyla indirilmiş olması ve ezberlenerek korunmasıyla diğer dinlerden ayrılmakta; bu durum, onun “Hak Din” olarak tanımlanmasına neden olmaktadır. “Hak Din” ifadesi, Kur’an’da Tevbe 29, Tevbe 33, Fetih 28 ve Saf 9. ayetlerde dört kez geçmekte ve bu ifade aracılığıyla İslam’ın doğruluğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Kur’an’da Hz. Adem’den Hz. Muhammed’e kadar gönderilen peygamberlerin getirdiği mesajlar tek bir din olarak tanımlanmış ve buna “İslam” adı verilmiştir. “İslam” kelimesinin anlamına gelecek olursak teslimiyet ve itaat anlamı taşımakta; bu da Allah’ın emirlerine uymayı ve Hz. Muhammed’in tebliğini kabul etmeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda iman kalple, İslam ise davranışlarla ilişkilendirilmiş; dolayısıyla mümin olan kişi müslim, müslim olan kişi de mümin olarak

¹⁴² Joseph Honthelm, “Hell”, *The Catholic Encyclopedia*, 7 (New York: Robert Appleton Company, 1910).

¹⁴³ Mat.8:12.

¹⁴⁴ Va. 20:14.

¹⁴⁵ Hristiyanlık Nedir?, “Cennet ve Cehennem Nedir?” Erişim 5 Mayıs 2025.

¹⁴⁶ Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, 218.

kabul edilmiştir. Bunun yanında Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin adı olan "İslam", doğrudan Kur'an'dan alınmış ve bu durum, dinin ilahi bir kaynaktan geldiğini göstermiştir.¹⁴⁷

İslam'ın doğduğu yer olan Arap Yarımadası, bu dinin bazı kavramlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır; çünkü coğrafya, dinî anlayışları etkileyen bir faktör olmuştur. Bu bölgede yer ve yeraltı kavramlarına hem kültürel hem de dinî anlamlar yüklenmiş; yeryüzü, Allah tarafından yaratılan kutsal bir alan olarak görülmüş ve insanın yaşamının bir parçası kabul edilmiştir. Öte yandan yeraltı kavramı, genellikle ölüm, mezar ve ahiret hayatı ile ilişkilendirilmiş; bu doğrultuda İslam'da kabir hayatı ve cehennem inancı yeraltı ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir.

2.3.1. Yer ve İnsanın Yaratılışı

İslam inancına göre, evrenin ve içindeki her şeyin yaratıcısı yüce Allah'tır. O, kâinatı yoktan var etmiş ve tüm varlıkları en uygun şekilde düzenleyerek her birini yerli yerine koymuştur. Allah, kâinatı insan yaşamına elverişli hale getirdikten sonra insanı da yaratmış, onu Allah'ın emirlerine uygun şekilde hareket edebilmesi için gerekli yetenek ve kabiliyetlerle donatmıştır. İnsan hem kendi gelişimini sağlamak hem de âlemi imar ve inşa etme sorumluluğunu yerine getirebilmek için bu donanım ile yaratılmıştır.¹⁴⁸

2.3.1.1. Yerin Yaratılışı

Yerin yaratılışı, kâinattaki tüm canlıların doğup büyüdüğü ve sonrasında öldüğü kabul edilen bir döngüye sahiptir.¹⁴⁹ Bu bağlamda, evrenin oluşumu, bilimsel verilerle Big Bang teorisiyle açıklanmaktadır. Yaklaşık 14 milyar yıl önce gerçekleştiği düşünülen Big Bang, son derece küçük ve yoğun bir noktanın genişleyerek büyümesi sonucu madde, enerji, uzay ve zamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başlangıçta var olmayan mekân ve zaman kavramları bu süreçle birlikte ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰ Big Bang, evrenin genişlemeye başladığı ve zamanın oluştuğu an olarak kabul edilir. Bu patlama sonucu, başlangıçta var olmayan madde ve enerji ortaya çıkmış, atom altı parçacıklar oluşmuş ve kısa sürede atomlar ile moleküller şekillenmiştir. Ardından, belirli fiziksel yasalar doğrultusunda dünyalar, güneşler ve galaksiler düzenli bir biçimde meydana gelmiş ve evrende mükemmel bir simetri ve ahenk gözlemlenmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 443.

¹⁴⁸ Yahya Arslan, "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 55.

¹⁴⁹ Tuna Taşkın, *Ol Dedi Oldu / 1: Big Bang'ın Nefes Kesen Öyküsü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2019).

¹⁵⁰ Zeki Yıldırım, "Enbiyâ 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2013), 52.

¹⁵¹ Taşkın, *Ol Dedi Oldu / 1: Big Bang'ın Nefes Kesen Öyküsü*, 29.

Ancak, Kâinatın bir başlangıcının olup olmadığı, ezeli mi yoksa sonlu mu olduğu konusu tarih boyunca tartışılan bir mesele olmuştur. 20. yüzyılda Big Bang teorisinin bilimsel bir çerçevede ele alınmasıyla bu tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Bu teori, evrenin durağan bir yapıya sahip olmadığını, aksine sürekli genişlediğini ve belirli bir süreç sonunda yok olabileceğini öne sürmektedir. Ayrıca, modern bilim tarafından yapılan gözlemler de evrenin genişlediğini gösteren kanıtlar sunmaktadır.¹⁵²

Özellikle, kâinata var olan her şeyin, en küçük mikroorganizmalardan en büyük galaksilere kadar belirli bir yaratılış ve yok oluş sürecine tabi olduğu ifade edilmekte, bu bağlamda yaratılışın ilahi bir düzen içerisinde gerçekleştiğine işaret edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de evrenin yaratılışı, "semâvât" ve "yer" kavramlarıyla açıklanmakta olup, Enbiyâ Suresi'nin 30. ayetinde bu sürece ilişkin detayların yer aldığı görülmektedir. Bu ayeti tefsir eden ilk dönem âlimleri, gök ile yerin başlangıçta birbirine bitişik bir bütün olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak, bu bütünün nasıl ayrıldığı konusunda farklı yorumlar ileri sürülmüş olup, bazı âlimler bu ayrılığı fiziksel bir olay olarak değerlendirirken, bazıları ise sembolik bir anlatım olarak ele almışlardır.¹⁵³

Bu bağlamda, Ahfeş ve Ebu İshak gibi müfessirler, Enbiyâ Suresi'nin 30. ayetindeki "kânetâ" kelimesinin ikil formda kullanılmasına dayanarak, gökler ve yerin iki farklı topluluk olarak ifade edildiğini öne sürmüşlerdir. Buna karşılık, Hasan Basri ve Katâde gibi diğer müfessirler ise, gökler ve yerin başlangıçta tek bir kütle hâlinde bulunduğunu ve sonrasında ayrıldığını savunmuşlardır. Ancak, bu ayrılışın nasıl gerçekleştiği konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bazı müfessirler, atmosferin oluşumu ile ilişkilendirirken, bazıları yağmurun göklerden inmesi ve yeryüzünün bitkilerle yeşermesi şeklinde açıklamalar yapmıştır. Mücahid ve Ebu Salih gibi âlimler ise, göklerin ve yerin başlangıçta tek bir yapı iken, sonra yedi kat gök ve yedi kat yer hâline ayrıldığını ifade etmişlerdir. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de geçen "ratk" ve "fatk" kavramları da yaratılışın bu aşamalarına dair önemli bir çerçeve sunar. "Ratk" kelimesi, birleştirmek, tutmak ve sıkıca bağlanmak anlamına gelirken, "fatk" kelimesi, birleşik olan iki şeyin birbirinden ayrılmasını ifade eder. Bu bağlamda yaratılışın başlangıcında, göklerin ve yerin bir bütün olduğu sonrasında ise ayrılarak bugünkü hâlini aldığı belirtilmiştir.¹⁵⁴

Bu yorumlara ek olarak bilimsel olarak Evrenin oluşumu ile ilgili iki delil öne sürülmüştür:

1.Delil Evrenin Genişlemesi ve Zâriyat Suresi'nin 47. Ayeti: Big Bang teorisinin temel verilerinden biri, evrenin genişlemesidir. Bu bilimsel gerçek, Zâriyat Suresi'nin 47. ayetindeki "Biz gökyüzünü büyük bir kudretle bina ettik ve muhakkak ki biz onu genişletmekteyiz" ifadesiyle örtüşmektedir.¹⁵⁵ Âlimler, ayette geçen "eyd" kelimesini

¹⁵² Hasan Haliloğlu - Kübra Nur Başaran, "Kâinatın Yaratılışı ve Yok Oluşu (Tefsirler ve Modern Bilim Işığında)", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 8 (2021), 21.

¹⁵³ Bkz. el-enbiyâ 21/30.

¹⁵⁴ Haliloğlu- Başaran, "Kâinatın Yaratılışı ve Yok Oluşu (Tefsirler ve Modern Bilim Işığında)", 22-26.

¹⁵⁵ ez-Zâriyât 51/47.

genellikle “kuvvet” anlamında yorumlamış ve bu gücün gökyüzünün düzenine işaret ettiğini vurgulamışlardır. "Musûn" kelimesi ise genişletme anlamına gelir ve bazı tefsirlerde semânın genişlemesiyle ilişkilendirilmiştir. Bilim dünyasında evrenin genişlemesi, galaksilerin birbirinden uzaklaşmasıyla açıklanmaktadır. 1929 yılında Edwin Hubble, galaksilerin kırmızıya kaymasını keşfetmiş ve bu gözlem evrenin sürekli genişlediğini göstermiştir. Hubble'ın gözlemleri, genişleme hızını ortaya koymuş, ardından Alan Guth'un şişme kuramı ve süpernova patlamaları, evrenin hızlanarak genişlemeye devam ettiğini ortaya koymuştur.¹⁵⁶

2.Delil Evrenin 6 Günde Yaratılması: Evrenin altı günde yaratılması konusu hem bilimsel hem de dini açıdan ele alınmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de geçen "gün" kelimesi, zamanın izafî bir ölçüsü olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, "altı gün" ifadesi, yaratılışın farklı aşamalarını tanımlayan bir süreç olarak anlaşılmaktadır. Yani, her bir "gün", evrenin yaratılışındaki farklı bir aşamanın tamamlandığı bir merhale olarak kabul edilmiştir. Allah, her şeyi bir anda yaratma kudretine sahipken, evrenin yaratılışını altı gün olarak belirleyerek, insanlara sabır, şefkat ve sağlamlık gibi değerleri öğretmek amacıyla bu süreci merhalelere ayırmıştır. Sonuç olarak, Allah insanı en şerefli varlık olarak yaratmış ve peygamberler aracılığıyla insanlara hidayet rehberi olan kutsal kitaplar göndermiştir. İnsan, nereden geldiğini ve nereye gideceğini sorgularken, yaratılışın sırrını kavrayabilmek için hem kutsal kitaplara hem de bilimsel verilere başvurmaktadır.¹⁵⁷

2.3.1.2. İnsanın Yaratılışı

Yaratma, Allah tarafından var olmayan şeylere varlık verilmesi anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda, insanın yaratılışı da Allah'ın kudretini ve hikmetini yansıtan bir olay olarak değerlendirilmiştir. Kur'an'da yaratma fiilinin farklı anlam katmanlarını taşıyan kavramlarla ifade edildiği görülmektedir. Bu kavramlar arasında “ibdâ” terimi öne çıkmış; herhangi bir maddeye veya örneğe ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilen yaratma biçimi olarak tanımlanmıştır. İslam inancında yaratma, sadece var etme eylemiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda yaratılmışların varlıklarını sürdürebilmeleri de bu yaratma fiilinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Çünkü yaratılmış varlıkların kendi başlarına varlıklarını devam ettirmeleri mümkün görülmemiştir. Bu devamlılık, Allah'ın iradesi ve kudreti sayesinde mümkün olmuştur.¹⁵⁸

Bu anlayış, insanın yaratılış sürecine dair Kur'an'da yer alan açıklamalarda da kendini göstermiştir. Kur'an'da, insanın yaratılışı iki temel başlık altında ele alınmıştır: biri, insanlığın atası olan Hz. Âdem'in yaratılışı; diğeri ise ondan sonra gelen insanların yaratılma sürecidir. Bu süreçte “turâb” (toprak), “tîn” (balçık) ve “nutfe” (bir damla sıvı)

¹⁵⁶ Haliloğlu- Başaran, “Kâinatın Yaratılışı ve Yok Oluşu (Tefsirler ve Modern Bilim Işığında)”, 26-32.

¹⁵⁷ Haliloğlu- Başaran, “Kâinatın Yaratılışı ve Yok Oluşu (Tefsirler ve Modern Bilim Işığında)”, 32-37.

¹⁵⁸ Engin Erdem, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), “Yaratma (İsl.)”, 836-837.

gibi kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlar aracılığıyla insanın aşamalı bir şekilde yaratıldığı ifade edilmiştir. İnsanın, yaratılmış varlıklar arasında kendi varlığını fark edebilen, düşünebilen ve sonluluğunu idrak edebilen tek varlık olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁹

2.3.1.3. Hz. Âdem'in Yaratılış Süreci

Kur'an-ı Kerîm'de yaratılış süreci, farklı kavramlarla açıklanmış ve bu sürece dair zengin bir anlatım çeşitliliği sunulmuştur. Yaratılışın temel malzemesi olan toprağın çeşitli aşamalarındaki hâlleri, farklı terimlerle ifade edilmiş ve her biri anlam açısından ayrı bir dikkat gerektirmiştir. Özellikle, nutfe ile başlayan biyolojik yaratılış sürecinden farklı olarak, Hz. Âdem'in topraktan yaratılışı,¹⁶⁰ Kur'an bütüncül olarak incelendiğinde ve tefsir kaynakları esas alındığında kavramsal bir uyum içerisinde değerlendirilmiştir.

İslam inancına göre, Hz. Âdem yüce Allah tarafından ruh, beden ve akıl yönünden eksiksiz şekilde yaratılmıştır. Bu yaratılış süreci, Hz. Âdem'in sadece bedensel bir varlık olmadığını, aynı zamanda insanlık için bir başlangıç ve örnek model teşkil ettiğini göstermektedir. İnsanlığın atası olarak kabul edilen Hz. Âdem'e, bu sebeple 'ebü'l-beşer' yani insanların babası unvanı verilmiştir. Hz. Âdem'in yaratılışında ona, insanın biyolojik, ruhsal ve akılsal özellikleri kazandırılmıştır.¹⁶¹

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaratılışı aşamalı bir süreç şeklinde sunulmuştur. İlk aşamada, onun topraktan (Turâb) yaratıldığı bildirilmiştir. (Rûm, 30/20). Daha sonra, yapışkan bir çamur olan tîn-i lâzib aşamasına geçilmiştir (Sâffât, 37/11). Ardından, çamurun özünden yani sülâle min tîn'den yaratıldığı ifade edilmiştir (Mü'minûn, 23/12).¹⁶²

Bu süreçte, değişime uğramış kara çamur (Hame-i Mesnûn) ve kuru çamur (Salsâl) kavramlarıyla, insanın maddi yapısının geçirdiği evreler anlatılmıştır. Son olarak, Rahmân Suresi'nin 55. ayetinde geçen salsâl ifadesiyle, insan bedeninin kuruyup sertleşmiş bir yapıya ulaştığı bildirilmiştir.¹⁶³ Yaratılışın son aşaması olan tesviye ise, bedenın şekillendirilmesini ve düzene kavuşturulmasını ifade etmektedir¹⁶⁴

Bu aşamada, çamurdan oluşan beden insan formuna uygun hale getirilmiş, iç ve dış organlar bir düzen içinde yerleştirilmiştir. Tesviye, sadece fiziksel görünümü değil, organların denge ve işleyiş açısından da uyum içinde yaratılmasını kapsamaktadır. Bu süreçte beden, ruhla birleşmeye hazır hâle getirilmiş ve yaratılış tamamlanmıştır.

¹⁵⁹ M. Sait Kavşut, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 290.

¹⁶⁰ *Kur'an-ı Kerîm Meali*, çev. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), el-Hicr 15/29.

¹⁶¹ Arslan, "Ku'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", 56-58.

¹⁶² Kavşut, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-", 292.

¹⁶³ Kavşut, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-", 293-295.

¹⁶⁴ Kavşut, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-", 295-296.

Sonuç olarak, Hz. Âdem'in yaratılışı Kur'an'da detaylı biçimde açıklanmış ve hem Kur'an hem de sünnette onun topraktan yaratıldığı vurgulanmıştır. Tesviye aşaması ise bu sürecin nihai aşamasını teşkil etmekte ve insanın ruh-beden bütünlüğüne kavuşmasını mümkün kılmaktadır.¹⁶⁵

Buna ek olarak, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in yaratılışı ayrıntılı şekilde yer alırken, Hz. Havva'nın yaratılışına dair bilgiler daha sınırlı tutulmuştur. Üç ayette ismi verilmeden Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığına işaret edilmiştir.¹⁶⁶ Bu ayetlerde geçen "nefs-i vâhide" (tek bir nefis) ifadesi genellikle Hz. Âdem olarak yorumlanmış ve "ondan eşini yarattı" ifadesiyle Hz. Havva'ya atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in bir parçasından, özellikle kaburga kemiğinden yaratıldığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Ancak bazı yorumlarda, onun aynı özden, yani Hz. Âdem'in yaratıldığı maddeden yaratıldığı belirtilmiş ve kaburga kemiği görüşünün kadını küçümsemeye yol açabileceği ileri sürülmüştür. Bu görüşe karşı çıkanlar ise Kur'an ve hadislerde böyle bir küçümsemenin bulunmadığını, bu tür yorumların öznel değerlendirmeler olduğunu ifade etmişlerdir. Zira her insan, ebeveynlerinin bir parçası olarak dünyaya gelir ve bu durum onun değerinden bir şey eksiltmez. Aynı şekilde, Hz. Âdem'in topraktan, diğer insanların ise değersiz bir sıvıdan yaratılması, değer açısından bir farklılık oluşturmaz. Kadın ve erkek, Kur'an'a göre birbirinin tamamlayıcısı olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla, Kur'an'daki "nefs-i vâhide" ifadesi farklı şekillerde yorumlanabilmekle birlikte, genel kabul gören anlayışa göre, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığına işaret etmektedir.¹⁶⁷

2.3.1.4. İnsanın Yaratılış Evreleri

Kur'an-ı Kerim, insanın yaratılışını diğer varlıklardan farklı ve üstün bir şekilde açıklar. İnsan, sadece bedensel bir varlık değil, ruh ve beden birleşiminden oluşan özel bir yaratılışa sahiptir.¹⁶⁸

İlk insan olan Hz. Âdem, yüce Allah tarafından yoktan yaratılmış, ardından, Hz. Havva da ondan yaratılmıştır. İslam inancına göre, tüm insanlar, bu ilk çiftten, yani bir anne ve babadan türetilmiştir ve bu süreç günümüze kadar devam etmektedir. Allah, Hz. Âdem'i yaratarak insan neslinin dünya hayatını başlatmış, ona eş olarak da Hz. Havva'yı yaratmıştır. Bu yaratılışla, insan neslinin devamı için evlilik müessesesi belirlenmiştir. Böylece, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın oluşturduğu ilk ailede dünyaya gelen çocuklarla insanlık çoğalmaya başlamıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Arslan, "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", 71-72.

¹⁶⁶ en-Nisa 4/1, el A'raf 7/189, ez-Zümer 39/6.

¹⁶⁷ Arslan, "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", 58-60.

¹⁶⁸ Duran Ali Yıldırım, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı* (Konya: Çimke Yayınları, 2016), 20.

¹⁶⁹ Arslan, "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", 60.

Buna ek olarak Kur'an'da, insanın yaratılış süreci detaylı bir şekilde açıklanır: Süreç, Nutfe (döl suyu), alaka (kan pıhtısı), mudğa (bir çiğnemlik et), kemik ve nihayetinde ruhun üflenmesiyle tamamlanır. İnsanın bu farklı yaratılışı, ona “eşref-i mahlukât” (yaratılmışların en şerefli) unvanını kazandırır.¹⁷⁰

İnsanın yaratılış süreci Kur'an'da detaylı bir şekilde açıklanmıştır. İlk aşama, nutfe yani "dölleyici sperm" aşamasıdır. Bu aşamada, insanın temel maddesi, çamurdan süzölmüş bir özden yaratılır. Ardından bu öz, nutfe haline gelir ve anne rahmine yerleşir (Mü'minûn, 23/12-13). İkinci aşama, alaka olarak adlandırılır ve burada nutfe rahim duvarına yapışmış embriyo halini alır. "Alaka" kelimesi, hem "yapışan şey" hem de "donuk kan" anlamına gelir. Sonraki aşama ise mudğa, yani "bir çiğnem et" aşamasıdır. Bu aşamada, embriyo çiğnenmiş bir et parçasını andıran bir şekil alır ve organlar gelişmeye başlar (Mü'minûn, 23/14).¹⁷¹

2.3.2. Yerin Kutsiyeti

İslam inancında yerin kutsiyetinin, insanın varoluşu, yaşamı, ölümü ve ibadet mekânlarıyla doğrudan ilişkili olduğu kabul edilmiştir. İnsanın topraktan yaratıldığı ve ölümle birlikte yeniden toprağa döneceği ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de, insanın yaratılışı toprak ve su gibi fiziksel unsurlarla açıklanmakta; ancak ölümün bir son olmadığı, ahirete geçişin başlangıcı olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, toprak hem fiziksel hem de manevi bir temizlik aracı olarak görölmüştür. Teyemmüm uygulaması¹⁷², su bulunmadığında toprakla yapılan sembolik bir temizlik olarak kabul edilmekte ve bu yönüyle toprağın arındırıcı özelliği ortaya konulmuştur. Ayrıca, İslam inancında bazı mekânların mübarek kabul edildiği ve bu yerlerde yapılan ibadetlerin daha faziletli olduğu belirtilmiştir. Kâbe, Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebvî gibi yerler, ibadetle birlikte manevi değer kazanan mekânlar arasında yer almıştır. Bu konu detaylandırılacak olunursa Yerin kutsallığı, yaşam ve ölüm kavramlarıyla doğrudan ilişkilendirilmiştir. İnsan, tarih boyunca “Nereden geldi?” ve “Bu dünyadaki varoluşun amacı nedir?” gibi sorularla hayatını anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu sorulara cevap ararken, dinî kaynaklara yönelmiş ve yaratılışın kaynağını öğrenmeye çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim'e göre, varlıkların ve özellikle insanın yaratılışı Allah tarafından gerçekleştirilmiştir. İnsan, Allah'ın bir lütfu olarak var edilmiş ve bu dünyaya imtihan için gönderilmiştir. Kur'an'da yaratılış süreci detaylandırılırken evrenin, bitkilerin, hayvanların ve insanın nasıl yaratıldığı açıklanmıştır. Kur'an'da yer alan bilgilere göre, insan önce toprak, çamur ve su gibi maddi unsurlardan yaratılmış, ardından Allah tarafından kendisine ruh üflenmiştir. Bunun yanında, insanın anne ve babadan gelen biyolojik bir süreç sonucunda da

¹⁷⁰ Muammer İpek, “Kur'an'a göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu” 17/57 (2013), 437-438.

¹⁷¹ Kavşut, “Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme”, 296-298.

¹⁷² en-Nisâ 4/43, el-Mâide 5/6.

yaratıldığı bildirilmiştir. Ayrıca Allah, insana ilim, irade ve sorumluluk gibi özellikler vermiştir. Böylece insan, diğer canlılardan ayrılmış ve yeryüzünde halife olarak görevlendirilmiştir. Bu üstünlük, insana birtakım sorumluluklar da yüklemiştir. İnsanın bu dünyadaki görevi, Allah’a kulluk etmek ve iyi bir hayat sürmektir.¹⁷³

Nitekim yaşam kadar ölüm de İslam da önemli bir yere sahiptir. Kur’an, ölümün yokluk anlamına gelmediğini, aksine sonsuz bir hayata açılan bir kapı olduğunu ifade etmektedir. Bu durum, “Bu tuhaf bir şey, öldükten ve toprak olduktan sonra mı (dirileceğiz)? Bu olmayacak bir dönüş!”¹⁷⁴ ve “Her canlı ölümü tadacaktır ve sonunda dönüp huzurumuza geleceksiniz”¹⁷⁵ denilerek bu geçiş süreci açıklanmıştır. Böylece ölüm, iman edenler için huzurlu bir buluşma; inkârcılar için ise zorlayıcı bir ayrılış olarak anlatılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de, ölümün bu yönü sıkça vurgulanmakta ve insanın ölümden korkmak yerine ona hazırlıklı olması gerektiği hatırlatılmaktadır. Bununla birlikte, ölümün bu geçici dünya hayatına anlam kazandırdığı belirtilmiş, insanın daha bilinçli ve sorumlu bir yaşam sürmesine katkı sağladığı ifade edilmiştir.¹⁷⁶

Kur’an-ı Kerim, ölümün bir geçiş olduğunu belirtirken, zalimler için bu sürecin şiddetli ve korkutucu olacağını, inananlar için ise huzurlu ve güvenli bir şekilde gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Çünkü Allah’a teslim olmuş kimselerin ölümü güven içinde gerçekleşirken, inkârcılar için ölüm zorluklarla doludur. İslam düşünce geleneğinde bazı âlimler, ölüm konusunu çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Kindî, ölümü insan doğasının bir parçası olarak görmüş ve ölüm korkusunun gereksiz olduğunu savunmuştur. Ona göre, ölüm olmasaydı insan da var olamazdı; dolayısıyla ölüm, hayatın doğal bir unsurudur. Farabî ise ölümü, insanın en büyük mutluluğa ulaşmasını sağlayan bir süreç olarak değerlendirmiştir. Ona göre, ruhun ölümsüzlüğü ancak amelî kemale ulaşmış bireyler için gerçekleşir. İbn Miskeveyh de ölümü, ruhun bedeni terk etmesi olarak tanımlamış ve bu nedenle ölüm korkusunun anlamsız olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁷

Farabî’ye göre ise ölümden ancak bilgisiz ve ahlaken zayıf olan insanlar korkmalıdır. Gazali ise insanın ölümü yakın bilerek kendisini buna hazırlaması gerektiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte, sürekli ölümü düşünmenin insanı dünyadan koparabileceğini de göz önünde bulundurmıştır.¹⁷⁸

Yerin kutsiyeti bağlamında diğer bir önemli konu da toprağın temizleyici rolüdür. Burada toprağın temizleyiciliğinden kasıt Teyemmümdür. Teyemmüm, sözlük anlamı

¹⁷³ Mehmet Sarı, *Kur’an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 17-21.

¹⁷⁴ Kâf 50/3.

¹⁷⁵ el-Ankebût 29/57 .

¹⁷⁶ Feim Gashi, “Ölüm Psikolojisi ve Ölüm Konusunda Dini İnancın Etkisi”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2021), 92.

¹⁷⁷ Uysal, “İslam ve Diğer Dinlerde Ölüm”, 29-30.

¹⁷⁸ Gashi, “Ölüm Psikolojisi ve Ölüm Konusunda Dini İnancın Etkisi”, 93.

itibarıyla “kastetmek” veya “yönelmek” demektir ve bu anlamıyla Kur’an-ı Kerîm’de de kullanılmıştır.¹⁷⁹

Terim olarak ise teyemmüm, suyun bulunmadığı ya da kullanılmasının mümkün olmadığı durumlarda, büyük veya küçük hükmî kirlilikleri (hades) gidermek amacıyla yapılan sembolik bir temizlik işlemidir. Bu temizlik, ellerin temiz bir toprak veya yer cinsinden bir maddeye vurulması ve ardından yüz ile kolların mesh edilmesi şeklinde gerçekleştirilir. Ayrıca Teyemmümün dini dayanağı Kur’an ve sünnete dayanmaktadır. Özellikle Hz. Aîşe’nin bir sefer sırasında gerdanlığını kaybetmesiyle ilgili rivayet, bu hükmün iniş sürecine ışık tutar.¹⁸⁰

Söz konusu olayda Müslümanlar konaklamak zorunda kalmış ve su bulunamadığı için teyemmümle ilgili ayet nazil olmuştur. Böylece teyemmüm, İslam’da su bulunmadığında temizliğin bir alternatifi olarak kabul edilmiştir.¹⁸¹

Öte yandan, Teyemmümde kullanılacak maddenin, temiz bir yeryüzü parçası olması gerektiği konusunda fakihler genel olarak ittifak hâlinindedir. Ancak, hangi maddelerin teyemmüm için uygun olacağı konusunda mezhepler arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed’e göre teyemmüm yalnızca toprakla değil; taş, kireç, sürme taşı gibi yer cinsinden olan diğer maddelerle de yapılabilir. Aynı şekilde Mâlikî mezhebi de bu görüşü benimseyerek, suyun eritilemediği durumlarda buzla teyemmüm yapılabileceğini kabul etmiştir. Bunun yanında, teyemmümde kullanılan maddeden elde bir parçanın kalıp kalmaması gerektiği hususunda da farklı görüşler mevcuttur. Ebû Hanife, böyle bir şartı gerekli görmezken; İmam Muhammed, kullanılan maddeden elde gözle görülür bir toz ya da iz kalması gerektiğini belirtmiştir. Örneğin, Ebû Hanife’ye göre kaygan taş, kireçle sıvanmış duvar, kaya tuzu, toprak kiremit, çamur gibi pek çok madde teyemmüm için uygundur. Hatta, eğer bir kumaş ya da elbiseye vurulduğunda toz çıkıyorsa bununla da teyemmüm yapılabileceği ifade edilmiştir. Buna karşılık, yer cinsinden sayılmayan ve yandığında kül olan tahta ya da otlar ile demir, bakır, cam gibi ısıtıldığında eriyen metaller teyemmüm için uygun görülmemiştir. Şâfiîler, Hanbelîler ve Ebû Yûsuf gibi bazı fakihler ise yalnızca temiz, toz bırakan toprakla teyemmüm yapılabileceğini savunmuşlardır. Bununla birlikte, Şâfiîler ve bazı rivayetlerde Ebû Yûsuf ile Hanbelîler, kumu da toprak hükmünde değerlendirmiştir.¹⁸²

Yerin kutsallığı bağlamında öne çıkan konulardan bir diğeri de mübarek kabul edilen mekânlardır. Bu mekânlara “mübarek” denilmesinin nedeni, İslam inancında mutlak kutsallığın yalnızca her türlü eksiklikten uzak olan Allah’a ait olmasıdır. Nitekim

¹⁷⁹ el-Bakara 2/267.

¹⁸⁰ Ömer Faruk Yıldırım, “Teyemmüm Kıssasının Tarihi ve Âyetinin Sebeb-i Nüzûlü Üzerine – Hz. Âîşe’nin Gerdanlığını Düşürmesinin Mükerrerliği Bağlamında –”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (Aralık 2010), 108.

¹⁸¹ Bk.el-Mâide 5/6, en-Nisâ 4/43.

¹⁸² Mehmet Boynukalın, “Teyemmüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 41/50-51.

Kur'an-ı Kerîm'de Allah, "el-Kuddûs" ismiyle anılarak yüceltilmiştir. Bu anlayışa göre, kişiler, nesneler, zamanlar veya mekânlara doğrudan kutsallık atfedilmesi, tevhid inancını zedeleyebileceği için doğru bulunmamaktadır. Bu nedenle ibadet yerlerinin yalnızca Allah'a ait olduğu vurgulanır. Mescitlerin, Allah'tan başkasına dua edilmeyecek yerler olduğu açıkça belirtilmiştir.¹⁸³

Bu bakımdan mescitler "kutsal" değil; Allah'ın adı anıldığı, ibadet edilen ve saygı duyulan "mübarek" mekânlar olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu anlayış, İslam'daki en önemli ibadet mekânlarından biri olan Kâbe için de geçerlidir. Kur'an-ı Kerîm'de, Kâbe'nin Mekke'de Allah'a ibadet için inşa edilen ilk ev olduğu ifade edilmekte ve bu yapı "Mescid-i Haram" olarak anılmaktadır.¹⁸⁴ Beyt-i Makdis ise, çevresi mübarek kılınmış bir ibadet mekânı olarak "Mescid-i Aksa" şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁸⁵ Bu iki mekân, Kur'an'da doğrudan "mukaddes" olarak tanımlanmasa da, tefsirlerde Beyt-i Makdis, Tûr Dağı ve çevresiyle birlikte Şam, Filistin ve Ürdün'ün bir kısmı "mukaddes topraklar"¹⁸⁶ ya da "mukaddes vadi" olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁷

Öte yandan, Kâbe, Mescid-i Aksa, Arafat, Meş'ar-i Haram,¹⁸⁸ Safâ ve Merve¹⁸⁹ gibi yerlerin "kutsal" olarak değil, ibadetle ilişkilendirilen "mübarek" mekânlar olarak değerlendirildiği görülmüştür. Bu yerlerin değerli sayılmasının sebebi, bizzat kendilerinden değil; bu mekânlarda yapılan ibadet ve duaların Allah katında daha faziletli ve kabul edilebilir sayılmasıdır. Özellikle hac ibadeti, bu özel mekânlarda yerine getirildiği için bu yerlerin İslam inancındaki önemi daha da pekiştirilmiştir. Ayrıca Peygamber Efendimiz 'in bir hadisinde, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksa'da kılınan namazların, diğer mescitlerde kılınan namazlara göre daha faziletli olduğu bildirilmiştir (Buhârî; İbn Mâce). Bu mescitlerin bu denli değerli görülmesi ise, Mescid-i Haramın kible olması, Mescid-i Nebevinin takva temeli üzerine inşa edilmesi ve Mescid-i Aksa'nın önceki ümmetlerin kiblesi olarak bilinmesiyle ilişkilendirilmektedir.¹⁹⁰

2.3.3. Cennet Olarak Yeryüzü

Kur'an-ı Kerîm'de "cennet" kelimesine tekil (cenne), ikil (cennetân) ve çoğul (cennât) formlarda yaklaşık yüz kırk beş kez yer verildiği tespit edilmiştir. Bu kullanımların beşinde Hz. Âdem'in bulunduğu cennetten söz edildiği görülmektedir.¹⁹¹

¹⁸³ el-cin 72/18.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân 3/96, el-İsrâ 17/1.

¹⁸⁵ el-İsrâ 17/1.

¹⁸⁶ el-Mâide 5/21.

¹⁸⁷ Tâhâ, 20/12.

¹⁸⁸ el-Bakara 2/198.

¹⁸⁹ el-Bakara 2/158.

¹⁹⁰ Halit Ünal, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), "Kutsal Mekanlar (İsl.)", 496-497.

¹⁹¹ Bkz. el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19,22,27; Tâhâ 20/117,121.

Yirmi iki ayette yeryüzündeki bahçeler kastedilmiş; yüz on sekiz yerde ise ahirette müminlere vaat edilen ebedi mutluluk yurdu anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır.¹⁹² Bununla birlikte, “Cinân” şeklindeki çoğul kalıba ise Kur’an’da rastlanmamıştır.¹⁹³

Kur’an’da cennet tanımlanırken “mustakar” ve “mukâm” gibi durulacak yer anlamı taşıyan kelimelere yer verilmiş, ayrıca dinlenme yeri anlamındaki “makîl” kelimesine de başvurulmuştur. Hakka Suresi’nde ise cennetin yüksek bir yer olduğu bildirilmiştir. Kur’an, cennetin genişliğini “gökler ve yer kadar” ifadeleriyle açıklamış, ancak bu tanımın fiziksel değil, kavramsal bir anlam taşıdığı düşünülmüştür. Cennetin kapılarının bulunduğu ve bu kapılarda bekçilerin yer aldığı da ifade edilmiştir. Ayrıca, “cennet” kelimesiyle birlikte, onun çoğul hali olan “cennât” kelimesine de yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, cenneti tanımlamak amacıyla “hadîka” ve “ravda” gibi bahçe anlamına gelen kelimeler de kullanılmıştır. Kur’an’da cennetin huzur dolu atmosferi sıkça gölge ile betimlenmiş, burada ne yakıcı bir sıcaklığın ne de rahatsız edici bir soğukluğun bulunacağı belirtilmiştir. Cennet, bir bahçe olarak tanımlandığında ise bitki örtüsü ve su kaynaklarının ön plana çıktığı görülmüştür. “Altından ırmaklar akan cennetler”¹⁹⁴ ifadesi birçok kez tekrar edilerek, cennetin hem yeşil dokusuna hem de yapısal özelliklerine dikkat çekilmiştir. Fışkıran pınarlar ve akan nehirler de bu ideal ortamı tanımlayan unsurlar arasında sayılmıştır.¹⁹⁵

Rahman Suresi’nde cennetteki bitki örtüsünün koyu yeşil oluşuna vurgu yapılması, suyun bolluğu ve huzurun varlığına işaret eden önemli bir detay olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁶

Kur’an’da geçen cennet tasvirlerinin, Arap toplumunun zihninde yer etmiş ideal yaşam alanı algısıyla örtüştüğü görülmektedir. Ancak bu betimlemelerin Araplar için tamamen yeni olmadığı, çünkü Cahiliye dönemi şiirlerinde de benzer mekânsal öğelere yer verildiği fark edilmiştir. Kur’an, Âd ve Semûd kavimlerinin yaşadıkları yerlerden bahsederken de bahçeler ve su kaynakları gibi dünyevi zenginliklere değinmiştir. Bu toplumların inşa ettikleri güzel evler ve köşkler, dünyevi refahın göstergesi olarak sunulmuştur. Kur’an, dünyadaki bahçelerden söz ederken müminlere vaat edilen cennet tasvirinde de benzer ifadeler kullanmıştır. Örneğin, Bakara Suresi’nin 266. ayetinde hurma, üzüm ve diğer meyvelerden oluşan bir bahçeye ve bu bahçede altından akan ırmaklara işaret edilmiştir. Bu betimleme her ne kadar dünyaya ait bir tasvir olsa da özellikleri bakımından ahiretteki cennet ile örtüştüğü düşünülmüştür. Müşriklerin, Hz. Peygamber’in konumunu yeterince anlayamamalarından ötürü ona bir meleğin eşlik etmesi gerektiği ya da kendisine hazinelerin ve bahçelerin verilmesi gerektiği gibi

¹⁹² Bkz. el-Bakara 2/265, 266; el-En’âm 6/99, 141; el-Kehf 18/32, 33; el-Furkan 25/8; Sebe 34/15, 16; Nuh 71/12.

¹⁹³ Galip Türcan, *Kur’an’da Ahiret İnancı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 238.

¹⁹⁴ Ankebut 29/58.

¹⁹⁵ el-Hicr 15/45, Tevbe 9/72.

¹⁹⁶ Rahman 55/64.

taleplerde bulundukları bildirilmiştir. Ancak Kur'an'da, Allah'ın dilerse Peygamber'e "altından ırmaklar akan cennetler" ve "köşkler" verebileceği belirtilmiştir. İnananların, güzel ve doğru işler yapanların ahirette ödüllendirileceği yer olarak tanımlanan cennet, her türlü nimetin bulunduğu, acının ve ızdırabın yer almadığı ebedi bir mutluluk yurdu şeklinde tasvir edilmiştir.¹⁹⁷

Hz. Âdem ve eşi Havva'nın bu cennette yaşadıkları, ancak itaatsizlikleri sebebiyle oradan çıkarılarak yeryüzüne indirildikleri de Kur'an'da ifade edilmiştir. Bu bağlamda, İslam düşüncesinde Hz. Âdem'in içinde bulunduğu cennetin niteliğiyle ilgili farklı görüşlerin bulunduğu görülmektedir. Mâtürîdî, Kur'an'da bu cennetin ahiret cenneti mi yoksa yeryüzünde özel bir yer mi olduğuna dair açık bir hüküm bulunmadığını belirtmiştir.¹⁹⁸

Bu bağlamda İslam düşüncesinde, Hz. Adem'in içinde bulunduğu cennetin mahiyeti konusunda 2 farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup âlim, Hz. Âdem'in bulunduğu cennetin yeryüzünde özel bir yer olduğunu savunmuştur. Bu görüşe göre Allah, Hz. Âdem'i ve soyunu yeryüzünde halife kılmış, onun göğe çıkarıldığına dair bir bilgi vermemiştir. Ayrıca ahiret cennetinde yalnızca müminlerin bulunacağı dikkate alındığında, şeytanın oraya nasıl girebildiği sorgulanmıştır. Üstelik, Huld Cenneti'nde günah ve sorumluluk bulunmazken, Hz. Âdem'in orada nasıl günah işlediği ve aldatıldığı da bu görüşü destekleyen sorular arasında yer almıştır. Diğer görüşe göre ise, Hz. Âdem'in bulunduğu cennet, ahirette müminlere vaat edilen Huld Cenneti'dir. Bu görüşü benimseyenler, Kur'an'da cennet kelimesinin belirli bir anlamda kullanıldığına dikkat çekmişlerdir.

Bakara Suresi'nin 35-36. ayetlerinde geçen "H.B.T." fiilinin yüksek bir yerden aşağıya inişi ifade ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, Tâhâ Suresi'nin 118-119. ayetlerinde Hz. Âdem'in bulunduğu yerin açlık, susuzluk ve sıcaklık gibi dünyevi sıkıntılardan uzak olduğu vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, İslam âlimlerinin çoğunluğu, Hz. Âdem'in bulunduğu cennetin ahiret cenneti olduğu kanaatini taşımaktadır. Bununla birlikte, yeryüzünde bir cennet bulunduğunu savunanların görüşleri bazı yönlerden mantıklı bulunsa da Kur'an ve hadislerde bu görüşü doğrudan destekleyen açık bir delilin bulunmadığı ifade edilmiştir.¹⁹⁹

2.3.4. Cehennem Olarak Yeraltı

İslam inancında, cehennem; inkâr içinde hayat süren kimselerin ve işledikleri günahlar sebebiyle bağışlanmayan bazı Müslümanların, ahirette azap görecekleri bir yer

¹⁹⁷ Türkan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, 268-272.

¹⁹⁸ Ünal, "Cennet (İsl.)", 115-116.

¹⁹⁹ Erdem, *Hz. Âdem (İlk İnsan)*, 150-154.

olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, inkârcıların burada ebediyen kalacakları ifade edilirken; Müslümanların ise günahlarının ağırlığına bağlı olarak cehenneme girebilecekleri, fakat belli bir süre sonunda şefaât, tövbe ya da Allah'ın rahmetiyle bağışlanabilecekleri belirtilmiştir. Böylece, Müslümanların cehennemde kalış sürelerinin, işledikleri günahlarla orantılı olacağı ve bu sürenin tamamlanmasının ardından cennete geçebilecekleri dile getirilmiştir.²⁰⁰

Kur'an'da cehennem, genişliğiyle dikkat çeken bir alan olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca, çevresinde kaçıışı engelleyen surâdıkların (kuşatıcı duvarlar) bulunduğu aktarılmıştır. Bu nedenle, buraya girenlerin her yönden kuşatıldıkları ve kurtuluş ihtimalinin bulunmadığı şeklinde yorumlamalar yapılmıştır. Bununla birlikte, cehennemin yedi kapıya sahip olduğuna da dikkat çekilmiştir. Söz konusu kapıların, farklı topluluklara ya da farklı günah türlerine göre ayrıldığı düşünülmüştür. Nitekim, Mâtürîdî tarafından bu kapıların özellikle inkârcılar ve şeytana uyanlar için hazırlandığı öne sürülmüştür. Öte yandan, cehennemin yeriyle ilgili olarak Kur'an'da açık ve kesin bilgiler verilmemiş, genellikle dolaylı anlatımlara yer verildiği görülmüştür. Bu sebeple, kelimat âlimleri tarafından cehennemin yaratılmış bir varlık olduğu kabul edilmiş; ancak nerede bulunduğu hususunda kesin bir görüş bildirilmeyip, bu bilgi Allah'ın ilminde bırakılmıştır. Bu yaklaşım, İslam'ın ilk dönemlerinde de benimsenmiş; örneğin Hz. Ömer'in bir Yahudi ile yaptığı konuşmada, cennet ve cehennemin yeri sorulduğunda, "Bu, Allah'ın ilmindedir" cevabının verilmesi, konunun bilinmezliğini yansıtmıştır.²⁰¹

Diğer yandan, Râzî tarafından konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ona göre, kıyametin ardından gökler ve yer değiştirileceğinden, cennet ve cehennemin de bu yıkımdan sonra yeniden yaratılabileceği ileri sürülmüştür. Zira Kur'an'da kıyamet sonrası evrendeki düzenin tamamen değişeceği ve yeni bir yapı oluşturulacağı bildirilmiştir. Bununla beraber, bazı düşünürler tarafından cehennemin sadece maddi bir mekân olmadığı; aynı zamanda insanın manevi hâlleriyle ilişkilendirilebileceği ifade edilmiştir. Örneğin, Şeyh Bedreddin tarafından cehennem hem bu dünyada hem de ahirette yaşanabilecek kötü ve aşağılayıcı durumlar olarak değerlendirilmiştir. Ona göre, cehennem belirli bir mekânı değildir. Benzer şekilde, Muhammed İkbal tarafından da cehennem, fiziksel bir yerden ziyade insanın iç dünyasında hissettiği pişmanlık, vicdan azabı ve ruhsal çöküntü olarak yorumlanmıştır.²⁰²

Tüm bu değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda; Kur'an'da cennet ve cehennemin şu an var olup olmadıkları ile bu mekânların nerede bulunduklarına dair net ifadelerin yer almadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, hem söz konusu mekânların varlığına ilişkin hem de fiziksel konumlarına dair farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

²⁰⁰ H. Mehmet Soysaldı, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 62.

²⁰¹ Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, 276-278.

²⁰² Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, 247-254.

3. MİTLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ

Yer ve yeraltı kavramları, farklı din ve mitolojilerde yalnızca fiziksel mekânlar olarak değil, aynı zamanda kozmolojik ve eskatolojik anlamlar taşıyan alanlar olarak önemli bir yer tutmaktadır. Dünya genelindeki birçok milletin mitlerinde yer ve yeraltı kültürüne dair zengin anlatılar mevcuttur. Ancak tüm bu mitlerin kapsamlı bir şekilde ele alınması, çalışmanın sınırlarını aşacağından, bu çalışmada yalnızca Semitik dinlere ve bu dinlerle etkileşim halinde olduğu düşünülen milletlerin mitolojik anlatılarına yer verilmiştir. Bu kapsamda Sümer, Eski Mısır, Babil, Asur ve Eski Yunan mitleri incelenmiş; ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleriyle hem coğrafi hem de kültürel ve dinsel açıdan ilişki içinde olduğu düşünülen Zerdüştlük ve Afrika mitlerine de değinilmiştir. Bu mitolojik ve dini anlayışların merkezinde, yer ve yeraltı ile doğrudan ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçalar önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada incelenen bazı tanrı ve tanrıçalar, aynı coğrafyayı mesken tutmuş farklı kavimler tarafından da benimsenmiş ya da kültürel etkileşim yoluyla birbirlerinden etkilenmiştir. Özellikle Mezopotamya bölgesinde görülen bu etkileşim neticesinde Enki/Ea, Ereşkigal, İştâr/Inanna, Dumuzi/Tammuz, Marduk, Ninurta/Ningirsu ve Nergal gibi tanrılar, Sümer, Babil ve Asur mitolojilerinde benzer rollerle yer almıştır. Tanrı veya tanrıçalar benzer nitelikler taşısa da her medeniyetin inanç sistemine göre isim, işlev ve mitolojik anlatımlarda çeşitli farklılıklar görülmektedir. Bu nedenle, söz konusu tanrı ve tanrıçalar çalışmada ait oldukları kültürel bağlam çerçevesinde ele alınmıştır.

3.1.Sümerlerde Yer ve Yeraltı Kültü

Bu bölümde, Sümerlerde yer ve yeraltı kültürü ele alınacaktır. İlk olarak Sümer uygarlığının tarihçesine kısaca değinilecek, ardından yer ve yeraltı ile ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçalara yer verilecek, devamında yerin ve insanın yaratılışı konusu ele alınacak, son olarak ise Sümer inanç sisteminde ölüm ve ölüm ötesi anlayışları incelenecektir.

3.1.1 Sümerlerin Tarihçesi

Sümer uygarlığının kökeni ve erken tarihi hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır. Sami dilleriyle ilişkilendirilemeyen ve bilinen diğer dil ailelerinden de farklı olan Sümerceyi konuşan bir topluluğun, kuzeyden Aşağı Mezopotamya'ya göç ederek bu bölgeye yerleştiği düşünülmektedir. Muhtemelen bu halk, bölgede daha önce varlık göstermiş, kökeni henüz tam olarak belirlenememiş yerli kültür, medeniyet ve topluluk

egemenlik altına almıştır. Bu yerli kültür, arkeolojide “el-Ubeyd uygarlığı” olarak adlandırılmaktadır.²⁰³

Sümerler, bu kültürel mirasın üzerine inşa ettikleri ilk yerleşimlerini yaklaşık MÖ 4500 civarında Aşağı Mezopotamya’da kurmuşlar ve zamanla bölgenin baskın medeniyetine dönüşerek MÖ 750’ye kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süre zarfında Sümerler, yaklaşık üç bin yıl boyunca, Mezopotamya’nın güneyinde önemli bir medeniyet olarak tarih sahnesinde yer almışlardır.²⁰⁴ Bugünkü Irak sınırları içinde yaşayan Sümerler, aslında güney Mezopotamya’da varlık gösteren Kenger halkı olarak bilinir. Kökenleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu topluluğun MÖ dördüncü binyılda Orta Asya’dan Mezopotamya’ya göç ettiği ve burada Ubeydler ile kaynaştığı düşünülmektedir. Ubeydler ise en az MÖ beşinci binyıldan itibaren Mezopotamya’da yaşayan, Sami kökenli olmayan bir halktır. Bu topluluk, Ur, Eridu, Unug (Uruk) ve Nippur gibi ilk Sümer şehirlerini kurarak bölgede kültürel ve sosyal yapının temellerini atmıştır. Ancak, bu şehirler MÖ üçüncü binyılın sonlarında Akadlar tarafından fethedilmiş, MÖ ikinci binyılda ise Babilliler bölgedeki hakimiyetlerini güçlendirmiştir. Bu süreçte Sümer kültürü, Akad ve Babil etkileri altında kalarak dönüşüme uğramıştır.²⁰⁵

Bu bağlamda MÖ 2700 civarında Aşağı Mezopotamya’da kendi tanrı panteonunu oluşturan Sümerler, tanrılarını antropomorfik bir biçimde tasvir etmiş ve onlara insani özellikler atfetmişlerdir. Her Sümer şehri, kendine özgü bir koruyucu tanrıya sahip ve bu tanrıların tapınakları Nippur, Ur, Sippar ve Eridu gibi önemli şehir merkezlerinde yer almıştır. Tanrılar yalnızca tapınaklarda ibadet edilen kutsal varlıklar değil, aynı zamanda bilgelikleriyle toplumsal düzenin korunmasında etkin rol oynayan, koruyucu güçler olarak da kabul edilmiştir. Sümerler, tanrılarını insanlar gibi yiyip içtiklerine, evlendiklerine ve çeşitli insani duygulara sahip olduklarına inanmışlardır.²⁰⁶ Sümerler, bu inanç sistemini ve düşünce yapılarını çivi yazısıyla kil tabletler üzerine kaydederek sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Bu kayıtlar sayesinde, yalnızca dinî anlayışları değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın genel yapısı, ahlaki kurallar ve evren tasavvurları hakkında da ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmuştur.²⁰⁷ Söz konusu tabletler, binlerce yıl sonra gün yüzüne çıkarıldığında bilim dünyasında büyük ilgi uyandırmış ve Sümerlerin uygarlık tarihine olan katkılarının daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Kültürel mirasları incelendiğinde, yazıdan astronomiye, hukuk sisteminden dini inanışlara kadar pek çok alanda insanlık tarihine önemli katkılar sundukları görülmüştür. Bununla birlikte, kurdukları okullar aracılığıyla eğitim sistemini geliştirmişler, gök cisimlerini gözlemleyerek bunlara isimler ve sayılar atfetmişlerdir. Gök hareketlerine olan ilgileri

²⁰³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 78.

²⁰⁴ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 52.

²⁰⁵ Leeming, *A’dan Z’ye Dünya Mitolojisi*, 29.

²⁰⁶ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 64.

²⁰⁷ Deniz Şahan, *Sümer Mitolojisinin Yunan Mitolojisine ve Felsefesine Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 43.

doğrultusunda astrolojiyi geliştirmiş ve Ay'ın döngülerine dayalı kameri takvimi oluşturmuşlardır. Sümerler, evrenin düzeni ve insan yaşamıyla ilgili inançları doğrultusunda, çok sayıda tanrıdan oluşan bir tanrılar topluluğu (panteon) oluşturmuşlardır.²⁰⁸ Bu panteon etrafında şekillenen dini anlayış, Sümer toplumunda önemli bir yer tutmuş ve mitolojik anlatılarla desteklenmiştir.

Sümer dini, tek tanrılı ya da iyi-kötü ikiliğine dayalı bir yaklaşımdan farklı olarak çok tanrılı (politeist) bir yapı sergilemektedir. Nitekim tanrılar panteonuna bakıldığında, her tanrının belli bir alanla ilişkilendirildiği ve bu alanlara göre görev üstlendiği görülmektedir.²⁰⁹ Tezimizin kapsamı gereği tüm tanrılara yer verilmemekle birlikte, konuyla doğrudan ilişkili olan Tanrı ve Tanrıçalara odaklanılmıştır.

3.1.2. Sümerlerde Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları

Birçok din ve mitolojide olduğu gibi, Sümer inanç sisteminde de çok tanrılı (politeist) bir yapı hâkimdir. Bu anlayış çerçevesinde, yalnızca gök tanrıları değil, aynı zamanda yeryüzü ve yeraltı ile ilişkilendirilen birçok farklı tanrının varlığı dikkat çekmektedir. Bu tanrıların her biri, belirli bir doğa olayı, işlev ya da toplumsal alanla ilişkilendirilmiş ve görevleri buna göre belirlenmiştir. Önemli olan bir diğer nokta ise, hiçbir tanrının başka bir tanrının görev alanına müdahale etmemesidir; böylece tanrılar arası görev paylaşımı kesin çizgilerle ayrılmıştır. Bu çok tanrılı sistem, Sümerlerin kendi dinsel yapısını oluşturdukları MÖ. 2700'lü yıllarda belirginlik kazanmıştır. Bu durum, Sümerlerin tarihte sistemli bir panteona sahip ilk toplumlar arasında önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Tanrılar, yalnızca kutsal varlıklar olarak değil, aynı zamanda toplumun düzenini sağlayan, evrenin işleyişine yön veren etkili figürler olarak kabul edilmiştir.²¹⁰

Sümer dinî yapısının bir diğer temel özelliği ise, her şehrin bir koruyucu tanrıya sahip olmasıdır. Her tanrı, belirli bir şehirle özdeşleşmiş ve o kentin kutsal koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, tanrıların fiziksel varlıklarını temsil eden tapınaklar da şehirlerin merkezinde konumlandırılmıştır. Örneğin Enlil'in kutsal mekânı Nippur'da ay tanrısı Nanna'nın Ur'da, güneş tanrısı Utu'nun Sippar'da ve bilgelik tanrısı Enki'nin Eridu'da önemli tapınakları bulunmaktadır. Bu tapınaklar sadece ibadet alanları değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik etkinliklerin de merkezleri olmuştur. Tanrıların toplum üzerindeki etkisi yalnızca fiziksel tapınaklarla sınırlı kalmamış, onlar aynı zamanda insan yaşamına yön veren, bilge, yaratıcı ve koruyucu varlıklar olarak düşünülmüştür. Sümerler, tanrıların insan biçiminde (Antropomorfik) tasvir etmiş ve

²⁰⁸ Hasan Ali Şahin, *Mitoloji ve Din* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2012), 63.

²⁰⁹ Aynur Koçak, *Mitlerle Varoluş Yolculuğu* (Fatih-İstanbul: Alfa, 2016), 82.

²¹⁰ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 8.

onlara insani özellikler atfetmişlerdir. Tanrıların insanlar gibi yiyip içtiklerine, evlendiklerine, aile kurduklarına ve çeşitli duygular yaşadıklarına inanılmıştır.²¹¹

Bu genel çerçeve içerisinde, Sümerlerde en yaygın olarak bilinen ve her birinin farklı farklı özellikleri olduğuna inanılan yer ve yeraltı Tanrı ve Tanrıçalara yer verilecektir. Ayrıca belirtmek gerekir ki her bir tanrıyı başlıklandırmama adına yer yer benzer ya da zıt özellikleri taşımaları dolayısıyla Tanrı ve Tanrıçalar gerektiği yerde aynı başlık altında ele alınıp incelenmiştir. Bu bağlamda Enlil (Nunamnir), Enki/Ea, Enkidu, Ereškigal, Dumuzi, Ninhursag, Ningirsu, Ningișzida, Ninşubur/İlabrat ve Ninurta gibi figürlere bu başlık altında yer verilecektir.

3.1.2.1. Enlil (Nunamnir)

Enlil, Anu ile Nintu'nun çocuğu olup hava ve tarım tanrısıdır. Aynı zamanda Anu ile birlikte tanrılar meclisinin yöneticisi olarak kabul edilmiştir.²¹² Adının anlamı “yeryüzünün beyi”dir.²¹³ Sümer tabletlerinde “Nunamnir” olarak da anılan Enlil, Akadlar tarafından “Ellil” adıyla tanınmış ve ilk olarak bu halk tarafından tapınılmaya başlanmıştır. Zamanla Sümer panteonunda en önemli tanrılardan biri hâline gelmiş, An'ın etkisinin azalmasıyla birlikte baş tanrı unvanını kazanmıştır. Sümerlerden sonra Enlil'e Asur ve Babil halkları da ibadet etmiş, özellikle MÖ 2500 yıllarında Babil'de baş tanrı olarak kabul edilmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde bu konumunu Marduk'a devretmiştir. Enlil, Sümer mitolojisinde kaderi belirleyen yedi büyük tanrıdan biri olarak kabul edilmiş ve hava ile fırtına ilahı olarak tanımlanmıştır. Panteonda rüzgârın efendisi olarak anılmış; gök ile yer arasındaki hava ve özün tanrısı olarak görülmüştür. “Tanrıların babası”, “evrenin hükümdarı” ve “tüm ülkelerin hâkimi” unvanlarıyla anılan Enlil, evrenin düzenini sağlayan ve her şeyin temeli olan ilahi ilkeler (Me) üzerinde etkili güç olarak değerlendirilmiştir. İnsanların refahı için tohumları bulan, tarım aletlerini yaratan ve Sümer toplumunun zenginliğine katkı sunan bir ilah olarak büyük saygı görmüştür.²¹⁴

3.1.2.2. Enki/Ea, Enkidu

Enlil 'in kararlarını uygulayan ve yeryüzünün düzenlenmesinde etkin rol oynayan tanrı olarak Enki ön plana çıkmaktadır. Enki, Sümer mitolojisinde su tanrısı olarak bilinmekle birlikte, aynı zamanda yaratıcı ve bilge yönleriyle de tanımlanmıştır. Özellikle "Enki ve Dünya Düzeni" mitinde onun yaratıcı yönü vurgulanır; burada Enlil'in belirlediği düzene uygun olarak, Enki'nin planlar hazırladığı ve çeşitli coğrafi ve

²¹¹ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 64.

²¹² Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 30.

²¹³ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 65.

²¹⁴ Abdullah Altuncu, “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (2014), 125.

toplumsal alanları organize ettiği görülmektedir. Sami geleneklerinde serin su kaynaklarıyla ilişkilendirilen Enki, Mezopotamya inanç sisteminde büyük tanrılar arasında sayılmış; Orta ve Geç Babil dönemlerinde ise Ea, Şamaş ve Marduk ile birlikte bir tanrılar üçlüsünün parçası hâline gelmiştir.²¹⁵ Enkidu ise "Güzel yerin efendisi" olarak bilinir ve Gılgamış ve Huwawa, Gılgamış, Enkidu ve Yeraltı Dünyası mitlerinde Gılgamış'ın ulaşı olarak yer alır. Mezopotamya mitolojisinde, zekâsı ve entrikalarıyla ünlüdür. Vücudu kaba tüylerle kaplıdır ve ceylanlarla birlikte ot yiyerek hayvanlarla yakın bir dostluk kurar.²¹⁶

3.1.2.3. Ereşkigal

Sümer inanç sisteminde yaşam yalnızca yeryüzüyle sınırlı kalmamış, ölümden sonraki varoluş da tanrılar aracılığıyla şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, insanların yaşamlarının sona erdiği ve ruhların ulaştığı yer, çoğu zaman "ebedî ve sonsuz olmayan ülke" şeklinde tasvir edilmiştir. Bu karanlık ve kasvetli âlemin başında ise korku uyandıran tanrıça Ereşkigal'in yer aldığı görülmektedir.²¹⁷ Yeraltı dünyasının hâkimi olarak Ereşkigal, "büyük yerin beyi" anlamına gelen bir unvana sahip olup Sümer kurban listelerinde ve tapınak sunularında ismine rastlanmaktadır. Her ne kadar ona adanmış dua ve ilahiler oldukça sınırlı olsa da bazı mitolojik anlatılarda önemli roller üstlendiği bilinmektedir. Özellikle "İnanna'nın Yeraltı Dünyasına İnişi" mitinde İnanna'nın kız kardeşi olarak yer almakta; ayrıca Eski Babil döneminde yeraltı tanrısı Nergal ile eşleştirilerek bu diyarın yöneticisi konumuna yükseltilmektedir.²¹⁸

3.1.2.4. Dumuzi

Sümerlerin çoban tanrısı Dumuzi, Eski Sümer Çağı'na ait belgelerde ve tanrı listelerinde geçmektedir. Sümer kral listelerinde iki farklı Dumuzi'den bahsedilir: Biri, tufandan önce Babtibira'nın kralı olan çoban Dumuzi, diğeri ise Uruk'un ilk kralı olan balıkçı Dumuzi'dir. Ayrıca, Dumuzi Uruk'taki tapınak ilahilerinde ve kült belgelerinde de anılır. Dumuzi, Sümer mitolojisinde hem tufan öncesi Babtibira'nın çoban kralı hem de Uruk'un ilk balıkçı kralı olarak yer alır. Eski Sümer belgeleri ve tanrı listelerinde adı geçen Dumuzi, Uruk'tan tapınak ilahileri ve kült metinlerinde de önem taşır.²¹⁹

²¹⁵ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 65.

²¹⁶ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 65.

²¹⁷ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 15.

²¹⁸ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 65.

²¹⁹ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 65.

3.1.2.5. Ninhursag, Ningirsu, Ningișzida

Ninhursag, Sümer mitolojisinde hem "büyük toprak ana" hem de tanrıların annesi olarak saygı görür ve Asurlular ile Babilliler tarafından da tapınılır. Adab'ta merkezi bulunmakla birlikte, Kiş ile de bağlantılı olduğu söylenir ve Enki'nin de eşi olarak kabul edilir.²²⁰ Ningirsu ise Lagaş şehrinin baş tanrısı olup ilk kez Fara tanrı listelerinde yer alır ve tüm Lagaş kralları tarafından tapınılmıştır. Şehir tanrısı olarak sadece sınırları korumakla kalmaz, aynı zamanda ovalara bereket getiren bir rolü de vardır. Onun adına kanallar ve su yolları inşa edilmiş, festivaller düzenlenmiştir. Ningișzida da "Anlamı güzel ağacın efendisi" olup yeraltı dünyasının bir figürüdür. Sümerce tapınak ilahilerinde evi "karanlık mahzen" olarak anılır. Lagaş beyi Gudea, onu şehrin baş tanrısı yapmış ve kendi kişisel tanrısı olarak kabul etmiştir. Ayrıca, Şuruppak, Ur, Umma, Uruk gibi şehirlerde de tapınılmıştır. Ningișzida'nın ölümler diyarına ait tanrı listesinden alınan bilgilere göre, amblemi boynuzlu yılanıdır. Gilgameş tarafından yeraltı dünyasını yönetmekle görevlendirilmiştir.²²¹

3.1.2.6. Nişubur/İlabrat, Ninurta

Sümer tanrıçası ve doğunun beycesı olarak bilinen Nişubur, Eski Sümer Devri'nde Lagaşlı Uruiningina'nın koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiştir. Yeni Sümer Devri'nde ise şahıs adlarında yer almıştır. Sümer tapınak ilahilerinde Akkil'de bir tapınağı olduğu belirtilir. Mitolojik belgelerde An ve İnanna'nın veziri olarak geçer ve Er Hanedan Devri'nde kutsal sunularda anılır. İnanna'nın yeraltına inışı efsanesinde kadın olarak tasvir edilir. Nişubur, Asurlular tarafından da tapınılmış ve Tanrı Aşşur ile birlikte dua cümlelerinde tanık olarak gösterilmiştir.²²² Ninurta ise Sümer panteonunun savaşçı tanrısıdır ve baş tanrı Enlil'in oğludur. M.Ö. 3. binyılda büyük bir üne sahip olup yüksek bir saygı görmüştür. O, tanrıların lideri olarak ve ülkeyi kuzey ile kuzeybatıdaki dağcı barbarlardan koruyan tanrı olarak düşünülmüştür.²²³

3.1.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Sümer mitolojisine dair bilinenlerin önemli bir bölümü, M.Ö. 3. binyılın sonlarında Sümer ülkesini egemenliği altına alan Babilliler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Babilliler, Sümer efsanelerini kendi mitolojilerine entegre etmiş ve zamanla

²²⁰ Mutlu Kaya, "Türk ve Anadolu Mitolojisi", ts.

²²¹ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 68.

²²² Şahin, *Mitoloji ve Din*, 68.

²²³ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 14.

bu anlatıları yeniden şekillendirmiştir. Bu nedenle, Sümer mitolojisi incelenirken Babil etkisini göz ardı etmemek büyük önem taşımaktadır.²²⁴

Yaratılış anlayışı bakımından Sümer mitolojisi, diğer antik inanç sistemleriyle benzerlikler göstermektedir. Öte yandan, bu mitolojilerde “ex nihilo” yani yoktan yaratılış anlayışına rastlanmaz. Bunun yerine, yaratılış süreci, mevcut kaotik bir durumun düzene sokulması şeklinde tasvir edilmiştir. Nitekim Asur-Babil mitolojisinde bu anlayış, “Enuma Eliş” (Yaratılış Destanı) adlı metinde sistemli biçimde ifade edilmiştir. Ancak Sümerlerde bu tür tekil bir yaratılış anlatısı yerine, “evrenin başlangıcı”, “evrenin düzenlenmesi” ve “insanın yaratılışı” temaları çerçevesinde şekillenen farklı mitoslar yer almaktadır.²²⁵ Bu mitoslar, Sümerlerin evreni nasıl algıladığını ortaya koymaktadır.

Onlara göre evrenin temelinde deniz yer almaktadır ve bu unsur hem ilk neden hem de yaratılışın harekete geçirici gücü olarak görülmüştür. Evren, kubbe biçimindeki bir gökyüzü ile örtülü düz bir yeryüzü şeklinde tasavvur edilmiştir. Gökyüzü ile yeryüzü arasında bir atmosfer tabakasının bulunduğu inanılmış; bu alanda ise güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler gibi ışık yayan gök cisimlerinin varlığı kabul edilmiştir. Bu düzen kurulduktan sonra, bitkiler, hayvanlar ve en son olarak da insan yaratılmıştır.²²⁶

3.1.3.1. Evrenin Kökeni

Evrenin kökenine dair Sümerlerin anlayışını öğrenmek için önemli kaynaklardan biri, Samuel Noah Kramer’in Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı adını verdiği Sümer şiirinin giriş kısmıdır.²²⁷ Ayrıca, sığır ve tahıl tanrılarının gökte doğarak bereket getirmek için yeryüzüne gönderilmelerini anlatan mit ile Kazmanın Ortaya Çıkarılışı ve Kutsanması miti, evrenin oluşumu ve düzenlenmesi hakkında önemli bilgiler sunar.²²⁸

Bu bağlamda, Sümer tanrılarının bir listesini içeren bir tablette, deniz için kullanılan ideogramla tanımlanan tanrıça Nammu, "Gök ve Yer'i doğuran ana" olarak tanıtılır. Öte yandan, diğer mitoslara göre, gökyüzü ve yeryüzü başlangıçta, tabanı yer ve tepesi gök olan bir dağ şeklinde var olmuştur. Bu yapı, gök tanrısı An ve yer tanrıçası Ki olarak kişileştirilmiş; çünkü onların birleşiminden hava tanrısı Enlil doğmuş ve Enlil, Gök ile Yer'i ayırarak evreni düzenlemiştir.²²⁹ Zira An (Gökyüzü) ve Ki (Yeryüzü) bir araya gelerek evreni meydana getirmişlerdir; ancak dünya, onların ayrılmasıyla var olabilmiştir. Bu süreçte tanrılar ve tanrıçalar evlenmiş, tarım yapmaya başlamış, fakat bu zor işten dolayı yakınmışlardır.

²²⁴ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 30.

²²⁵ Samuel Henry Hooke, *Orta Doğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Yayınevi, 2002.), 29-37.

²²⁶ Şahan, *Sümer Mitolojisinin Yunan Mitolojisine ve Felsefesine Etkisi*, 48.

²²⁷ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, ts.), 66.

²²⁸ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 31.

²²⁹ Hooke, *Orta Doğu Mitolojisi*, 31.

Öyle ki, Enki, diğer tanrılar çalışırken uyumayı tercih eden zeki bir tanrı olarak tasvir edilmiştir. Ancak Enki'nin annesi Nammu, oğluna insanları yaratmasını önererek, tanrılara yardımcı olacak işçilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Enki, annesinin sağladığı kil ile insanları şekillendirmiş ve böylece tanrılar rahatlamıştır. Ayrıca Yeryüzündeki işleri denetleyen ise Ninhursag olmuştur. Dahası, bazı kaynaklar, Enki'nin ilksel denizi Dicle ve Fırat nehirleri olarak yeniden şekillendirdiğini ve yeryüzündeki yaşamı düzenlediğini belirtir. Bu süreçte, Enki'nin doğurganlık tanrıçası Uttu ile etkileşimi, yeni bitkilerin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır.²³⁰

3.1.3.2. Evrenin Düzenlenmesi

Sümer mitolojisinde evrenin yaratılışı ve düzenlenişi, farklı mitoslarla açıklanmıştır. Bu anlatılarda, tanrıların dünyayı ve insanları nasıl şekillendirdiği aktarılmıştır. Bu mitoslardan birinde, ay tanrısı Nanna'nın doğuşu ele alınmıştır. Bu hikâyede baş tanrı Enlil, tanrıça Ninlil'e duyduğu arzu nedeniyle tanrılar tarafından sürgün edilmiştir. Ninlil, Enlil'in peşinden gitmiş, yolculuk sırasında Nanna, yeraltı dünyasında dünyaya getirilmiştir. Daha sonra Enlil tarafından bir plan yapılmış ve Nanna'nın göğe yükselmesi sağlanmıştır. Nanna'nın oğlu olan güneş tanrısı Utu da Sümer mitolojisinde önemli bir tanrı olarak anılmıştır. Utu'nun, gökyüzünü aydınlattığı ve adaleti sağladığına inanılmıştır.

Mitlere göre Nanna, her gece Fırat Nehri üzerinde yuvarlak bir kayıkla yolculuk yapmış ve bu yolculuk sırasında gökyüzündeki yıldızlar ve gezegenlerle birlikte hareket etmiştir. Enlil tarafından gökyüzü ile yeryüzü ayrıldıktan sonra, Nanna, Utu ve diğer gök cisimleriyle birlikte evrenin aydınlatılması sağlanmıştır. Böylece yeryüzü yaşanabilir hâle getirilmiştir.

Düzenin kurulması sadece gök cisimleriyle sınırlı tutulmamıştır. Tanrılar tarafından yaşamı sürdürecekt unsurlar da yaratılmıştır. Enlil tarafından sığır tanrısı Lahar ve tahıl tanrıçası Aşnan yaratılmıştır. Ancak bu iki tanrının görevlerini yerine getirmediği görülmüştür. Aralarında çıkan tartışma yüzünden tanrılar, ihtiyaç duydukları yiyeceklere ulaşamamıştır. Bu durumu çözmek için yeni bir varlık yaratılmasına karar verilmiştir. Böylece tanrılar için çalışacak insan yaratılmıştır. İnsan sayesinde hem tanrıların ihtiyaçları karşılanmış hem de evrendeki düzen tamamlanmıştır.²³¹

3.1.3.3. İnsanın Yaratılışı

Sümer mitolojisinde insanın yaratılışıyla ilgili iki temel şiire yer verilmiştir. Bunlardan ilki, tanrıların yiyecek sağlama konusunda yaşadıkları zorlukları konu alan

²³⁰ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*.

²³¹ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 35-36.

Enki-Ninmah mitosudur. Tanrıların ağır işlerden yorulup yakınmaya başlaması üzerine, bilgelik tanrısı Enki tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmamış; çünkü Enki, bu sıkıntılara rağmen uykusuna devam etmiştir. Ancak annesi Nammu, tanrıların çektiği sıkıntılara kayıtsız kalmamış ve Enki'ye hizmetkâr bir varlık yaratması emredilmiştir. Bunun üzerine Enki, denizden alınan kil kullanılarak ilk insanı şekillendirmiş ve bu yaratım, tanrılar arasında bir ziyafetle kutlanmıştır.²³²

Zamanla Enki ile doğum tanrıçası Ninmah şarap içerek sarhoş olmuş ve bu haldeyken Ninmah tarafından çeşitli özelliklere sahip altı farklı insan tipi yaratılmıştır. Bunlardan birinin kısır bir kadın, bir diğerrinin ise cinsiyeti belirsiz bir varlık olduğu anlaşılmıştır; fakat diğerrlerinin ne şekilde tasarlandığı, eksik tabletler nedeniyle belirlenememektedir. Daha sonra, Enki tarafından hem akıl hem de beden bakımından zayıf bir varlık meydana getirilmiş ve Ninmah'tan bu varlığa yardım etmesi istenmiştir. Ancak Ninmah, bu yaratığa yardım edememiş ve öfkeyle Enki'yi lanetlemiştir.²³³

İnsan yaratılışıyla ilgili diğerr anlatı ise Sığır ve Tahıl Şiiridir. Bu şiirde, insan yalnızca tanrılara hizmet eden bir varlık olarak değil, aynı zamanda üretim faaliyetlerinin bir parçası olarak tasvir edilmiştir.

Sümer panteonunun en yüce tanrıları olan Anunnakiler'in, başlangıçta kendi yiyecek ve giyeceklerini temin etmek amacıyla çalışmak zorunda kaldıkları, ancak bu iş yükünden zamanla yoruldukları belirtilmiştir. Bu nedenle gök tanrısı An'ın isteğiyle, Sığır Tanrısı Lahar ile Tahıl Tanrıçası Aşnan yaratılmış ve bu iki tanrı gökten yeryüzüne indirilerek üretime başlanmıştır. Ancak bir süre sonra, Lahar ile Aşnan'ın görevlerini unutup kendi aralarında tartışmaya başladıkları ve her birinin katkısının diğerrinden daha üstün olduğunu savunduğu ifade edilmiştir. Bu durum üretimi sekteye uğratmış, tanrıların ihtiyaçları karşılanamaz hale gelmiştir. Sorunun büyümesi üzerine Enlil ile Enki devreye girmiş ve çözüm olarak insanın yaratılmasına karar verilmiştir. Enki tarafından kil kullanılarak insanlar şekillendirilmiş ve onlara tarım ile hayvancılık faaliyetlerini sürdürme görevi verilmiştir.²³⁴

3.1.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi

Ölümler diyarı tasvirleri, edebiyat, mitoloji ve din alanlarında önemli bir yer tutar çünkü insanlık tarihi boyunca farklı kültürlerde ölüm sonrası yaşam ve ölümler dünyası temaları geniş bir biçimde yer bulmuştur. Sümer mitolojisi de bu konuda zengin anlatılar barındırır. Özellikle, tanrıların insanlar gibi betimlenmesi, mitolojik evreni daha canlı ve anlaşılır kılmaktadır. Tanrılar yalnızca doğa olaylarını yöneten varlıklar değil, aynı zamanda insana özgü duygulara, ihtiyaçlara ve ilişkisel bağlara sahip figürler olarak tasvir

²³² Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 34.

²³³ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 37.

²³⁴ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 34-35.

edilmiştir. Bu bakış açısının en çarpıcı örneklerinden biri, İnanna'nın öyküsüdür. İnanna, güçlü ve cesur bir tanrıça olarak yalnızca gökyüzüne hükmetmekle kalmamış, aynı zamanda yeraltı dünyasında da söz sahibi olmak istemiştir.²³⁵

Nitekim, Sümerler, ölüm anında ruhun bedeni terk ettiğine inanırlardı. Ruh, Sümerce'de gidim, Akadca'da ise eṭemmu olarak adlandırılan varlık, ölümler diyarına ulaşabilmek için belirli ritüel ve uygulamaların yerine getirilmesini gerektiriyordu. Bu ritüellerin yanında, ölümler diyarını tanımlamak için kullanılan “kur”, “aralı”, “ganzer”, “ki”, “ki-gal”, “ki-ür” ve “urugal” gibi çeşitli terimler, inanç sisteminin karmaşık yapısını ortaya koymaktadır. Özellikle “kur” kelimesi, hem "dağ", hem "yabancı ülke", hem de "ölüler diyarı" anlamlarında kullanıldığı için, bu terimin bağlamdaki anlamı bazen araştırmacılar için zorluklar yaratmaktadır. Genellikle “ölüler diyarı” anlamında kullanılan bu terimin farklı anlamlarla iç içe geçmiş yapısı, mitolojik anlatıların yorumlanmasında zorluklar yaratmaktadır. Buna rağmen, Sümerce belgelerde “kur” terimi sıkça geçmekte ve çoğunlukla ölümler dünyasını tanımlamak için tercih edilmektedir. Ölümler diyarının konumuna dair Eski Mezopotamya'da kabul gören düşünce, bu âlemin yeraltında bulunduğu yönündeydi. Ancak bazı araştırmacılar, farklı yorumlar geliştirmiştir. Örneğin, Thorkild Jacobsen, bu diyarın doğuda yer alan dağlarla ilişkilendirilebileceğini öne sürmüştür. Bu görüş, yalnızca “kur” teriminin çok anlamlı yapısına değil, aynı zamanda İnanna'nın ölümler diyarına inışı gibi mitlerde yer alan coğrafi betimlemelere de dayanmaktadır. Ayrıca, Wiggermann, Geller ve Katz gibi araştırmacılar, bazı Sümerce kaynaklarda ölümler diyarının yeryüzündeki bir bölge olarak tasvir edildiğini belirtmiştir. Bu nedenle, ölümler diyarının yeraltında bulunduğunu betimleyen metinler incelenmiş ve burayı dağlık bir bölge olarak tanımlayan metinler değerlendirilmiştir.²³⁶

Ölümler diyarının yeraltında bulunduğunu belirten metinler arasında “İnanna'nın Ölümler Diyarına İnışı”, “Dumuzi ve Geštinanna”, “Dumuzi'nin Ölümü”, “Udug-hul” ve “Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı” gibi kaynaklar yer almaktadır. Özellikle, "Udug-hul" ve "Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı" adlı metinlerde, ölümler diyarının yeraltında bulunduğu en belirgin şekilde vurgulanmaktadır. Diğer metinlerde ise, yeraltı betimlemeleri yalnızca bazı ifadelerin dikkatlice yorumlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Örneğin, "Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı" mitinin giriş bölümünde, büyük tanrıların hâkimiyet alanlarının üç ayrı bölgeye dağıldığı anlatılmaktadır. Bu bölüşüme göre, An gökyüzünü, Enki yeryüzünü alırken, ölümler diyarı Ereškigal'e verilmiştir.²³⁷

Öte yandan, İnanna'nın Ölümler Âlemine İnışı adlı mit, ölümler diyarı hakkında en kapsamlı bilgileri sunan kaynaklardan biridir. Bu metinde, ölümler diyarına Uruk'ta bulunan bir kapıdan inildiği açıkça ifade edilmemekle birlikte, bu tür bir geçidin varlığı

²³⁵ Şahan, *Sümer Mitolojisinin Yunan Mitolojisine ve Felsefesine Etkisi*, 71.

²³⁶ Ömer Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, *ArAn Dergisi* 9/2 (2015), 27.

²³⁷ Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, 28.

ima edilmektedir. Muhtemelen büyük kent merkezlerinde ölümler diyarına özel girişler ve kapılar mevcuttu. Ayrıca, ölümler diyarında kilitlenmiş ve sürgülenmiş kapılar ile bu kapıların bekçisi olan Neti'den de bahsedilmektedir. Bunun dışında, ölümlerin geçmek zorunda olduğu bir nehir bulunduğu, ancak bu nehrin ölümler diyarındaki konumu mitlerde açıkça belirtilmemiştir. Ayrıca, bir kez ölümler diyarına girildikten sonra, tanrı bile olsa, yerini alacak birini bulmadan yukarı dünyaya dönülemeyeceğine inanılmaktadır.²³⁸

Bu inanç, özellikle “Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı” destanında açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bu destanda, Gilgameş yalnızca bir kahraman değil, aynı zamanda ölüme karşı bilgi arayışına çıkan bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Gilgameş'in kişiliği, farklı yönleriyle ele alınmış; bazen soylu bir şövalye, bazen zalim bir kabadayı, bazen çaresizlik içinde kıvranan bir birey ve bazen de vefalı bir lider olarak yansıtılmıştır. Enkidu ise, efendisinin uyarılarına kulak vermediği için hayatını kaybeden bir dost olarak betimlenmiştir. Destanın ilk bölümü yaratılış olaylarına odaklanırken, ikinci bölümde Enki ile ölümler diyarındaki bir canavar arasında geçen mücadele anlatılmaktadır. Bu savaş, gökle yerin ayrılmasından ve tanrıça Ereškigal'in yeraltı dünyasına zorla kaçırılmasından hemen sonra başlar.²³⁹

Diğer yandan, Udug-hul (Akkadca: utukkū lemnūtu) adlı metin, galla, ala, dimme, dima, asag ve lil gibi kötü ruhlara karşı yazılmış büyü formüllerini içerir ve ölümler diyarının yeryüzünde olmadığını açıkça ortaya koyar. Bu yönüyle Udug-hul, öteki dünyanın fiziksel olarak yeryüzüyle doğrudan bir bağlantısı olmadığını vurgulayan önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilir.²⁴⁰

Nitekim, metnin 846–849 ve 854. satırlarında geçen “ölümler diyarının temeli” ifadesi, yeraltı dünyasında farklı katmanların bulunduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde, Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı adlı anlatıda geçen “ölümler diyarının dibi” ifadesi de bu çok katmanlı yapıyı desteklemektedir. Ayrıca, bazı Sümerce metinlerde geçen “yedi gök” ve “yedi yer” terimlerinin de gök ve yerin yedi katmandan oluştuğu yönündeki inancı yansıttığı görülmektedir. Bu bağlamda, İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi mitinde tanrıçanın yedi kapıdan geçerek yeraltına ulaşması, ölümler diyarının da yedi katmanlı olduğuna dair bir başka gösterge olarak değerlendirilmektedir.²⁴¹

Öte yandan, ölümler diyarının konumuna ilişkin araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Kramer bu bölgenin güneydoğudan kuzeybatıya doğru yeniden şekillendirildiğini ifade ederken, Sladek ise İnanna'nın mitolojik yolculuğuna dayanarak ölümler diyarına girişin kuzeydoğudaki dağlık bir alanda olabileceğini savunmaktadır. Buna karşılık, Katz, İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi mitinde ölümler dünyasının bir krallık gibi tasvir edildiğini, ancak mitin odak noktasının ölümler diyarının

²³⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 160-172.

²³⁹ Şahin, *Mitoloji ve Din*, 75.

²⁴⁰ Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, 30.

²⁴¹ Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, 31.

kendisi olmadığını vurgular. Bu nedenle, buranın yeraltında mı yoksa dağlık bir bölgede mi bulunduğu net olarak belirlenemediğini belirtir.²⁴²

Bununla birlikte, Katz, İnanna'nın Venüs gezegeni ile ilişkilendirilerek gökyüzünden dağ zirvelerine, oradan da dağ eteklerine inişinin anlatılması nedeniyle ölümler diyarının yeraltında değil, bir dağın eteğinde yer aldığını ileri sürmektedir. Katz'ın bu görüşü, oğullarını, kardeşlerini ya da eşlerini arayan yaşlı tanrıçaların ağıtlarında yer alan anlatılara dayanmaktadır. Ancak, Ömer Kâhya, "Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Dünyasının Yeri" başlıklı makalesinde Katz'ın yorumuna karşı çıkararak önemli bir tartışma başlatır. Katz, bazı Sümerce metinlerdeki ağıtların ölümler diyarının konumuna dair bilgi sunduğunu öne sürerken, Kâhya bu görüşü reddetmektedir. Çünkü, Sümerce'de kur kelimesi "dağ", "yabancı ülke" ve "ölümler diyarı" gibi birden fazla anlama gelebilmektedir ve bu anlamların hangi bağlamda kullanıldığını belirlemek çoğu zaman oldukça zordur. Örneğin, Ninhursag'ın Erşemma'sı adlı metin bu tartışmanın merkezinde yer alır. Bu metinde, suya kapılan ve adı belirtilmeyen bir tanrının annesi tarafından aranışı hikâye edilir. Metinde geçen "kur'un ayağı" ve "kur'un tepesi" ifadeleri, ilk bakışta tanrıça Ninhursag'ın bir dağa yöneldiğini düşündürmektedir. Üstelik tanrıçanın oğlunu aramak için saz ve kamışları kaldırması, bu bölgenin sulak bir alanla ilişkili olabileceğini de ima eder. Bu noktada, Katz, kur kelimesinin hem "dağ" hem de "ölümler diyarı" anlamlarını taşıyabileceğini varsayarak, tanrıçanın arayışının ölümler diyarına yönelik olduğunu iddia eder. Ancak, Kâhya, tanrıçanın oğlunu bir dağda aradığını ve kur kelimesinin bu bağlamda yalnızca "dağ" anlamında kullanıldığını ileri sürer. Ona göre, metnin sulak alanlarla ilişkilendirilebilecek unsurlar içermesi, ölümler diyarına işaret ettiğini söylemek için yeterli değildir.²⁴³

Diğer taraftan, kur kelimesinin ölümler diyarı(yeraltı dünyası)²⁴⁴ anlamında geçtiği başka metinlerde bu kavramın farklı şekillerde yorumlandığı da görülmektedir. Örneğin, Edinausağake adlı metin, tanrı Damu için yakılmış bir ağıtı içerir ve Dumuzi ile Damu gibi tanrılar için yazılmış çeşitli ağıtlardan oluşur. Özellikle SK 46 IV adlı bölümde, adı belirtilmeyen bir tanrıça, ölü tanrı Damu'ya "dönüşü olmayan yol" da birlikte yürümeyi teklif eder ve bu yolculukta "kur'un eteğine" doğru ilerlerler. Bu ifade, kurun burada ölümler diyarıyla ilişkilendirildiğini düşündürür; zira "dönüşü olmayan yol" motifi, Mezopotamya mitolojisinde sıkça yeraltı dünyasına işaret eder. Benzer ifadeler İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi ve Dumuzi'nin Ölümü gibi anlatılarda da karşımıza çıkar. Bu metinlerde kurun yeraltı dünyasını temsil ettiği bağlamlar daha belirgindir ve genellikle tanrıların ölümler diyarına inişiyle ilişkilendirilir. Bu çerçevede, Katz, ağıtın 3. satırındaki gabakur-ra ifadesini "dağın kenarı", kur-mud!-şè ifadesini ise "karanlık/korkunç dağa doğru" şeklinde yorumlayarak ölümler diyarının bir dağ ile

²⁴² Kahya, "Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri", 34.

²⁴³ Kahya, "Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri", 39.

²⁴⁴ Yıldız Tilbe Etkü - Okay Pekşen, "Sümerlilerde Din Anlayışı ve Tanrı Algısı," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2023), 522.

ilişkilendirildiğini öne sürmektedir. Öte yandan, Jacobsen aynı ifadeyi “dağların göğsü” şeklinde çevirerek farklı bir yorum sunar. Metnin 4. satırındaki “gün bitiyor, karanlık kur’a doğru” ifadesi ise hem güneşin batışını hem de ölümler dünyası için sıkça kullanılan “gün batımının yeri” fikrini çağrıştırmaktadır. Buna rağmen, Artemov, Katz’ın yorumuna karşı çıkarak ağıtta ölümler diyarının bir dağ olarak tasvir edilmediğini ve metinde bu dünyanın konumuna dair açık bir bilgi bulunmadığını savunur. Katz, incelediği metinlerde ölümler diyarının yeryüzüyle bağlantılı bir coğrafi alan olarak betimlendiğini iddia etmekte ve İnanna’nın Ölümler Diyarına İnişi mitini bu doğrultuda yorumlamaktadır. Ona göre, kur kelimesinin geçtiği tüm metinler, ölümler diyarını somut bir yer olarak tasvir etmektedir. Ayrıca, ölümler diyarının yeraltında bulunduğu fikrinin Sami kökenli olduğunu ve bu anlayışın Eski Babil Dönemi’nde belirginleştiğini ileri sürmektedir. Buna karşın, Artemov, bu iki inanç sisteminin –yani dağ ile ilişkilendirilen ölümler diyarı ve yeraltı ölümler diyarı– çelişkili olsalar da yan yana var olabileceğini, dolayısıyla kesin bir ayırım yapmanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Steinkeller ise, Katz’ın Sümerlilerin Akadlılardan farklı bir ölümler diyarı anlayışına sahip oldukları ve evreni yatay olarak kurguladıkları yönündeki görüşüne katılmamaktadır. Aksine, Steinkeller, MÖ 3. binyıla ait bazı belgelerde öteki dünyaya dair bilgiler sınırlı olsa da Sümerlilerin dikey bir evren anlayışına sahip olduklarını gösteren yeterli kanıt bulunduğunu savunmaktadır.²⁴⁵

3.2. Eski Mısırdaki Yer ve Yeraltı Kültü

Bu bölümde Eski Mısır’da yer ve yeraltı kültü incelenecektir. İlk olarak Eski Mısır uygarlığının tarihçesine kısaca değinilecek, ardından yer ve yeraltı ile ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçaların özelliklerine yer verilecektir. Devamında yerin ve insanın yaratılışına dair mitler ele alınacak, son olarak ise Eski Mısır inanç sisteminde ölüm ve ölüm ötesi anlayışı incelenecektir.

3.2.1. Eski Mısırın Tarihçesi

Tarihî belgelerde Mısır’a dair kullanılan adlandırmaların zamanla ve kaynaklara göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. Eski çivi yazılı metinlerde bu bölgeye “Mırsi”, “Musri” veya “Musur” gibi isimlerle atıfta bulunulurken; İbranice belgelerde “Misrayim” ifadesinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu adlandırmaların, Proto-Semitik kökenli olduğu düşünülen ve “sur” ya da “kale” anlamına gelen “Masôr” sözcüğünden türemiş olabileceği yönünde görüşler mevcuttur. Buna karşılık, Batı dillerinde yer alan “Egypt” kelimesinin kökeninin, Eski Mısır’ın başkenti olan Memfis’in erken adlarından biri olan “Hakuptah” ya da “Hikuptah” biçimlerine dayandığı ileri sürülmektedir.²⁴⁶

²⁴⁵ Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, 42.

²⁴⁶ Besim Darkot, “Mısır”, *İslam Ansiklopedisi (İ.A)* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi 1979), 8/217.

Mısır'ın coğrafi konumunun da bu kültürel çeşitlilikle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alan bu ülkenin, doğu, batı ve güneybatı yönlerinde çöllerle çevrili olduğu, bu nedenle dış dünyayla temasının belirli güzergâhlara bağlı olarak sınırlı kaldığı görülmektedir. Antik Dönem'e ait kaynaklarda, bölgenin sınırlarının kesin biçimde çizilmesinin güç olduğu anlaşılmaktadır; çünkü yalnızca Nil Vadisi ve Nil Deltası değil²⁴⁷, aynı zamanda Fayum çevresi ile çeşitli maden sahalarının da Mısır topraklarına dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Mısır coğrafyasının Aşağı Mısır (Nil Deltası) ve Yukarı Mısır (Nil Vadisi) olmak üzere iki ana bölgeye ayrıldığı ve yaklaşık 10 ila 20 kilometre genişliğinde, 1100 kilometre uzunluğunda bir Nil Nehri vahasını kapsadığı belirtilmektedir. Bu verimli alanın yaklaşık 30.000 kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olduğu ve tarımsal üretimin bu alanda yoğunlaştığı ifade edilmektedir. Ayrıca, batıdaki dar kıyı şeridinin Libya'ya, doğudaki Sina Yarımadası ve Süveyş Boğazı'nın ise Suriye'ye sınırlı geçiş imkânı sunduğu göz önüne alındığında, bu doğal engellerin Mısır'daki siyasi yapıların dış müdahalelere karşı daha korunaklı bir yapıda kalmasına katkı sağladığı değerlendirilmektedir.²⁴⁸

Mısır'daki coğrafi etkileşimin yalnızca kuzey ve doğu ile sınırlı kalmadığı; güneyde, tarihî kaynaklarda “Nubya” olarak adlandırılan bölgeyle de belirli düzeyde bir bağlantının kurulduğu görülmektedir. Nil taşkınlarına rağmen, Nubya'nın hem yerleşim açısından hem de kültürel etkileşim bakımından önemli bir bölge olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu doğal ve beşerî çevre üzerinde şekillenen Eski Mısır uygarlığı, siyasi ve kültürel gelişimini belirli dönemlere ayrılmış bir çizgide sürdürmüştür. Antik tarihçi Manetho tarafından oluşturulan ve sülalelere dayanan tarih yazımı sistemi, bu sürecin anlaşılmasına katkı sağlayan temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Manetho'ya göre, MÖ 332 yılında Büyük İskender'in bölgeyi fethetmesine kadar, Mısır'da toplam 30 farklı sülale hüküm sürmüştür.²⁴⁹

Mısır tarihinde adı geçen çok sayıda kralın oluşturduğu karmaşayı önlemek amacıyla, bu tarihsel süreç genel olarak dört ana evrede ele alınmaktadır. İlk evre, III. ile VI. hanedanlıklar arasındaki dönemi kapsayan Eski Krallık dönemidir. Bunu, XI. ve XII. hanedanlıkların hüküm sürdüğü Orta Krallık izlemektedir. Ardından XVIII., XIX. ve XX. hanedanlıkların yer aldığı ve Mısır'ın siyasi ve kültürel açıdan en güçlü dönemlerinden biri olarak görülen Yeni Krallık dönemi gelir. Son olarak, XXI. hanedandan başlayıp Mısır'ın Yunanlar tarafından ele geçirilmesine kadar süren zaman dilimi, Geç Dönem olarak tanımlanır.²⁵⁰

Ancak bu kronolojik yapı içerisinde, merkezi otoritenin zayıfladığı ve siyasi istikrarın bozulduğu zaman dilimleri de gözlemlenmiştir. Bu tür dönemler, literatürde

²⁴⁷ Peter Der Manuelian (ed.), *30 Saniyede Antik Mısır* (Çin: Caretta Kitapları, 2015), 16.

²⁴⁸ Nazmi Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı* (Ankara: Nobel Basımevi, 2004), 119.

²⁴⁹ Toby Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 66.

²⁵⁰ Jean Vercoutter, *Eski Mısır*, çev. Emine Su (İletişim Yayınları, 1992), 34.

“ara dönemler” olarak tanımlanmakta; yerel güç odaklarının ortaya çıktığı ve yönetimin parçalı bir yapıya dönüştüğü geçiş süreçleri olarak değerlendirilmektedir. Böylece, Eski Mısır tarihi yalnızca güçlü firavunların egemenliğinde değil, aynı zamanda yerel soyluların öne çıktığı, otorite boşluklarının yaşandığı dönemlerle birlikte çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Bu çok katmanlı tarihsel gelişim süreci, büyük oranda Mısır’ın coğrafi özellikleriyle şekillenmiştir. Zira verimli toprakların yanı sıra çöl bölgelerinin, dağlık alanların ve Nil’in sunduğu imkanların, yerleşim düzenleri, kaynak kullanımı ve inanç sistemleri üzerinde derin etkiler bıraktığı düşünülmektedir.²⁵¹

Uzun bir tarihi geçmişi olan Mısır Afrika’nın en kadim milletlerin yaşadığı bir coğrafyadır. Eski Mısır ve Mısır medeniyeti hem Afrika’nın tüm bölge ve medeniyetlerini hem de Eski Yunan ve Roma gibi imparatorlukları etkilemiştir.²⁵² Antik Sümer, Babil, Akad gibi medeniyetlerde olduğu gibi Eski Mısırda da politeist Tanrı anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Eski Mısır inanç sistemine dair olarak, yer ve yeraltı tanrılarına, yerin ve insanın yaratılışına ve ölüm ile ölüm sonrası yaşama ilişkin konulara odaklanılmıştır.

3.2.2. Eski Mısırda Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları

Tıpkı Sümer inanç sisteminde olduğu gibi, Eski Mısır’da da çok tanrılı (politeist) bir din anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Bu bölümde tüm tanrılar yerine, çalışmanın konusuyla doğrudan ilişkili olan yer ve yeraltı tanrı ve tanrıçalarına odaklanılacaktır. Bu kapsamda Geb, Ptah, Osiris, İsis, Hathor, Montu, Bastet, Sahmet, Mut, Seth, Min, Bes, Nephthys ve Taveret gibi Tanrı ve Tanrıçalara yer verilecektir.

3.2.2.1. Geb, Ptah

Geb Yerin tanrısı.²⁵³ Antik Mısır kozmogonisine göre Geb, yeryüzünü temsil eden eril tanrıdır. Tanrıça Nut ile birlikte kozmik düzenin temelini oluşturan bu tanrı, toprakla özdeşleştirilmiş ve zamanla Mısır topraklarının kişileşmiş hâli olarak kabul edilmiştir. Mısır mitolojisinde Geb, yerin verimliliğini ve maddi dünyayı simgelerken; gökyüzünü temsil eden Nut’tan ayrı düşerek evrenin katmanlı yapısını meydana getirmiştir. Firavunların, Geb’in yeryüzündeki temsilcileri olduğuna inanılmıştır.²⁵⁴ Üç asa taşıyan bir mumya şeklinde tasvir edilen Ptah ise Eski Mısır’da özellikle sanatçılar ve zanaatkarlar tarafından koruyucu bir tanrı olarak bilinmiştir. Bu tanrıya, özellikle Teb ve

²⁵¹ Hakan Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 124.

²⁵² Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 366.

²⁵³ Britannica, "Geb," 09 Nisan 2025.

²⁵⁴ Murat Sultan Özkan, “Antik Mezopotamya, Mısır ve Yunan’da Mitostan Logosa Arkhe Problemi” 40 (2023).

Abydos gibi önemli şehirlerde büyük saygı gösterilmiş; ayrıca Yeni Krallık Dönemi'nde devlet tanrısı olarak kabul edilerek pek çok bölgede adına tapınaklar yapılmıştır.²⁵⁵ Ptah'ın evreni ve canlıları önce zihninde planladığı, daha sonra bu planları konuşarak gerçeğe dönüştürdüğü ifade edilmiştir. Bu anlayışa göre, tanrı önce her şeyi kalbinde tasarlamış, sonra da diliyle bu tasarımları hayata geçirmiştir. Bu yüzden sanatla ya da el işçiliğiyle uğraşan kişiler, Ptah'ın verdiği ilham sayesinde resim yapmış, heykel yontmuş ya da yazı yazmışlardır.²⁵⁶

3.2.2.2. Osiris

Osiris, Eski Mısır mitolojisinde yeraltı dünyasıyla bağlantılı bir tanrı olarak kabul edilmiş ve genellikle “Geçiş, Diriliş ve Yenilenme Tanrısı” şeklinde tanımlanmıştır. Mısır hiyerogliflerinde “User” adıyla anıldığı bilinmekte olup, bu ismin günümüzde Mısır'da hâlâ kullanıldığı da belirtilmektedir. Efsaneye göre, Osiris'in ölümü sonrasında eşi Tanrıça İsis'e ve oğulları Horus'a tapınılmaya başlanmıştır. Horus'un ise, özellikle “Tanrı-Kral” unvanıyla anıldığı ve hükümdarların soyunun onunla ilişkilendirildiği ifade edilmiştir. Buna ek olarak, Osiris'in ölümden sonra yeraltı dünyasına indiğine ve burada ölen insanların ruhlarını yargılayarak onların yeniden doğuşuna imkân tanıdığına inanılmıştır. Bu yargılama sürecinde, kişinin kalbi doğruluk tanrıçası Maat'ın tüyüyle tartılmış; eğer kalp tüyden daha ağır gelirse, kişinin doğru olmayan bir yaşam sürdüğü sonucuna varılmıştır. Bu durumda, kalbi ağır gelen kişilerin sonsuz açlık ve karanlıkla cezalandırıldığına ve hatta timsah şeklindeki canavarlar tarafından parçalandığına inanılmıştır.²⁵⁷

3.2.2.3. İsis, Hathor

Eski Mısır mitolojisinde önemli bir yer tutmuş olan büyük bir ana tanrıça olarak tanınan İsis, hem Osiris'in kız kardeşi ve eşi olmuş hem de Horus'un annesi olarak kutsal kabul edilmiştir. İsis'in, hiyerogliflerde doğumla ilişkilendirilen çeşitli temsillerine rastlanmış olmakla birlikte, Eski Mısırlıların doğum hakkındaki inançlarıyla ilgili detaylı bilgiler günümüze kadar ulaşamamıştır. Buna rağmen, bazı temsillerde İsis'in doğum yapan kadının önüne geçtiği, kız kardeşi Nephthys'i ise arkasına yerleştirerek ona destek olduğu anlatılmış; ayrıca Heqet'in doğum sürecini hızlandırdığı ve böylece bu süreci kolaylaştırdığı da ifade edilmiştir.²⁵⁸ Eski Mısır mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Hathor da çok yönlü özellikleriyle dikkat çeken bir tanrıçadır. Genellikle başında güneş

²⁵⁵ Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, 134.

²⁵⁶ Mürüvvet Kurhan, “Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah”, *Belleten Dergisi* 58/222 (Ağustos 1994), 269.

²⁵⁷ Selda Yıldız - Vahide Korkmaz, “Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/3 (2022), 444.

²⁵⁸ Yıldız- Korkmaz, “Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar”, 446.

diskisi ve ince boynuzlarla tasvir edilen Hathor hem gökyüzü hem de doğayla ilişkilendirilmiş; özellikle ağaçlar, dağlar ve nekropoller (mezarlıklar) onun kutsal alanları arasında sayılmıştır. Aynı zamanda kadınların koruyucu tanrıçası olarak kabul edilen Hathor, doğurganlık, annelik ve kadınsı enerjinin sembolü haline gelmiştir.²⁵⁹

3.2.2.4. Montu, Bastet, Sahmet, Mut

Montu Eski Mısır mitolojisinde savaş tanrısı olarak bilinmesiyle birlikte genellikle şahin başlı bir şekilde tasvir edilip ve başında güneş diski ile birlikte keklik tüyleri bulunmaktadır.²⁶⁰ Eski Mısır mitolojisinde aslan ya da kedi başlı olarak tasvir edilen savaş tanrıçası Bastet ise başlangıçta koruyucu bir figür olarak kabul edilmiştir. Ancak zamanla, özellikle düşmanlara karşı gösterdiği yıkıcı güç nedeniyle savaşla ilişkilendirilmiştir. Bastet, yalnızca yıkım ve savaşla değil, aynı zamanda aşk, müzik ve doğurganlıkla ilgili görevleri de üstlenmiştir. Aslan başlı bir başka savaş tanrıçası olan Sahmet de yıkım, savaş ve tahribatla özdeşleştirilir. Sahmet, özellikle düşmanları yok etme gücüyle tanınır ve bu gücü, Eski Mısır'da büyük bir korku ve saygı uyandırmıştır. Aslan veya akbaba başlı, insan şeklinde betimlenen Mut adlı savaş tanrıçası ise hem savaşçı hem de ana tanrıça olarak kabul edilir. Güçlü ve koruyucu bir figür olarak, özellikle düşmanları yok etme yeteneğiyle tanınır ve Eski Mısır'da savaş, koruma ve annelik gibi çeşitli önemli roller üstlenmiştir.²⁶¹

3.2.2.5. Seth

Eski Mısır mitolojisinde kötülüğün tanrısı olarak kabul edilen Seth, genellikle çöl fırtınalarıyla ilişkilendirilmiş ve kuzeyin tanrısı olarak da anılmıştır. Kaos, tahribat ve yıkımın simgesi olarak tanımlanan Seth, Osiris'in erkek kardeşi olup, sürekli bir çatışma içinde olduğu kabul edilmiştir. Efsaneye göre, Seth, Osiris'i öldürmüş ve bedenini parçalara ayırarak dört bir yana dağıtmıştır. Ancak Osiris'in eşi İsis, büyük bir çaba göstererek onu ölümden geri getirmeye çalışmış ve sonunda Osiris'in hayata döndürülmesi sağlanmıştır.²⁶²

3.2.2.6. Min, Bes, Nephthys, Taveret

Eski Mısır mitolojisinde bereket tanrısı olarak bilinen Min, genellikle iki tüylü kurdeleli başlıkla tasvir edilmiştir. Min, doğu çölünün efendisi olarak kabul edilmiş ve

²⁵⁹ Sivas, "Eski Mısır Tarihi", 134.

²⁶⁰ Sivas, "Eski Mısır Tarihi", 134.

²⁶¹ Sivas, "Eski Mısır Tarihi", 134.

²⁶² Batuk, "Eski Mısır Dini", 17.

özellikle tarım, verimlilik ve doğurganlıkla ilişkilendirilmiştir.²⁶³ Eski Mısır'da cüce tanrı olarak bilinen Bes ise özellikle evlerin, annelerin, çocukların ve doğum yapan kadınların koruyucusu olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Genellikle neşeli ama grotesk bir görünüme sahip şekilde tasvir edilen Bes, bu korkutucu dış görünüşü sayesinde kötü ruhları ve iblisleri uzaklaştırdığına inanılan bir figürdür. Bes'in, özellikle ev içindeki huzuru ve doğumun güvenliğini sağlamada önemli bir işlevi olduğu kabul edilmiştir.²⁶⁴ Eski Mısır mitolojisinde, İsis'in kız kardeşi olan Neftis de bir koruyucu tanrıça olarak tanımlanmıştır. Ölüm ve yeniden doğuş ile ilişkilendirilen Neftis, evlerin ve ailelerin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. İsis'in aksine, Neftis daha çok gizemli ve koruyucu bir figür olarak betimlenmiş, özellikle ölüm sonrası yaşamla bağlantılı olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, ölümle ilgili ritüel ve inançlarda önemli bir figür olarak yer almıştır. Taveret de Su aygırı başlı ve hamile kadın vücudu ile tanınan bir koruyucu tanrıçadır. Vücudu, aslan pençeleri ve timsah kuyruğu gibi öğelerle birleşmiştir. Taveret, özellikle hamile kadınlar ve doğum sürecinde koruyucu bir figür olarak görülmüştür.²⁶⁵

3.2.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Eski Mısır yaratılış mitlerinde, evrenin başlangıcı karanlık ve sonsuz sularla temsil edilirken, bu düzenden ilk kara parçasının ve tanrıların ortaya çıkışıyla birlikte hem yerin hem de insanın yaratılış süreci şekillenmiştir. Bu bölümde, Eski Mısır kozmogonisine göre yerin ve insanın yaratılışı ele alınacaktır.

3.2.3.1. Yerin Yaratılışı

Eski Mısır inancında evrenin başlangıcı, henüz tanrıların, insanların ve ölümün var olmadığı, yalnızca karanlık ve uçsuz bucaksız bir su kütlesi olan Nu ile temsil edilmiştir. Bu karanlık su, tüm varlıkların ve düzenin öncesindeki belirsizliği simgelemiştir. Sessizliğin ve karanlığın hâkim olduğu bu ortamdan, yaratılışın başladığı yer olarak kabul edilen “ben-ben” adlı ilk kara parçası yükselmiştir.²⁶⁶

Bu küçük tepenin üzerinde yaratıcı tanrı Atum (bazı anlatımlarda Ptah olarak da geçmiştir) kendi varlığını fark etmiştir. Yalnız olduğunu hisseden Atum'un, büyü tanrısı Heka'nın gücünden yararlanarak kendi gölgesiyle birleştiği ve bu birleşme sonucunda ilk tanrılar olan Shu (hava) ve Tefnut'un (nem) yaratıldığına inanılmıştır. Ancak bu iki tanrı yaratıldıktan sonra bir süre ortadan kaybolmuştur. Bunun üzerine Atum tarafından onları aramak üzere gözü gönderilmiştir. Göz geri döndüğünde, Atum'un sevinçten ağladığına inanılmıştır. Onun yere düşen gözyaşlarından ilk insanların yaratıldığı düşünülmüştür.

²⁶³ Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, 134.

²⁶⁴ Yıldız- Korkmaz, “Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar”, 449.

²⁶⁵ Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, 134.

²⁶⁶ Cengiz Batuk, “Eski Mısır Dini”, (ts.), 9.

Devam eden yaratılış sürecinde, Shu ve Tefnut'un birleşmesinden yer tanrısı Geb ile gökyüzü tanrıçası Nut dünyaya getirilmiştir. Her ne kadar kardeş olsalar da bu iki tanrının birbirine derin bir bağlılık duyduğu ve hep birlikte olmak istedikleri aktarılmıştır. Ancak bu yakınlık Atum tarafından uygun bulunmamış, bunun üzerine Nut göğe kaldırılarak Geb'ten ayrılmıştır. Böylece yeryüzü ile gökyüzü birbirine hasret kalan, ancak bir araya gelemeyen iki ayrı varlık haline getirilmiştir. Nut buna rağmen Geb'ten hamile kalmış ve Osiris, İsis, Set, Nephthys ve Horus adlı tanrıları doğurmuştur. Daha sonra Atum tarafından Osiris'e yeryüzünü yönetme görevi verilmiş ve böylece tanrılar soyundan gelen ilk yönetim biçiminin temelleri atılmıştır.²⁶⁷

3.2.3.2. İnsanın Yaratılışı

Mısır yaratılış mitlerinde, insanın ilk kez Atum adlı tanrı tarafından yaratıldığı ifade edilmiştir. Heliopolis kentinin baş tanrısı olan Atum, yaratılış sürecinin merkezinde konumlandırılmıştır. Başlangıçta karanlık suların içinde var olan Atum'un, bu suların üzerine çıkarak kendi kendini yarattığına inanılmış; bir yumurtadan çıkarak varlık kazandığı anlatılmıştır. Ardından, ilk olarak Şu (kuru hava) ve Tefnut (nem) adındaki ikiz tanrılar yaratılmıştır. Bu iki varlık aracılığıyla evrenin düzeninin kurulmaya başlandığı kabul edilmiştir.²⁶⁸

Kozmik düzenin şekillenmesinden sonra, yaratılış sürecinin altıncı aşamasında insanın ortaya çıktığına inanılmıştır. Bu noktada, insanın fiziksel olarak yaratılmadan önce tanrının suretinde, yani ruhsal bir model olarak var olduğu ifade edilmiştir. İnsanlığın bu ilk hali hem eril hem dişi özellikleri taşıyan androgynous (çift cinsiyetli) bir formda düşünülmüştür. Başlangıçta fiziksel bir beden yerine, su ve kara arasında yaşayabilen esnek bir varlık olarak tasvir edilmiş; fiziksel bedene kavuşması ise tanrının burunlarına hayat nefesi üflemesiyle gerçekleşmiştir. Bu yaratılış süreci, astrolojik bir bağlamda da yorumlanmış; insan bedeninin, Balık burcunda ayaklardan yukarıya doğru geliştiğine inanılmıştır. Mitolojik kaynaklarda ayrıca, Set'in İsis ve Osiris ile birlikte organların ve özellikle beynin yaratımında rol aldığı ifade edilmiştir. Beynin oluşumunda cinsel enerjinin bir kısmının kullanıldığı ve bunun sayesinde insanın içgüdülerini kontrol etme yetisi kazandığı belirtilmiştir.²⁶⁹

Öte yandan, Mısır tanrılarının yaratılış efsanesine göre, her şeyin başlangıcında Ra'nın (Güneş) spermelerini saçmasıyla birlikte kuruluk tanrısı Şu ile nem tanrıçası Tefnut'un ortaya çıktığına inanılmıştır. Bu iki varlıktan gök tanrıçası Nut ve yer tanrısı

²⁶⁷ Joshua J. Mark, "Antik Mısır Mitolojisi", World History Encyclopedia, 2013, 1-2.

²⁶⁸ İzzet Çıvgın, "Eski Mısır Kozmogonileri (MÖ 2400-700): Tanrıların Eseri Olan Devlet, Yaratılış ile Başlayan 'Yaşam, Düzen, Adalet'in Koruyucusudur", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2024), 153.

²⁶⁹ Gönül Yonar, *Yaratılış Mitolojileri (Altı Medeniyet Altı Yaratılış Hikayesi)* (İstanbul: Ötüken, 2015), 204-207.

Geb doğmuş, onlardan ise sırasıyla İsis, Osiris, Set ve Nephtys adındaki dört çocuk dünyaya gelmiştir. İsis ve Osiris'in Mısır'ın ilk hükümdarları olarak hüküm sürdükleri, ancak Set'in Osiris'i öldürerek parçaladığı anlatılmıştır. İsis'in eşine duyduğu sadakatle onu yeniden dirilttiği ve bu birliktelikten Horus'un doğduğu ifade edilmiştir. Horus'un, Set'i yenebilecek güce erişene kadar saklandığı ve sonunda Osiris'in ölümler diyarının tanrısı olarak rol üstlendiği belirtilmiştir.²⁷⁰

3.2.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi

Hayatın ölümden sonra kusursuz biçimde devam edeceğine yönelik güçlü inanç, Antik Mısırlıların yaşamın anlamını sorgulamalarına ve hayatlarını bu doğrultuda şekillendirmelerine neden olmuştur. Bu düşünce yapısı, ölüm ve öte dünya inançlarının gündelik yaşamın her alanında etkili olmasını sağlamış; bu kavramlar kişiler daha hayattayken dahi büyük bir önem taşımıştır. Ölüm düşüncesi, Antik Mısır toplumunun sosyal yapısında merkezi bir konuma sahip olmuş; mezar resimleri, papirüs belgeleri ve dini metinlerde bu anlayışın izleri açıkça görülmüştür. Ayrıca Mısırlılar, öte dünyada gerçekleşeceğine inandıkları ilahi yargı gününe hazırlık amacıyla yaşamlarını şekillendirmiştir. Onlara göre ölüm, yalnızca fiziksel bir son değil; ruhun başka bir varoluş düzlemine geçişini başlatan kutsal bir süreçtir. Bu anlayış, cenaze ritüellerine verilen önemi artırmış ve ölüm sonrası yaşama dair köklü bir inanç sisteminin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Böylece Antik Mısır cenaze kültürünün temelini oluşturan cenaze literatürü ortaya çıkmıştır. “Ölümler Kitabı” gibi metinler sadece mezar duvarlarına yazılmakla kalmamış; papirüs ve parşömenlere de kaydedilerek ölen kişinin ahiret yolculuğunda rehberlik etmek üzere mezarlara yerleştirilmiştir. Bu metinler; büyüler, dualar ve ahirete geçişi kolaylaştıracak öğretileri içermektedir.²⁷¹

Bununla birlikte Yaşamın geçiciliği düşüncesi de Mısırlıların dünyadaki varoluşlarını sürekli sorgulamalarına yol açmış ve onları ölümden sonraki yaşama hazırlıklı olmaya sevk etmiştir. Bu sebeple birçok birey, genç yaşlardan itibaren kendi mezarlarını ve cenaze eşyalarını hazırlamaya başlamıştır.²⁷²

Bu sürecin önemli aşamalarından biri, ruhun yeraltı dünyasının hakimi Osiris'in huzurunda, Hakikat Salonu'nda yargılanmasıdır. Bu yargılama esnasında kişinin kalbi, Ma'at'ın beyaz tüyüyle tartılır ve kalbin doğruyu ve hakikati ne ölçüde yansıttığına bakılır. Eğer kalp, tüyden hafif gelirse, ruh ebedî huzurun hüküm sürdüğü “Kamış Tarlası”na kabul edilir, eğer kalp ağır gelmişse, ruh Ammut adlı bir yaratık tarafından yok edilmiş ve kişinin varlığı tamamen sona erdirilmiştir. Bu noktada “ikinci ölüm”

²⁷⁰ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 25-26.

²⁷¹ Meryem Karagülle Çifçi, “Antik Mısır’da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”, *Mütefekkir Dergisi* 19 (2023), 246.

²⁷² Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, 135.

olarak adlandırılan kavram devreye girmiştir. Bu kavram, fiziksel ölümden farklı olarak ruhun bilinçten ve varoluştan sonsuza dek kopuşunu ifade etmiştir.²⁷³

Ruhun bu sona uğramadan yolculuğunu tamamlayabilmesi için yalnızca iyi bir yaşam sürdürülmesi yeterli görülmemiştir. Aynı zamanda cenaze metinlerinde yer alan sözlerin, duaların ve büyülerin eksiksiz bir şekilde bilinmesi ve uygulanması gerekmiştir. Bazı anlatımlarda, ikinci ölümden sonra ruhun cezalandırılabileceği ya da başka bir varlığa dönüştürülebileceği ileri sürülmüştür.²⁷⁴

Ancak bu cezalandırma, yanarak acı çekme şeklinde değil; bilinçsizliğe düşme, ışıktan kopma ve düzenin dışına itilme şeklinde tasvir edilmiştir. Mısırlılar için en büyük korku, ruhun sonsuz karanlıkta kaybolması, farkındalığını yitirmesi ve bir daha ışığa ulaşamamasıdır. Çünkü ışık, adalet ve düzen; varoluşun temel ilkeleri olarak kabul edilmiştir. Bu ilkelerden mahrum kalmak ise, ruh için en ağır ceza olarak değerlendirilmiştir.²⁷⁵

Bu anlayış doğrultusunda, ölüm yalnızca bir son olarak değil; kutsal düzenin bir parçası ve ruhun yolculuğunun devamı olarak görülmüştür. Antik Mısır inancında, lanetlenmiş olanlar dışında ölüm, hayatın iki farklı evresini birbirine bağlayan kutsal bir geçiş noktası olarak değerlendirilmiştir. Bu geçişin ardından ulaşılan öte dünya, hem bireyin “tanrı” mertebesine erişebileceği bir alan hem de hatalara düşülmesi hâlinde ruhun sonsuz bir yok oluşa sürüklenebileceği tehlikeli bir bölge olarak tasavvur edilmiştir. Ayrıca öte dünya, sadece bir sınav alanı değil; dünyada yaşamış olan akraba ve dostlarla yeniden buluşma umudunu içeren bir âlem olarak da betimlenmiştir.²⁷⁶

Bu beklentiler doğrultusunda, ölüm sonrası yaşama dair şartlara büyük önem verilmiş ve çeşitli dini ritüeller geliştirilmiştir. Bu ritüellerden biri de mumyalamadır. Bu bağlamda mumyalama, yalnızca bedeni korumaya yönelik bir işlem olarak değil; ruhun devamlılığı için bir gereklilik olarak kabul edilmiştir. Çünkü bedende çürüme gerçekleştiğinde, ruhun bedene geri dönemeyeceğine ve yok olacağına inanılmıştır. Bu nedenle cesetler, çürümeye karşı korunmak amacıyla doğal sodyum hidrokarbonat (natron) kullanılarak yaklaşık 70 gün süren bir kurutma işleminden geçirilmiştir. Özellikle firavunlar ve soylular için bu işlem daha özenli biçimde gerçekleştirilmiştir. Hazırlık sürecinde rahipler tarafından Ölümler Kitabı’ndan dualar okunmuş, cesedin kolları tıraş edilmiştir. Beyin, burun deliklerinden özel araçlarla çıkarılmış; karın bölgesi açılarak iç organlar alınmıştır. Bu organlar daha sonra balmumu ya da metal plakalarla korunmuş ve yerlerine muska yerleştirilmiştir. Bu süreçte Horus’un sihirli gözünü temsil eden ‘oujda’ muskasına koruyucu bir işlev yüklenmiştir. Aynı şekilde, Horus’un dört oğlunu simgeleyen kavanozlar—köpek başlı Hapi, insan başlı Amset, çakal başlı Douamoutef ve

²⁷³ Mark, “Antik Mısır Mitolojisi”, 5.

²⁷⁴ Sivas, “Eski Mısır Tarihi”, 136.

²⁷⁵ Mark, “Antik Mısır Mitolojisi”, 5.

²⁷⁶ Karagülle Çifçi, “Antik Mısır’da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”, 249.

atmaca başlı Kebehsenuel ölünün iç organlarını korumakla görevli kutsal bekçiler olarak kabul edilmiştir.²⁷⁷

İç temizlikten sonra beden, katrana batırılmış keten şeritlerle sıkıca sarılmıştır. Bu şeritlerin arasına koruyucu muskalar ve aromatik bitki çelenkleri yerleştirilmiştir. Bazı durumlarda şeritlerin uzunluğu 20 metreyi aşmış, sıvı zamlarla kaplanarak mumyanın şekli sağlamlaştırılmıştır. Yüz bölgesi sarılmadan önce düzeltilmiş, doğal boyalarla makyaj yapılmış ve burun deliklerine sızıntıyı önlemek için tampon yerleştirilmiştir. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra ceset cenaze yatağına yerleştirilmiş, üzerine öte dünyayı görebilmesi için göz resmi işlenmiş bir maske konulmuştur. Her ne kadar bu işlemler büyük titizlikle uygulanmış olsa da çevresel koşullar nedeniyle zamanla mumyalarda bozulmalar, kurumalar ya da nemden kaynaklı zararlar meydana gelebilmiştir. Bu tür zararların farkında olunmuş ve bu yüzden öte dünya yolculuğunun yalnızca fiziksel korumaya değil, doğru büyülere, dualara ve erdemli bir yaşama da bağlı olduğu kabul edilmiştir.²⁷⁸

3.3.Babillerde Yer ve Yeraltı Kültü

Bu bölümde, Babillerde yer ve yeraltı kültü ele alınacaktır. İlk olarak Babil uygarlığının tarihçesine kısaca değinilecek, ardından yer ve yeraltıyla ilişkili tanrı ve tanrıçalara yer verilecektir. Daha sonra yerin ve insanın yaratılışına dair mitoslar incelenecek, son olarak ise Babillerde ölüm ve ölüm ötesine değinilecektir.

3.3.1. Babillerin Tarihçesi

Babil, tarih boyunca farklı adlarla anılmış ve bu adlandırmalar zaman içinde çeşitli dillere farklı şekillerde yansımıştır. En yaygın adı olan “Babilonya”nın bilinen en eski hali “Babil” şeklindedir. Kentin tarihi M.Ö. 3. binyıla kadar uzansa da bu erken dönemde henüz önemli bir merkez olmadığı anlaşılmaktadır. “Babil” isminin Sümerce ya da Akadça kökenli olmaması dikkat çekerken, Akadça’da “Tanrı’nın kapısı” anlamına gelen Bab-ilim ifadesi öne çıkar. Bu ifadenin Sümerce karşılığı Ka-dingirra olup anlam bakımından örtüşmektedir. İsmi çoğul hali olan Bab-ilani ise “Tanrıların kapısı” şeklinde yorumlanmış ve bu ifade zamanla Yunanca’ya Babylon olarak geçmiştir.²⁷⁹

Ayrıca Babil kenti bazı kaynaklarda “ön-Fırat dili” adı verilen ve yazı öncesi dönemde konuşulduğu varsayılan bir dile dayandırılmıştır. Bununla birlikte Kent, farklı dönemlerde farklı isimlerle de anılmıştır. M.Ö. 2. binyılın başlarında “Hayatın beşiği” ya da “Bereketin beşiği” anlamına gelen Tintir, binyılın sonlarına doğru ise “gücü göklere

²⁷⁷ Yonar, *Yaratılış Mitolojileri (Altı Medeniyet Altı Yaratılış Hikayesi)*, 211.

²⁷⁸ Karagülle Çifçi, “Antik Mısır’da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”, 250.

²⁷⁹ Beatrice Andre Salvini, *Babil* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınevi, 2019), 8-9.

çıkarılmış” anlamında Şuanna adı kullanılmıştır. Ayrıca dini kaynaklarda Babil’in kutsal Sümer şehri Eridu’nun yerine kurulduğu belirtilmekte, bu iki kentin birçok bakımdan özdeşleştirildiği görülmektedir. Bazı yazıtlarda ise Babil ismi, “kapı” işaretiyle birlikte 60 sayısıyla ifade edilmiştir. İbranice metinlerde ise bu kent “Babel” olarak geçmekte olup bu ismin “karıştırmak” anlamındaki balal fiilinden türediği düşünülmektedir.²⁸⁰

Tevrat’ta bu duruma atıfla, “Bu nedenle, kente Babil adı verildi. Çünkü Rab bütün insanların dilini orada karıştırdı”²⁸¹ ifadesine yer verilmiştir.

Tüm bu kültürel ve dilsel referansların yanı sıra M.Ö. 2. binyılda, Sami kökenli Amoritler tarafından başkent haline getirilen Babil, Sümer ve Akad uygarlıklarının kültürel mirasını devralmıştır. Bu dönemin en önemli hükümdarı Hammurabi (M.Ö. 1792–1750) olmuş, farklı toplulukları bir arada yönetebilmek için kapsamlı bir hukuk sistemi geliştirmiştir. Hammurabi Kanunları, sadece toplumsal düzeni sağlamakla kalmamış, merkeziyetçi devlet yapısını da güçlendirmiştir. Böylece farklı etnik gruplar ortak bir yasa çerçevesinde birleştirilmiştir. Siyasi iktidar zamanla el değiştirse de kültürel süreklilik korunmuştur. Sümer-Akad dönemine ait dini ve edebi metinler yaşamaya devam etmiş; Gılgamış Destanı’nın Babil versiyonu ile Enuma Eliş gibi anlatılar bu sürecin örnekleri olmuştur. Her ne kadar Babil, M.Ö. 1600’lerde Hititler, ardından da Asurlular tarafından ele geçirilmiş olsa da kültürel etkisini sürdürmeyi başarmıştır. Bu miras, özellikle II. Nebukadnezar döneminde (M.Ö. 605–562) yeniden canlandırılmış; kent, eski yasa ve dini geleneklerin ihya edildiği güçlü bir kültür ve inanç merkezi hâline gelmiştir. Bu dönemde Babil, Asma Bahçeleri, Babil Kulesi ve Yahudi Sürgünü gibi tarihî olaylarla özdeşleşmiştir.²⁸²

Her ne kadar Babillilere ait dünya, gökyüzü ve ölüm sonrası yaşama dair sistematik metinler elimizde bulunmasa da döneme ait sembolik anlatılar ve dini içerikli kaynaklar aracılığıyla bu kavramlara ilişkin düşünceler kısmen ortaya konulabilmektedir. Özellikle Etana Efsanesi, Babillilerin yeryüzü tasavvurunu anlamak bakımından önemli bir metin olarak değerlendirilmektedir. Bu anlatıda Etana’nın bir kartalın sırtında göğe yükselmesi sırasında farklı yüksekliklerden yeryüzüne bakması, dünyanın suyla çevrili geniş bir havza olarak tasarlandığını göstermektedir. Yükseldikçe bu su kütlesi dar bir halka görünümüne bürünür. Diğer antik metinlerde de yeryüzünün, tekneye benzer dairesel bir formda hayal edildiği görülmektedir. Gökyüzüne dair inançlar da dikkate değerdir. Babillilere göre gök, yeryüzüne benzeyen katı bir kubbe şeklindeydi. Bu kubbenin üzerinde bir su tabakasının bulunduğu ve altında ise yıldızların, Ay Tanrısının ve diğer göksel varlıkların hareket ettiğine inanılmaktaydı. Ayrıca doğu ve batı uçlarında, Güneş Tanrısı Şamaş’ın her gün geçiş yaptığı iki kapı bulunduğu

²⁸⁰ “Babilliler” (Ders Dökümanı, ts.), 1.

²⁸¹ Yar. 11:7–9.

²⁸² Leeming, *A’dan Z’ye Dünya Mitolojisi*, 36.

düşünülmüştür. Mitolojik anlatılara göre Şamaş, sabah doğu kapısından gökyüzüne çıkar, gün boyunca yol alır ve akşam batı kapısından geçerek kaybolur.²⁸³

Bu kısa tarihçeden sonra, Babil inanç sisteminde yer ve yeraltı ile ilişkili tanrı ve tanrıçalara odaklanılarak, bu varlıkların özellikleri ve görevleri ele alınacaktır.

3.3.2. Babillerde Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları

Babillilerin dünya, gökyüzü ve ölümden sonraki yaşama dair düşünceleri, onların evren anlayışını şekillendirmiştir. Bu anlayış, yalnızca kozmolojik değil, aynı zamanda dini bir temele dayanır. Çünkü Babil mitolojisinde yer alan birçok unsur, aynı zamanda tanrılarla olan ilişkileri ve kutsal düzeni de yansıtır. Ayrıca Babil uygarlığının dini yapısı ve tanrılar sistemi, tarih boyunca farklı dönemlerde çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bu dini yapı, yalnızca Babil'e özgü inançlardan değil, aynı zamanda daha önce bölgede gelişmiş kültürlerin etkilerinden de beslenmiştir. Özellikle Sümerler, Fırat ve Dicle nehirlerinin vadilerine yerleşerek Mezopotamya'nın en eski uygarlıklarından birini kurmuş ve bölgeye kalıcı bir kültürel miras bırakmışlardır. Sami kökenli Babilliler, Sümerlere ait dini unsurları doğrudan benimsemekle kalmamış, aynı zamanda bu unsurları kendi inanç sistemlerine uyarlayarak yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte bazı tanrı adları değişmiş, tanrılarının görevleri yeniden tanımlanmış, ancak temel dini yapılar büyük ölçüde korunmuştur. Bu yönüyle Babil panteonu, Sümer inanç sistemiyle önemli benzerlikler taşımaktadır.²⁸⁴

Bu çalışmada, kapsamın sınırlarını korumak amacıyla tüm tanrılar yerine özellikle yer ve yeraltı ile ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçalara odaklanılacaktır. Bu bağlamda Tiamat (Ummu Hubur), Apsu, Anşar, Kişar, İştar, Ea (Enki), Kingu, Marduk, Asur ve Ereşkigal gibi Tanrı ve Tanrıçalar ele alınacaktır.

3.3.2.1. Tiamat (Ummu Hubur)²⁸⁵

Tiamat, Babil mitolojisinde tüm tanrılarının annesi ve denizlerin kaotik gücünü temsil eden bir tanrıçadır. Başlangıçta, Tiamat ve eşi Apsu'nun sularının birleşmesiyle evren yaratılmış ve tanrılar doğmuştur. Ancak bu tanrılar arasında çıkan huzursuzluklar ve gürültü, Apsu'yu rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Apsu, tanrıları yok etmeyi planlamış, fakat Tiamat buna karşı çıkarak korkunç yaratıklar yaratarak tanrılara karşı bir ordu kurmuştur. Tanrılar, Tiamat'ın bu tehdidi karşısında çaresiz kalınca genç tanrı Marduk, onu yenmek için görevlendirilmiştir. Marduk, güçlü silahlarla donanarak Tiamat

²⁸³ Leonard William King, *Babil Mitolojisi*, çev. İnönü Korkmaz (İstanbul: Maya kitap, 2019), 11.

²⁸⁴ King, *Babil Mitolojisi*, 11-21.

²⁸⁵ King, *Babil Mitolojisi*, 58.

ile savaşır ve onu alt eder. Tiamat'ın bedenini ikiye bölerek gökyüzünü ve yeryüzünü yaratıp, Dicle ve Fırat nehirlerini oluşturmuştur.²⁸⁶

3.3.2.2. Apsu, Anşar, Kişar, İştar

Apsu Tiamat'ın eşi ve Anşar ile Kişar'ın babasıdır. Tatlı suların ve tüm tanrıların yöneticisi olarak bilinir. Anşar ise Tiamat ve Apsu'nun çocuğudur. Kardeşi Kişar ile evlenmiştir.²⁸⁷ Anşar, gök ve yer olarak var olan ilk varlık olarak kabul edilir ve tüm varlıkların başlangıcı olarak görülmüştür.²⁸⁸ Kişar da Yeryüzü tanrıçasıdır. Tiamat ve Apsu'nun kızı olan Kişar, kardeşi Anşar ile evlidir.²⁸⁹ İştar da Sümer ve Babil tanrıçaları arasında en önemlisi, ülkenin bereketiyle bağlantılı olan tüm tanrıların başında gelmesiyle birlikte Aşk ve bereket tanrıçası olarak bilinir. "Gökyüzü ve Yeryüzü 'nün Kraliçesi" unvanıyla anılmıştır.²⁹⁰

3.3.2.3. Ea (Enki), Kingu

Zekâ, bilgelik ve suyun tanrısı olarak tanınmıştır. Umutsuz durumlarda yardım istenen son mercidir. Dilmun'a tatlı su sağlayarak ve Dicle Nehri'ni doldurarak yaşamın devamını sağlamıştır. Su, hayat veren ve kâinatın gelişimini sağlayan gücün simgesi olarak onun spermi kabul edilmiştir. Temizleyici ve iyileştirici gücüyle insanlığı kötülüklerden korumuştur. Enki, aynı zamanda büyü sanatında usta ve yaratıcı bir zanaatkar olarak bilinmektedir. İnsanları yaratma görevinde ana tanrıçalarla iş birliği yapıp kurnaz fikirlerle sahip olan Enki, bazen kendi yaratıcı gücünün etkisiyle kendisini bile zor durumda bırakabilmektedir. Örneğin, bir keresinde kendi spermiyle hamile kalınca, bir ana tanrıçanın müdahalesiyle rahatlatılmıştır. Bu olayın sonucunda çeşitli şifalı bitkilerin doğduğu rivayet edilmektedir.²⁹¹ Kingu ise Savaşçı Tanrıdır. Tiamat'ın müttefiki ve onun güçlerinin komutanıdır. Tiamat, Marduk'a karşı mücadelede Kingu'ya liderlik yetkisi vermiştir.²⁹²

3.3.2.4. Marduk ve Asur

Antik Babil şehrinin tanrısı Marduk'tur. Marduk, özellikle Babil'in başkenti olduğu dönemde, panteonun en güçlü tanrısı olarak kabul edilmiş ve şehirle

²⁸⁶ David Leeming - Jake Page, *Tanrıça Mitleri*, çev. Şükrü Alpogut (İstanbul: Say, ts.), 128.

²⁸⁷ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 244.

²⁸⁸ Duman, *Mitoloji*, 43.

²⁸⁹ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 244.

²⁹⁰ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 30.

²⁹¹ Duman, *Mitoloji*, 33.

²⁹² Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 245.

özdeşleşmiştir.²⁹³ Başlangıçta yerel tanrılar olarak kabul edilirken Marduk ve Asur, zamanla Babil ve Asur'un baş tanrıları haline gelmişlerdir. MÖ 18. yüzyılda Kral Hammurabi'nin Babil'i büyük bir imparatorluğa dönüştürmesiyle birlikte, Marduk'un önemi artmış ve ona olan tapınma yaygınlaşmıştır. Marduk, bu dönemde devletin resmi tanrısı haline gelmiş ve birçok ilahi ve dua ona adanmıştır. Benzer şekilde, Asur tanrısı da MÖ ikinci binyılda, Asur krallarının yükselmesiyle birlikte önem kazanmıştır. Marduk ve Asur, tanrı Enlil'in eski rolünü devralmış ve Enlil'e ait efsaneler bu tanrılara uyarlanmıştır. Özellikle Enuma Eliş destanında, Marduk ve Asur bazen savaşçı tanrı Ninurta'nın yerine geçerek, ejderha Tiamat'ı yenip evreni yıkımdan kurtarırlar. Bu efsane, her yıl Yeni Yıl kutlamalarında ritüel olarak canlandırılmıştır.²⁹⁴

3.3.2.5. Ereškigal

Ereškigal, Sümer ve Babil mitolojilerinde Yeraltı Dünyası'nın tanrıçasıdır ve ölüm diyarını yönetir. İnanna'nın (İştär) kız kardeşi olarak bilinir ve doğurganlık tanrıçası İnanna'nın aksine, kısırlık ve ölümle ilişkilendirilir. Yeraltı dünyasında ruhların yargılanması ve cezalandırılması Ereškigal'in yönetimi altındadır. Işığın ve yaşamın olmadığı bu karanlık dünyada, ruhlar toz ve kil yemek zorundadır. İnanna'nın yeraltına yaptığı ziyaret sırasında Ereškigal, yeraltı dünyasının kurallarına uyması konusunda sert ve katı bir tavır sergiler, böylece yaşam ve ölüm arasındaki dengeyi sağlar.²⁹⁵

3.3.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Babil yaratılış mitosları, antik çağda dünyanın, gökyüzünün ve evrenin nasıl oluştuğunu anlatan hikâyelerden oluşur ve bu anlatıların kökeni Sümer ve Akad kültürlerine dayanır. Babil metinlerinde evrenin başlangıcında düzensiz olduğu, her yeri suyun kapladığı ve bu kaotik durumun Apsû ile Tiamat adlı iki varlık tarafından temsil edildiği belirtilir. Apsû tatlı suyu, Tiamat ise tuzlu suyu simgeler ve bu iki varlık birleşince diğer tanrılar ortaya çıkar.²⁹⁶ Zamanla bu tanrılar arasında çatışmalar yaşanır ve sonunda Marduk adlı tanrı, Tiamat'ı yenerek onun bedeninden yeryüzünü ve gökyüzünü yaratır.²⁹⁷ Babil yaratılış mitleri ile ilgili çok sayıda yaratılış efsanesinin olduğunu söylemek mümkündür. Biz, bunlar arasından bilim dünyasının en önemli olarak gördüğü ve çalışmamız açısından da önemli olanlara yer verdik. Mesela bunlardan Enuma

²⁹³ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 416.

²⁹⁴ Duman, *Mitoloji*, 42.

²⁹⁵ Bilge Seyidoğlu, "Yeraltı Dünyası", *Journal of Turkish Research Institute* 39 (2009), 201-210.

²⁹⁶ King, *Babil Mitolojisi*, 49-97.

²⁹⁷ Duman, *Mitoloji*, 20.

Eliş'te ²⁹⁸ Marduk, kaotik tanrıça Tiamat'ı yenerek²⁹⁹ onun bedeninden gök ve yeri yaratır; ardından evren düzenlenir ve insan, bir tanrının kanıyla yoğrulan topraktan yaratılır. Konuyla ilgili özgün bir çalışması olan Berossus'un yaratılış efsanesinde³⁰⁰ ise denizden çıkan karmaşık varlıklar Marduk tarafından yok edilerek düzen kurulmuştur. Öte yandan Kutha yaratılış efsanesinde³⁰¹ yeraltı dünyası, ölümle ilişkilendirilir ve yaratılış teması yıkım üzerinden ele alınır. Anu'nun göğü yaratması efsanesinde,³⁰² gök cisimlerinin konumlandırılmasıyla kozmik düzen sağlanır. Ay ve Güneşin yaratılışında,³⁰³ bu gök varlıklarının tanrılar tarafından zamanın ölçülmesi ve evrenin aydınlatılması amacıyla yaratıldığı anlatılır. İnsanın yaratılışı efsanesinde³⁰⁴ ise tanrıların hizmeti için insanın çamur ve tanrı kanı karışımından yaratıldığına inanılır.³⁰⁵

Öte yandan, Yakın Doğu'nun eski mitlerine bakıldığında, insanların nasıl ortaya çıktığına dair farklı anlatılar göze çarpar. Bazı hikâyelerde Nintu veya Mami isimli tanrıça, dokuz gün süren bir süreç sonunda insanları doğurur. Diğer anlatılarda ise Enki adlı tanrı, çömlekçi gibi kil kullanarak insanları şekillendirir. Bazı metinlerde, kilin içine tanrıların kanı veya tükürüğü karıştırıldığı belirtilir.³⁰⁶ Atramkhasis Destanı'nda ise, başlangıçta evrendeki işleri tanrıların yaptığı, fakat zamanla yoruldukları için insanları bu

²⁹⁸ Enuma Eliş'te, evrenin başlangıçta su ve karanlıkla temsil edilen bir kaos hâlinde olduğu, ardından düzenin sağlandığı anlatılır. Apsû'nun öldürülmesiyle yeryüzü ve gökyüzü oluşur; Tiamat ise tanrılara karşı canavarlardan oluşan bir ordu kurar. Baş tanrı seçilen Marduk, Tiamat'ı yenip bedenini ikiye böler; böylece gök ve yer yaratılır. Ardından yıldızlar yerleştirilir, zaman düzenlenir ve bir tanrının kanıyla ilk insan yaratılır. Anlatıda, suyun ayrılması ve gök ile yerin yaratılması gibi unsurların, İbrani yaratılış anlatısıyla benzerlik taşıdığı görülmektedir. Bu benzerliğin İbrani kozmolojisine etkisinin zamanı ise tartışmalıdır. Bkz. Alexander Heidel, *Enûms Eliş*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ayraç, ts.), 9-90.

²⁹⁹ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 38

³⁰⁰ Berossus'un aktardıklarına göre, yaratılışın başlangıcında karanlık ve su dolu bir evren tasvir edilmiştir. Her şeyin, uçsuz bucaksız bir su kütlesi ve zifiri karanlıkla başladığı belirtilmiştir. Bu suların içinde, kanatlı ve garip yaratıkların dolaştığı ifade edilmiştir. Ancak bu kaotik durum uzun sürmemiş, Bêl adlı bir tanrının ortaya çıktığı bildirilmiştir. Kaosun sembolü olan Omorka adlı varlık Bêl tarafından öldürülmüş, onun bedeninin ikiye ayrılmasıyla yeryüzü ve gökyüzü şekillendirilmiştir. Daha sonra Bêl'in kendi kanını feda ettiği ve bu kanın kullanılmasıyla insanların yaratıldığı aktarılmıştır. Böylece insanlara tanrısal bir öz verilmiş, toprağa kök salmaları sağlanmıştır. Bkz; King, *Babil Mitolojisi*, 50-54.

³⁰¹ Babil tanrısı Nergal'in bir dönem Babil'i istila eden kaotik yaratıklarla mücadelesine odaklanır. Tiamat'ın çocukları olarak anılan bu yaratıkların, şehri üç yıl boyunca işgal ettiği aktarılmıştır. Nergal tarafından bu yaratıkların yenildiği, ardından ise düzenin yeniden sağlandığı ve böylece Babil'in yeniden inşa edilmesinin mümkün kılındığı ifade edilmiştir. Bkz; King, *Babil Mitolojisi*, 76-82.

³⁰² Efsane de gökyüzünün en yüce tanrısı olarak kabul edilen Anu, evrenin sınırlarını belirlemek ve tanrıların yaşayacağı alanı oluşturmak amacıyla göğü yaratır. Yeryüzü ile gökyüzünü birbirinden ayırarak evrenin düzenini kurar; ardından diğer tanrılara belirli görevler ve sorumluluklar verir, böylece tanrılar arasındaki hiyerarşi ve iş bölümü tesis edilmiş olur. Bkz; King, *Babil Mitolojisi*, 56-65.

³⁰³ Bu efsanede, tanrılar gökyüzündeki düzeni sağlamak için ay ve güneşi yaratmışlardır. Ay tanrısı Sin ile güneş tanrısı Şamaş, gökyüzünde belirli bir yol izleyerek evrenin dengesini korurlar. Ay ve güneşin hareketleri, mevsimlerin ve zamanın düzenlenmesinde önemli bir rol oynar. Tanrılar, bu iki gök cismini belirli görevlerle donatarak dünyanın düzenini sağlamışlardır. Bkz; King, *Babil Mitolojisi*, 51.

³⁰⁴ Sümer kökenli bu efsane de insanın yaratılışı tanrıların toprağı şekillendirmesiyle başlamaktadır. Tanrıça Ninhursag (veya Aruru), kil benzeri bir toprak kullanarak ilk insanı oluşturur ve ona yaşam nefesi verir. Bu yaratılışın temel amacı, tanrıların iş yükünü hafifletmek ve onlara hizmet edecek varlıklar meydana getirmektir. Bkz; King, *Babil Mitolojisi*, 54-73.

³⁰⁵ Heidel, *Enûms Eliş*, 90-119.

³⁰⁶ Duman, *Mitoloji*, 16.

işleri yapmaları amacıyla yarattıkları anlatılır. Burada isyan eden bir tanrı olan Kingu'nun kanı ile kil karıştırılarak ilk insanlar meydana getirilmiştir. Böylece insanlar, tanrıların yerini alarak çalışmaya başlamışlardır.³⁰⁷

3.3.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi

Babil'de yeraltı dünyası, farklı kültürlerin mitolojik anlatılarında önemli bir yer tutar. Bu dünya, ölümlerin ruhlarının toplandığı karanlık bir mekân olmasının yanı sıra, yeniden canlanma ve doğanın döngüsel yenilenmesinin merkezi olarak da kabul edilmiştir. Sümerlerin Gılgamış Destanı ve Moğolların Cangar Destanı gibi eserlerde yeraltı dünyası, ölümün nihai bir son değil, dönüşümün başlangıcı olarak ele alınır.³⁰⁸

Bununla birlikte, Mezopotamya mimarisi ve kozmolojisinde yeraltı dünyası ile gökyüzü arasında sembolik bir ilişki bulunur. Babil yapılarındaki zigguratlar, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü katmanlarını temsil edecek şekilde inşa edilmiştir. Zigguratlar, yalnızca ibadet yerleri değil, aynı zamanda kozmik dağı simgeleyen yapay dağlar olarak işlev görmüştür. Dağlar, Mezopotamya inançlarında yalnızca kutsallık değil, aynı zamanda ölüm ve ölüm sonrası yaşamla ilişkilendirilmiş önemli bir simgedir. Ruhlar, ölümler diyarına geçerken dağlardan geçmek zorundadır.³⁰⁹

Bu inanç, dünya ve öteki dünya arasındaki sınırın dağlar aracılığıyla belirlendiğini vurgular. Dünya Dağı'nın derinliklerinde bulunan Arallû adlı mağara, dönüşü olmayan bir diyardır ve burada ölümler umutsuzluk içinde yaşar, güneş ışığına ulaşamazlar. Ayrıca Babilliler, iyilerle kötüler arasında bir ayırım yapmadan herkesin aynı akıbeti paylaşacağına inanırlardı. Babilliler'in ölüm anlayışını daha derinlemesine anlamak için yeraltı dünyasının hükümdarları olan Allatu (Ereškigal) ve eşi Nergal'e bakmak gerekir. Bir efsaneye göre, Nergal, Allatu'yu öldürmek için yeraltına iner ancak tanrıça ona hayatını bağışlamasını ve onunla evlenmesini ister. Bu olaydan sonra Nergal ve Allatu, ölümler diyarını birlikte yönetmeye başlarlar. Allatu'nun yardımcısı Namtar, hastalıkların ve ölümlerin habercisi olarak tanınır. Yeraltı dünyasında tanrıların yanı sıra Anunnaki adı verilen yeryüzü cinleri de hizmet eder. Ayrıca, Allatu'ya sadık iblisler, ölümler diyarına ruhlar kazandırmak amacıyla felaketler yayarlar. Bu varlıklar, bazı bronz tabletlerde tasvir edilmiştir.³¹⁰

Bu bağlamda Babillilerin ölüm sonrası yaşam anlayışında, özellikle Antik Mısır inançlarıyla belirgin bir fark gösterirler. Mısırlılar ölümden sonra cennete ulaşabileceklerine inanırken, Babilliler için ölüm sonrası yaşam karanlık ve geri dönüşsüzdür. Bu farklılık, coğrafi koşullardan kaynaklanmış olabileceği iddia

³⁰⁷ Duman, *Mitoloji*, 17.

³⁰⁸ Seyidoğlu, "Yeraltı Dünyası", 201.

³⁰⁹ Mircea Eliade, *Babil Kozmolojisi ve Simyası*, çev. Mehmet Emin Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, ts.), 26-27.

³¹⁰ King, *Babil Mitolojisi*, 29-40.

edilmektedir. Babil'deki cesetler hızla çürürken, Mısır'daki mezar yapıları ölünün korunmasını sağlamıştır. Buna ek olarak Babiller de cenaze törenleri de önemli bir yere sahiptir. Babilliler, cenaze merasimlerinde ölümlerin huzura kavuşması için adaklar sunup, onları su, giysi ve eşyalarla donatmışlardır. Ölen kişinin düzgün bir şekilde gömülmesi sağlanıp, mezar başında dualar ve sunular yapılmıştır. Babil'de, ölenlerin büyük törenlerle toprağa verildiği bilinmektedir. Ayrıca Eannadu'nun dikilitaşında, savaşta ölen askerlerin cenaze törenine dair betimlemeler vardır ve Babil kralları, mezarlarının korunması için büyümlü sözlerle mühürler, cesetlerin çürümelerini engellemek için tuz, yağ ve bal kullanmışlardır. Babil'de ölüm sonrası ruhun yolculuğunu güvence altına almak amacıyla sadece ritüeller değil, aynı zamanda mitolojik anlatılar da önemli bir rol oynamıştır.³¹¹

Babilliler, ölüm sonrası ruhun geçireceği yolculuğa büyük önem atfetmiş ve bu süreci anlamlandırmak amacıyla çeşitli mitoslar geliştirmiştir. Bu anlatılarda yeraltı dünyası yalnızca ölümün mekânı değil, aynı zamanda yeniden doğuşun ve yaşamın kaynağı olarak da betimlenmiştir. Bunlardan biri olan İştâr'ın Yeraltı Yolculuğu mitinde, aşk ve doğurganlık tanrıçası İştâr, ölen sevgilisi Tammuz'un ardından yeraltı dünyasına iner. Yedi kapıdan geçerken her kapıda bir eşyasını bırakır ve sonunda tamamen çıplak kalır. Yeraltı tanrıçası Ereškigal'in emriyle İştâr'a 60 acı kayışı bağlanır ve onun orada kalmasıyla birlikte yeryüzünde yaşam durur, doğa verimsizleşir. Tanrı Ea, İştâr'ı kurtarmak üzere Asushunamir adlı yaratığı gönderir. Bu varlık Ereškigal'i oyalarken İştâr kapılardan geçerek yeniden yeryüzüne çıkar; onun dönüşüyle birlikte doğa canlanır, üretkenlik geri gelir.³¹²

Benzer şekilde, Cangar Destanı'nda da kahramanlık ve yeraltı yolculuğu temaları işlenmiştir. Bu anlatıda, kahraman Cangar, cehennemin yedinci katına hapsedilen Hongor'u kurtarmak için yeraltına iner. Yolculuk boyunca karşılaştığı yaratıklar ve tuzaklarla mücadele eder. İki dağ arasında oynayan bir çocuktan Hongor'un yerini öğrenen Cangar, sonunda onu bularak hayat ağacının yapraklarıyla iyileştirir ve birlikte yeryüzüne döner.³¹³

Her iki anlatıda da yeraltı yolculuğu, bir ölüm deneyimi olmasının ötesinde, dönüş ve yeniden dirilişle sonuçlanır.³¹⁴

3.4. Asur'da Yer ve Yeraltı Kültü

Asur inancında yer ve yeraltı, önemli dini anlamlar taşımaktadır. Bu bölümde önce Asur'un tarihçesine kısaca değinilecek, ardından yer ve yeraltı ile ilgili tanrı ve tanrıçaların özellikleri ele alınacaktır. Ayrıca, yerin ve insanın nasıl yaratıldığına dair

³¹¹ King, *Babil Mitolojisi*, 40-47.

³¹² Seyidoğlu, "Yeraltı Dünyası", 202-203.

³¹³ Seyidoğlu, "Yeraltı Dünyası", 203-209.

³¹⁴ Seyidoğlu, "Yeraltı Dünyası", 210.

anlatılar incelenecek; son olarak da Asurluların ölüm ve ölüm sonrası hayata dair inançlarına yer verilecektir.

3.4.1. Asurun Tarihçesi

Asurlular, kendi dillerinde “Assuriler” veya bazı kaynaklarda “Asfirler” olarak adlandırılmış, kökenleri binlerce yıl öncesine dayanan ve insanlık tarihinin en eski uygarlıklarından biri olarak kabul edilen bir topluluktur. Bu halk, yalnızca tarihî geçmişiyile değil, aynı zamanda kültürel ve siyasal etkileriyle de Mezopotamya medeniyetleri arasında önemli bir yere sahiptir. Asurlar, etnik ve kültürel açıdan Babillilerle birçok ortak paydada buluşmuş olsalar da tarih sahnesine farklı bir coğrafyada, Yukarı Mezopotamya'da kurdukları şehir devletleriyle ortaya çıkmışlardır.³¹⁵

Bu şehir devleti, başkent olarak belirlenen Asur şehri çevresinde şekillenmiş ve hem coğrafi hem de siyasal olarak ayrı bir kimliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Sami kökenli bir halk olarak bilinen Asurlular, ilk dönemlerde Akad ve Sümer şehirlerinin çevresinde, özellikle nehir kıyılarında yaşamışlardır.³¹⁶

İsimlerini, panteonlarındaki en yüce tanrı Asur'dan almışlardır. Zamanla, Asurlular yalnızca yerel bir güç olmaktan çıkmış ve MÖ 24. yüzyıldan itibaren başlatılan fetihlerle genişleyen bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Bu süreçte, Eski Sümer dinini kendi inanç sistemlerine uyarlamışlar ve kültürel bir süreklilik sağlamışlardır. Asur kültürünün etkileri, yalnızca yaşadıkları dönemle sınırlı kalmamış ve sonraki yüzyıllara kadar taşınmıştır. Günümüzde, özellikle Suriye ve Irak'ta varlığını sürdüren Doğu Asuri (Süryani) Kilisesi, bu kadim uygarlığın dini mirasını yaşatan önemli bir kurum olarak kabul edilmektedir.³¹⁷

Bunlara ek olarak Asurların siyasi ve ekonomik etkinliğinin en parlak dönemi, genellikle Şamşıadad'ın hüküm sürdüğü yıllara denk gelmektedir. Bu döneme ait belgeler, Asur'un yalnızca Mezopotamya'da değil, bugünkü Lübnan ve Filistin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkili olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle Akdeniz ticaret yolları üzerindeki denetim sayesinde, Asur, bölgesel bir güç olmanın ötesine geçerek uluslararası ticarette de önemli bir aktör haline gelmiştir. Bu genişleme, yalnızca askeri fetihlerle sınırlı kalmamış; ekonomik ve kültürel kazanımları da beraberinde getirmiştir.³¹⁸

Asur'un tarihsel gelişimi ve dinsel yapısı göz önüne alındığında, inanç sistemlerinde tanrılarla kurulan ilişkinin oldukça güçlü olduğu görülmektedir. Bu

³¹⁵ Bar Mattay, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, çev. Vahap Kelat (İstanbul: Kaynak, 1996), 19.

³¹⁶ Erol Sever, *Asur Tarihi* (İstanbul: Kaynak, 1993), 52.

³¹⁷ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 36.

³¹⁸ Sever, *Asur Tarihi*, 48.

bağlamda, özellikle yer ve yeraltı ile ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçalar, Asur dini düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır.

3.4.2. Asur'da Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları

Mezopotamya mitolojisinde tanrı ve tanrıçalar, Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi farklı uygarlıklar arasında belirgin benzerlikler göstermektedir. Ortak bir inanç yapısına sahip olmalarına rağmen, her bir toplum bu ilahi figürleri kendi kültürel değerleri doğrultusunda yeniden yorumlamış ve onlara özgün nitelikler kazandırmıştır. Bu durum, tanrıların zamanla farklı adlarla anılmasına ve görevlerinin çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu çerçevede Asur uygarlığı incelendiğinde, Babil kadar geniş bir tanrılar panteona sahip olmadıkları görülmektedir. Ancak yine de Asur panteonunda yer alan tanrıların, toplumsal ve dinsel hayatta oldukça belirgin roller üstlendikleri anlaşılmaktadır.³¹⁹

Asur inanç sisteminin merkezinde yer alan baş tanrı Asur (Aşur), tüm evrenin düzenleyicisi ve koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Öte yandan, bilgelik tanrısı olarak tanımlanan ve yeraltı sularının hâkimi olduğuna inanılan Enki (veya Akad kökenli ismiyle Ea), yine önemli tanrılar arasında sayılmaktadır. Bunun yanı sıra, ölüm ve salgın hastalıklarla ilişkilendirilen Nergal (veya Erra), yeraltı dünyasının egemeni olarak kabul edilen Ereşkigal ve onun habercisi konumunda olan Namtar da yeraltı kozmolojisinin dikkat çeken figürleridir. Ayrıca, doğa döngüleriyle yakından ilişkili olduğu düşünülen ve dönem dönem yeraltına indiğine inanılan Dumuzi (veya Tammuz) da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Diğer yandan hem savaş hem de tarımla ilişkilendirilen Ninurta (ya da Ningirsu), Babil kökenli olmasına rağmen Asur panteonunda etkili olmuş olan Marduk ve hem savaşçı kimliği hem de yeraltına yaptığı inişle bilinen İştar gibi tanrı ve tanrıçalar da bu inanç sisteminin vazgeçilmez parçaları arasında yer almaktadır. Bu bölümde, Asur inanç sisteminde yer ve yeraltı ile ilişkili olan Enki/Ea, Aşur, İştar, Ereşkigal, Nergal (Erra), Namtar, Ninurta (Ningirsu), Marduk ve Dumuzi (Tammuz) gibi tanrılardan bahsedilecektir.

3.4.2.1. Enki/Ea

Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yeri olan Enki, Akadlar tarafından Ea ismiyle de anılmıştır ve özellikle kurnazlık, zarafet ve ustalık gibi niteliklerle ilişkilendirilmiştir. Bilgelik tanrısı olarak kabul edilen Enki/Ea, aynı zamanda yaratıcı yönüyle de dikkat çeker. Mitolojik anlatılarda, sorunlara hızlı ve akılcı çözümler üretme yeteneğiyle öne çıktığı görülür. Özellikle toplumsal düzenin korunmasında etkili olduğu

³¹⁹ Wikipedia (Wikipedia), “Mezopotamya Mitolojisi” (Erişim 06 Mayıs 2025).

düşünölmüş; tanrılardan aldığı bilgileri insanlara aktardığına inanılmıştır.³²⁰ Bununla birlikte, Enki'nin aynı zamanda zanaatkârların ve ustalığın öncüsü olarak göröldüğü de ifade edilmelidir. Bazı anlatılarda, tıpkı bir çömlekçi gibi, ana tanrıçaların desteğiyle insanları şekillendirdiği ve böylece yaratılış sürecine katkıda bulunduğı aktarılmıştır. Öte yandan, Enki ile ilgili dikkat çeken bir başka anlatıda ise onun kendi tohumu aracılığıyla gebe kaldığına dair bir efsaneye yer verilmektedir. Ancak bu olağandışı durum, bir ana tanrıçanın müdahalesiyle sona erdirilmiş; böylece rahmi olmayan Enki'nin bu yükten kurtarıldığı ifade edilmiştir. Söz konusu olayın ardından, bu sürecin sonucunda çeşitli şifalı bitkilerin ortaya çıktığına inanılmıştır.³²¹

3.4.2.2. Asur/Aşur, İştär

Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Asur, Asur halkının baş tanrısı olarak kabul edilmektedir.³²² İlk dönemlerde yalnızca adını taşıyan Asur kentinin koruyucu tanrısı olarak görölen bu figür, zaman içinde daha geniş bir anlam kazanmış ve tüm Asur halkı için en yüce tanrı konumuna ulaşmıştır. Bu inanç sistemi, Asur kralları tarafından da benimsenmiş; böylece siyasi otoritelerinin meşruiyeti, tanrı Asur'un onları özel olarak seçtiği inancına dayandırılmıştır. Bununla birlikte Krallar, kendilerini ülkenin doğrudan yöneticileri değil, Tanrı Asur'un yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüşlerdir. Nitekim bu durum, kralların tahta çıkarken gerçekleştirilen dini törenlerde de açıkça ifade edilmiştir. Söz konusu törenlerde kullanılan geleneksel formöde, "Tanrı Asur kraldır, XX ise onun vekilidir" ifadesine yer verildiği görölmektedir.³²³

Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yere sahip olan İştär ise hem aşk hem de savaşıla ilişkilendirilen güçlü bir tanrıça olarak dikkat çeker. Tanrılar arasında yüksek bir konuma sahip olan bu figür zamanla hem yumuşaklık ve sevgiyle hem de şiddet ve yıkımla anılan çift yönlü bir karaktere bürünmüştür. Özellikle Asur kültüründe İştär'ın, savaş tanrıçası olarak ayrı bir öneme sahip olduğı görölmektedir. Ayrıca Sümer ve Sami geleneklerinin etkisiyle şekillenen bu tanrıça figürü, zamanla eril ve dişil özellikleri bir arada taşıyan, sınırları aşan bir karaktere dönüşmüştür. Öte yandan, İştär yalnızca aşk, doğurganlık ve bereketle ilişkilendirilmekle kalmamış; savaşların kaderini belirleyen bir güç olarak da görölmüştür. İştär Sami toplumlarına geçtikçe, onun savaş alanındaki rolü daha da ön plana çıkmış; Babil ve Asur ordularının elde ettiğı zaferlerde doğrudan etkili

³²⁰ Jean Bottéro - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümerterkin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 167.

³²¹ Duman, *Mitoloji*, 32.

³²² Remzi Kuzuoğlu, "Eski Asur Kaynaklarında Tanrıça İshara ve Akrep Sembölü", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi* 10/1 (2016), 31.

³²³ Semih Yaşar Çizikci, *Asur ve Babil Mitolojisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 5.

olduğuna inanılmıştır. Rivayetlere göre, düşman ordularının içine nifak sokarak, savaşlarda üstünlük sağlanmasına yardımcı olmuştur.³²⁴

3.4.2.3. Ereškigal, Nergal (Erra), Namtar

Mezopotamya mitolojisinde yeraltı âlemi, yalnızca ölümlerin ruhlarının bulunduğu bir yer değil; aynı zamanda karanlık, gizemli ve ilahi denetim gerektiren bir alan olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Asur inancında da öne çıkan Ereškigal, bu âlemin yöneticisi ve düzenin koruyucusu olarak tanımlanmıştır. Nitekim, “Büyük Yer’in Hanımı” olarak anılması, onun yeraltındaki mutlak hâkimiyetini ifade etmekteydi. İnanca göre, ölümden sonra ruhların karşılaşacağı adalet ve düzen, doğrudan Ereškigal’in gözetiminde gerçekleşirdi. Ereškigal’in kudreti, Nergal ile ilgili anlatılan bir mit sayesinde daha da belirginleşmektedir. Rivayete göre, Nergal tanrıların elçisi olarak yeraltı âlemine indiğinde Ereškigal’e gerekli saygıyı göstermemiştir. Bu durum, tanrıçanın öfkelenmesine neden olmuş; fakat zamanla gelişen olaylar neticesinde aralarında bir bağ oluşmuş ve Nergal, Ereškigal’in eşi olarak yeraltı dünyasında onunla birlikte hüküm sürmeye başlamıştır.³²⁵

Asur mitolojisinde Nergal ve Erra ise, başlangıçta farklı tanrılar olarak varlık göstermiştir. Ancak zamanla üstlendikleri benzer roller nedeniyle aralarındaki ayrım belirsizleşmiş ve neredeyse tek bir tanrısal kimlik altında birleşmişlerdir. Özellikle Nergal, Babil’in Kutu kentinde yer alan E-meslam (Meslam Evi) adlı tapınağıyla özdeşleştirilmiş ve bu nedenle “Meslam’dan gelen” anlamındaki Meslamta-ea ismiyle anılmıştır. Nergal’in işlevi yalnızca ölümler diyarıyla sınırlı kalmamış; orman yangınları, ateş, salgın hastalıklar ve savaş gibi yıkıcı unsurlarla da ilişkilendirilmiştir. Aynı şekilde, onunla özdeşleşen Erra da özellikle veba ve şiddet gibi yıkıcı unsurlarla anılmıştır. Bu benzerlik, iki figürün neden zamanla birleştiğini açıklamaya yardımcı olmuştur. Erra, tıpkı Nergal gibi Kutu’daki E-meslam tapınağında onurlandırılmış; bazı kaynaklarda karısı olarak anılan Mami ile birlikte saygı görmüştür. Bu dini konumunun yanı sıra, Erra’nın kökenine dair farklı rivayetlerin bulunduğu da çeşitli metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bazı anlatımlarda gök tanrısı An’ın oğlu olarak kabul edilmiş, diğer bazı kaynaklarda ise Erra, Nergal’in yıkıcı yönünü temsil eden bir figür olarak görülmüş, kimi anlatılarda ise, Erra’nın belirli bir tanrıdan değil, şiddet ve kaos gibi doğrudan evrensel güçlerden türemiş olduğu ima edilmiştir. Son olarak, sanatsal temsillerde Nergal genellikle önu açık uzun bir kumaşa sarılı, bir ayağını öne atmış şekilde tasvir edilmiştir.³²⁶

³²⁴ Çizikci, “Asur ve Babil Mitolojisi”, 8-9.

³²⁵ Bottéro - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 496-527.

³²⁶ Jeremy Black - Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), “Nergal (Erra)”, 155.

Namtar da Mezopotamya mitolojisinde yeraltı dünyasının önemli figürlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve genellikle Tanrıça Ereşkigal'in sadık elçisi konumunda tanımlanmaktadır. Çoğunlukla küçük bir ilah olarak betimlenen Namtar, bazı geleneksel anlatımlarda Enlil ile Ninlil'in oğlu olarak geçmekle birlikte, asıl kimliği yeraltı âlemiyle kurduğu güçlü bağ üzerinden şekillenmiştir. Adının Sümerce kökeni olan "Namtar", doğrudan "kader" ya da "yazgı" anlamında kullanılmaktadır. Öte yandan, bazı metinlerde Namtar, yalnızca bir tanrı değil; aynı zamanda bir tür ifrit (olağanüstü güçlere sahip, genellikle kötücül ya da tehditkâr olarak görülen doğaüstü bir varlık) olarak da tanımlanır. Bu bağlamda, yeraltı dünyasında dolaşarak insanlara kaderlerini hatırlatan, onları ölümlerle yüzleştiren ürkütücü bir figür olarak tasvir edilir.³²⁷

3.4.2.4. Ninurta (Ningirsu), Marduk

Ninurta, Mezopotamya mitolojisinde oldukça önemli bir figür olarak karşımıza çıkmış ve özellikle Lagaş şehrinin koruyucu tanrısı olarak tanınmış bir karakter olmuştur. Nippur'daki panteonda baş tanrılardan biri olan Enlil'in oğlu olarak kabul edilmiş ve zamanla hem tarımla hem de savaşla ilişkilendirilmiş bir tanrı kimliğine bürünmüştür.³²⁸ Ayrıca Lagaş'ta Ninurta'ya adanmış çeşitli tapınakların inşa edilmiş olması, onun halk nezdindeki kutsallığının ve etkisinin yüksek olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Nippur'da da Ninurta'ya ibadet edilmiş olması, bu tanrının yalnızca belli bir kente değil, daha geniş bir coğrafyaya hitap eden bir inanca konu olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan, M.Ö. 2550'li yıllarda Lagaş'ta "Girsu'nun Beyi" unvanıyla tapınılmış başka bir tanrı figürüne dair kayıtlar da bulunmuştur. Bu figür ile Ninurta arasında bazı benzerliklerin olduğu ifade edilmişse de bu iki tanrının tamamen aynı varlık olup olmadığı konusu netlik kazanmamıştır. Ninurta, yalnızca tarımsal üretimin sürekliliğini sağlayan değil, aynı zamanda Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda ortaya çıkmış tehditlere karşı halkı korumuş bir savaş kahramanı olarak da tanımlanmıştır. Ur'un Üçüncü Hanedanı döneminde, bu tür tehditlerin bertaraf edilmesi amacıyla Ninurta özel görevlerle donatılmıştır. Bu süreçte savaşçı kimliği öne çıkmış ve böylece yalnızca yerel bir tanrı olmaktan sıyrılarak, doğaüstü güçler karşısında mücadele edebilen güçlü bir tanrıya dönüşmüştür.³²⁹

Marduk ise, Babil mitolojisinde oldukça güçlü ve merkezi bir tanrı olarak ön plana çıkmış, zamanla sadece Babil halkı için değil, Asurlular gibi diğer Mezopotamya toplumları açısından da etkili ve saygıdeğer bir ilahî figür hâline gelmiştir. Onun mitolojik literatürdeki belirgin rolü özellikle "Enuma Eliş" adıyla bilinen yaratılış destanında ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur. Söz konusu anlatımda, Marduk'un,

³²⁷ Black- Green, "Namtar- Nergal (Erra)", 152.

³²⁸ Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 135.

³²⁹ Bottéro - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 384-385.

evrenin henüz şekillenmediği ve kaosun hüküm sürdüğü bir dönemde, tanrılar meclisinin desteğini alarak olağanüstü güç ve bilgeliği sayesinde tanrılar hiyerarşisinin en üst konumuna yükseldiği aktarılmıştır. Bu bağlamda, kaosu simgeleyen tanrıça Tiamat'a karşı verdiği mücadele, Marduk'un yaratıcı tanrısal kimliğinin belirleyici anlarından biri olarak görülmektedir. Destanda ifade edildiğine göre, Marduk Tiamat'ı mağlup ettikten sonra onun bedenini gök ve yer olarak ayırmış ve bu sayede evrenin düzenini kurmuştur. Marduk'un Babil şehrine olan bağlılığı ve bu kentin koruyucu tanrısı olarak konumlandırılması da onun tarihsel ve dini açıdan taşıdığı önemi daha da artırmıştır. Esagil Tapınağı'nda ona adanan ibadetler, Babil halkının Marduk'a duyduğu yüksek derecedeki saygının ve bağlılığın bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, onun, tanrılar arasındaki uyumsuzlukları çözme yetisine sahip olduğu, kötülöklere karşı mücadele ettiği ve evrensel dengenin sağlanmasına katkıda bulunduğı anlatılmaktadır.³³⁰

3.4.2.5. Dumuzi (Tammuz)

Dumuzi, Mezopotamya mitolojisinde çoban tanrısı kimliğiyle ön plana çıkan, doğurganlık, bereket ve mevsim döngüleriyle yakından ilişkilendirilen önemli bir tanrıdır. Mitolojik kaynaklarda, Tanrıça İnanna'nın yeraltı dünyasına iniş sırasında, onun tekrar yeryüzüne dönebilmesi için yerine bir başkasının kalması gerektiğı anlatılır. Bu mitolojik rolü sayesinde Dumuzi, sadece doğa olaylarıyla değil, aynı zamanda Sümer siyasi ve dini yapısıyla da güçlü bir bağ kurmuştur. Özellikle "Kutsal Evlilik" (hieros gamos) ritüellerinde, Sümer kralları kendilerini Dumuzi ile özdeşleştirerek, Tanrıça İnanna ile sembolik bir birleşme gerçekleştirirlerdi. Bu birleşme, yalnızca bereketin ve üretkenliğin temsili olmakla kalmaz, aynı zamanda kraliyet otoritesinin ilahi bir meşruiyet kazanmasını da sağlardı. Öte yandan, Dumuzi'ye yönelik inançların Mezopotamya'nın farklı bölgelerinde çeşitlilik göstermesi, onun kültürel etkisinin ne denli yaygın olduğunu da ortaya koymaktadır. Örneğin Badtibira'da tufan öncesi bir çoban kral olarak saygı görürken, Uruk'ta Tanrıça İnanna'nın eşi olarak tapınılmış; Kuara'da ise yerel tanrılar arasında anılmıştır. Bununla birlikte, Lagaş yakınlarında, "Ama-uşumgal-ana" adıyla savaşçı bir kahraman şeklinde kültleştiğı ve bazı ritüel metinlerde bu şekilde betimlendiğı de bilinmektedir. Zamanla Dumuzi'nin etkisi Mezopotamya sınırlarını aşmış ve İbranice kaynaklarda "Tammuz" adıyla yer almıştır. Bu ad, ilerleyen dönemlerde bazı takvim sistemlerinde ay ismi olarak kullanılmaya başlanmış; örneğin, Babil takviminde dördüncü ay "Du'uzu" ya da "Duzu" olarak adlandırılmıştır. Benzer şekilde, Lagaş ve kuzey Mezopotamya takvimlerinde de Dumuzi'ye adanmış aylar bulunmaktaydı. İlginçtir ki, bu isim günümüzde bile yaşamaya

³³⁰ Bottéro - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 566-573.

devam etmekte; Arapça konuşulan bölgelerde yılın yedinci ayı hâlen “Temmuz” olarak anılmaktadır.³³¹

3.4.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Asur mitleri, Mezopotamya'nın önemli kültürel mirasları arasında yer almaktadır. Bu mitolojik unsurların gün yüzüne çıkarılması, özellikle 19. yüzyılda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sayesinde mümkün olmuştur. 1848 ile 1876 yılları arasında, Ninova'da yer alan Asurbanipal Sarayı ve kütüphanesinde yapılan kazılar neticesinde, çok sayıda pişmiş kil tablete ulaşılmış; bu tabletlerde hem tarihî hem de mitolojik içeriklere yer verildiği görülmüştür. Söz konusu kazılar, A.H. Layard, Mormuzd Rassam ve George Smith gibi dönemin önde gelen araştırmacıları tarafından yürütülmüştür. Özellikle Rassam tarafından yapılan kazılarda yaklaşık 20.000 tablet ve parça ortaya çıkarılmış; bu malzemeler, George Smith tarafından ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu sayede, Mezopotamya toplumlarının yaratılış inançlarına ilişkin önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu tabletler arasında yer alan K.63 numaralı örneğin, 1870 yılında Smith ve Rawlinson tarafından tespit edildiği bilinmektedir. Ancak bu tabletin neyi anlattığı konusunda yapılan yorumların zaman içerisinde farklılaştığı görülmüştür. Bazı araştırmacılar tarafından, söz konusu tabletin yalnızca göklerin, yerin ve insanın yaratılışını anlatmakla kalmayıp, aynı zamanda Marduk'un Tiamat'a karşı kazandığı zaferin kutlanması amacıyla yazıldığı öne sürülmüştür. Altıncı tabletin Marduk'un büyük zaferini konu edindiği, yedinci tabletin ise tamamen onun yüceltilmesine ayrıldığı ifade edilmiştir. Babil'in yaratılış efsanesi, Asur'daki benzer anlatılarla karşılaştırıldığında önemli paralellikler ortaya konmuştur. Asur'da ulusal tanrı olarak benimsenmiş olan Aşur'un, Babil'deki Marduk'un rolüne benzer bir konumda değerlendirildiği bazı bulgularla desteklenmiştir. Öte yandan, Babil'in Birinci Hanedanlık dönemine (yaklaşık M.Ö. 2300) kadar yaratılış anlatılarında Enlil (Bel) gibi tanrıların daha belirgin bir role sahip olduğu, ancak zamanla Marduk'un bu tanrıların önüne geçtiği ve öncü konuma yerleştiği ileri sürülmüştür.³³²

Yaratılış efsanesine dair anlatımlarda, evrenin başlangıçta yalnızca Apsû adlı düzensiz bir sıvı kütesinden ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu sıvı varlığın nasıl meydana geldiğine dair açık bir açıklamaya ise yer verilmemiştir. Zamanla bu sıvı yapıdan hem iblislerin hem de tanrıların ortaya çıktığı aktarılmıştır. İblislerin, Berossus tarafından insan, hayvan, kuş ve sürüngen özelliklerinin birleşiminden oluşan, karışık ve biçimsiz varlıklar olarak tanımlandığı görülmüştür. Buna karşılık, tanrıların daha düzenli ve anlamlı bir yapıya sahip oldukları; evrenin katmanlarını, yani gökyüzünü, atmosferi ve

³³¹ Black- Green, "Dumuzi", 68-69.

³³² Sir E.A.Wallis Budge, *Asur Tabletlerindeki Yaratılış Hikayesi (Yaratılışın Yedi Tableti)*, çev. Yağız Balay (Ankara: Dorlion, 2023), 5-8.

yeraltını temsil ettikleri ifade edilmiştir. Yaratılışın erken aşamalarında, maddenin ilk formları olarak Lakhmu ve Lakhamu adlı iki tanrının belirdiği bildirilmiştir. Bu tanrıların özelliklerine dair net açıklamalar yapılmamış olsa da sembolik anlamlarının önemli olduğu vurgulanmıştır. Ardından, göklerin ve yerin yöneticilerini temsil eden Anşar ve Kişar adlı yeni tanrıların varlık gösterdiği aktarılmıştır. Bu tanrıların, yaratılış sürecinde merkezi bir rol üstlendikleri ve evrendeki düzenin sağlanmasında etkili oldukları düşünülmüştür.³³³

Gök tanrısı Anu'ya ise, Tiamat'ın öfkelerini yatıştırma ve kaos güçlerini kontrol altına alma görevi verilmiştir. Ancak Tiamat ile karşı karşıya geldiğinde, onun öfke ve korku dolu hâinden etkilenerek geri çekilmiştir. Bu başarısız girişim sonrası tanrılar arasında bir toplantı düzenlenmiş ve Marduk'un liderlik görevini üstlenmesi kararlaştırılmıştır. Marduk, tanrıların kendisine boyun eğeceği yönünde söz alarak Tiamat'a karşı savaşmayı kabul etmiştir. Bu büyük mücadelede Marduk, Tiamat'ı olağanüstü bir güçle mağlup etmiş; ardından onun bedenini ikiye ayırarak gökyüzü ve yeryüzünü yaratmıştır. Bu zafer sonrasında evrenin yapısı belirlenmiş ve Marduk, bu düzenin en üstün tanrısı olarak yüceltilmiştir.³³⁴

Enuma Eliş'in Altıncı tabletine göre, tanrılar çalışma yükünü üstlenmek istememişlerdir; ancak tanrı Marduk'un bir emir vermesi hâlinde bu sorumluluğu kabul edebileceklerini dile getirmişlerdir. Bu durum üzerine Marduk'un zihninde yeni bir çözüm şekillenmiş ve bu düşüncesini tanrı Ea ile paylaşmıştır. Marduk, kemik ve kanı bir araya getirerek insanı yaratmayı planladığını ifade etmiştir. Bu yeni varlıkların, tanrılar adına çalışarak onların yükünü üstleneceği ve böylece tanrıların zahmetten kurtulup dinlenebileceği düşünülmüştür. Tanrı Ea, bu fikre destek vermiş ve bir tanrının kurban edilerek ondan elde edilecek maddi unsurlarla insanın yaratılmasını önermiştir. Marduk da bu öneriyi kabul etmiş; ardından diğer tanrıları toplayarak, kozmik düzeni tehdit eden savaşın başlatıcısı Kingu'nun kurban edilmesine karar vermiştir. Neticede Marduk ve Ea, Kingu'nun kanını kullanarak insanı yaratmışlardır.³³⁵

3.4.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi

Mezopotamya toplumlarında ölüm, insan hayatının kaçınılmaz bir sonu olarak değerlendirilmiş ve yaşamın tanrılar tarafından bahsedilen nefesle başladığına inanılmıştır. Bu nefesin, birey yaşadığı sürece alınıp verildiği, son nefesle birlikte ise sona erdiği kabul edilmiştir. Bu inanç doğrultusunda, bireyin ölümü sonrasında tamamen yok olmadığı, bir biçimde varlığını sürdürmeye devam ettiği düşünülmüştür. Bu nedenle mezarlara, ölen kişilere ait çeşitli eşyaların yerleştirilmesi uygun görülmüş; çünkü ölünün

³³³ Budge, *Asur Tabletlerindeki Yaratılış Hikayesi (Yaratılışın Yedi Tableti)*, 15-22.

³³⁴ Budge, *Asur Tabletlerindeki Yaratılış Hikayesi (Yaratılışın Yedi Tableti)*, 22-35.

³³⁵ *Babil Yaratılış Destanı-Enuma Eliş*, çev. Selim F. Adalı - Ali T. Görgü (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

bir tür uykuya dalmış olduğu ve bu dinlenme sürecinde eşyalara ihtiyaç duyabileceği kanaati yaygın şekilde benimsenmiştir. Her ne kadar mezarda yalnızca iskelet kalıntılarının bulunduğu bilinse de bireyin ruhunun ya da hayaletinin varlığını sürdürdüğüne dair güçlü bir inanç taşınmıştır.³³⁶

Bununla birlikte, Mezopotamya'nın dini ve mitolojik anlatılarında yeraltı dünyasının da oldukça önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Özellikle Asur mitolojisinde, ölümler diyarına ilişkin tasvirlerin Mezopotamya inanç sisteminin genel yapısını yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu yerin karanlık, tozlu ve çetin yaşam koşullarına sahip bir mekân olarak düşünüldüğü; yönetiminin tanrı Nergal ile tanrıça Ereškigal'e atfedildiği ve söz konusu âlemin ruhlar ve iblislerle dolu olduğu inancı yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca bireylerin dünyevi yaşamda sergilediği tutum ve davranışların, ölüm sonrası yazgıları üzerinde etkili olabileceği yönünde genel bir kanaat beslenmiştir. Nitekim bu inanç yapısına, Gılgamış Destanı'nda yer verilen örnekler aracılığıyla da tanıklık edilmiştir. Örneğin, Enkidu'nun ölümünü izleyen sahnelerde, çocuğu olmayan bireylerin yeraltı dünyasında acı çektiğine, buna karşılık çok sayıda çocuğa sahip olanların ise yiyecek ve içecek bulma ihtimalinin daha yüksek olduğuna dair ifadeler aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, ölü doğan bebeklerin farklı bir kaderle karşılaştığı düşünülmüş; bu bebeklerin tanrıların sofrasında ağırlanacağı, şenliklere dâhil edileceği ve ballı ikramlarla karşılanacağına inanılmıştır.³³⁷

Söz konusu inançlar, Gılgamış Destanı'nın Asur dönemine ait 12. Tabletinde açık şekilde yansıtılmıştır. Bu tabletin, Sümer edebiyatında yer alan "Gılgamış, Enkidu ve Yeraltı Dünyası" başlıklı öykünün bir yeniden anlatımı olduğu kabul edilmektedir. Tablet başlangıcında, Gılgamış'ın kutsal "Değnek" ve "Çember" in yeraltı dünyasına düşmesinden dolayı duyduğu derin üzüntü dile getirilmiştir. Bu nesnelerin geri getirilebilmesi arzulanmış ve Enkidu tarafından bu konuda yardım teklifi sunulmuştur. Gılgamış tarafından Enkidu'ya, yeraltı dünyasında dikkat edilmesi gereken kurallar sıralanmış; bu kurallara uyarınca temiz giysilerin giyilmemesi, kokulu merhemlerin sürülmemesi, hayaletlere taş atılmaması, sopa sallanmaması, sessiz kalınması ve ölü yakınlarına dokunulmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu uyarıların temel amacı, Enkidu'nun yabancı olarak algılanmasının önüne geçilmesidir. Ancak bu kurallara riayet edilmemiş; Enkidu tarafından dikkat çekici davranışlar sergilenmiş, temiz giysiler giyilmiş, güzel kokular sürülmüş ve hayaletlere taş atılmıştır. Bu tutumlar neticesinde, Enkidu'nun yeraltı dünyasında kalmasına neden olunmuştur. Enkidu'nun geri dönememesi, Gılgamış'ı büyük bir hüzne sevk etmiş ve tanrılardan yardım talebinde bulunmasına yol açmıştır. İlk olarak Enlil'in tapınağına başvurulmuş, fakat yanıt alınamamıştır. Ardından ay tanrısı Şin'e yönelinmiş; ancak yine bir karşılık elde

³³⁶ Ebru Mandacı, "Asurlular' da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 49 (2020), 66.

³³⁷ Duman, *Mitoloji*, 44.

edilememiştir. Son çare olarak bilgelik tanrısı Ea'ya müracaat edilmiş ve bu tanrı tarafından Gılgamış'ın isteği kabul görmüştür. Ea, yeraltı tanrısı Nergal'e, yeraltı dünyasının hava deliğini açması ve Enkidu'nun ruhunun geçici olarak serbest bırakılması emrini vermiştir. Böylece Enkidu'nun ruhuna kısa bir süreliğine yeryüzüne çıkma imkânı tanınmış ve Gılgamış ile yeniden bir araya gelmesi sağlanmıştır. Ancak Enkidu, yeraltı dünyasında yaşadıklarını aktarma konusunda tereddüt içerisinde bırakılmıştır. Bu anlatımların Gılgamış üzerinde derin bir sarsıntıya neden olabileceği düşünülmüştür. Fakat Gılgamış'ın ısrarı sonucunda, Enkidu tarafından yeraltı dünyasındaki durumu ifade edilmiştir. Bedenin kurtlar tarafından kemirildiği, tozla kaplandığı ve çürüyen bir kumaş gibi olduğu dile getirilmiştir. Bu tasvirler Gılgamış'ta büyük bir dehşet uyandırmıştır. Ardından Gılgamış tarafından, yeraltı dünyasında farklı bireylerin nasıl kaderlerle karşılaştıkları sorulmuş ve Enkidu tarafından ayrıntılı cevaplar verilmiştir. Bu anlatılar doğrultusunda, Mezopotamya inanç sisteminde sosyal statülerin ve dünyevi bağların ölümden sonraki yaşamda da etkili olduğu anlaşılmıştır. Enkidu'nun ifadesine göre; çocuğu olmayan bireyler sıkıntı içinde bulunmakta, çok çocuk sahibi olanlar daha iyi koşullara sahip olmaktadır. Savaşta ölenler, aileleri tarafından gururla anılmakta; ancak eşleri onların yokluğundan ötürü keder duymaktadır. Mirasçısı olmayanlar yiyecek bulmakta zorluk yaşamakta, ani ölümlere maruz kalanlar soğuk suyla dinlenmekte, zamanından önce ölenler lüks sofralarda ağırlandırmakta; ateşe verilenlerin ruhlarının göğe yükseldiği, çölde bırakılanların ise huzur bulamadığına inanılmaktadır.³³⁸

Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Asurlularda da ölüm sonrası yaşama dair güçlü bir inanç sistemi mevcuttur. Ölüm, yalnızca fiziksel bir son değil, ruhun başka bir varoluş düzlemine geçişi olarak kabul edilmekteydi. Bu nedenle ölen kişinin huzura kavuşabilmesi için cenaze ritüellerine büyük önem verilmiş; uygun biçimde gömülmesi, sunularla anılması ve arınma törenlerinin gerçekleştirilmesi gerekli görülmüştür. Ruhun (eṭemmu) rahatsız edilmemesi amacıyla mezarlara su, bira ve ekmek gibi sunular bırakılmış, bu uygulamalar toplumun her kesiminde benimsenmiştir.³³⁹

Asur'da mezarlar genellikle evlerin ya da sarayların taban altına yapılmış, kemerli oda-mezarlar kuşaklar boyunca kullanılmıştır. Kraliyet mensupları bazalt teknelere veya bronz tabutlara yerleştirilmiş, yanlarına değerli eşyalar konulmuştur. Mezarlarda kişisel eşyalarla birlikte yiyecek ve içecek kaplarının bulunması, öteki dünyada da ihtiyaçların süreceği inancının bir yansımasıdır. Özellikle Yeni Asur Dönemi'nde mezar mimarisi gelişmiş, tabut kullanımı yaygınlaşmıştır.³⁴⁰

Cenaze sürecinde cesedin yağlandığı, kefenlendiği, gömülmeden önce sergilendiği ve ardından yas törenlerinin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Çivi yazılı belgeler, defin sırasında ve sonrasında cenaze evlerinde yemek ikramı gibi sosyal

³³⁸ Jean Bottéro, *Gılgamış Destanı-Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Yapı Kredi, 2013).

³³⁹ Mandacı, "Asurlular 'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", 66-69.

³⁴⁰ Mandacı, "Asurlular 'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", 69-73.

ritüellere yer verildiğini göstermektedir. Aynı mezarın kuşaklar boyunca kullanıldığı ve ev tabanına gömü yapıldığı; bunun, ölen kişinin hâlâ ailenin bir parçası olarak kabul edildiğine işaret ettiği düşünülmektedir. Mezarlara bırakılan kıyafet, takı, mühür, silah ve kapların hem ölüye hem de öteki dünyanın tanrılarına sunu olarak değerlendirildiği kabul edilmektedir.³⁴¹

3.5. Eski Yunanda Yer ve Yeraltı Kültü

Eski Yunan'da "yer" ve "yeraltı" terimleri, doğanın ve ölümün farklı yönlerini temsil eder. Yer, yaşamın ve doğanın kaynağı olarak görülürken, bitki, hayvan ve insanlar bu yerden beslenmiş ve yere bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Eski Yunan kültüründe ise Yeraltı, ölülerin ruhlarının gittiği ve ölüm sonrası yaşamın devam ettiği bir alan olarak görülmüştür. Bu bölümde, Eski Yunan'ın tarihsel gelişimi, ilgili tanrı ve tanrıçalar, evrenin ve insanın yaratılışı ile ölüm ve ölüm ötesi inançlar ele alınacaktır.

3.5.1. Eski Yunan Tarihçesi

Tarihöncesi çağların sona ermesiyle birlikte, MÖ 3100-2400 yılları arasında Anadolu'dan Ege Havzası'na yönelen göç hareketleri, bölgenin etnik ve kültürel yapısında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu değişim, yalnızca nüfus hareketleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda farklı kültürlerin etkileşimiyle yeni bir toplumsal yapı oluşmuştur. Ardından, MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in doğuya gerçekleştirdiği seferler, bu kültürel dönüşüm sürecini daha da hızlandırmış ve Yunan dili ile kültürünün Doğu Akdeniz'de egemen hale gelmesini sağlamıştır. Yunan etkisi zamanla yalnızca Helenistik bölgelerle sınırlı kalmamış, MÖ 2. ve 1. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu tarafından da benimsenerek daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.³⁴²

Bu süreçte, Anadolu kökenli toplulukların Yunanistan'a yerleştirildiği ve beraberlerinde tunç kullanımının da bölgeye taşındığı görülmektedir. Söz konusu toplulukların özellikle Kiklad Adaları'nda etkili oldukları; Yunanlılar tarafından ise "Pelasglar" olarak adlandırıldıkları bilinmektedir. Bu ilk yerleşimlerden yüzyıllar sonra, MÖ 1950'li yıllarda Tuna Havzası'ndan gelen Hint-Avrupa kökenli grupların da bölgeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu gruplardan bazılarının Küçük Asya üzerinden İyonya ve Tesalya'ya göç ettikleri, burada "Eolisliler" olarak bilinen halkları oluşturdukları ifade edilmektedir. Hint-Avrupalı bu topluluklar tarafından sadece dil ve kültür değil, aynı zamanda tarım, hayvancılık ve toplumsal örgütlenme biçimlerine dair bilgiler de bölgeye taşınmıştır. Böylelikle yerel halklarla etkileşime geçilmiş ve zamanla bu halklar

³⁴¹ Mandacı, "Asurlular 'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", 75.

³⁴² Peter Jhon Rhodes, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, çev. Cumhur Atay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 21-22.

tarafından ortak bir kimlik geliştirilmiş; özellikle MÖ 8. yüzyıla doğru kendilerini “Helen” olarak adlandırmaya başladıkları görülmüştür. Buna karşılık, “Grek” teriminin daha sonraki yüzyıllarda bölgeyle temas kuran Latinler tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır. MÖ 1220’li yıllarda ise bölgeye Dorlar olarak bilinen bir başka önemli topluluğun ulaştığı bilinmektedir.³⁴³

Bu halkın özellikle demir kullanımında öncülük ettiği, savaşçı yapılarıyla dikkat çektikleri ve yerleşik toplumlar arasında siyasi ve askeri dengeleri değiştirdikleri ifade edilmektedir. “Dor İstilas” olarak anılan bu dönemle birlikte, başta Peloponez olmak üzere pek çok bölgede yeni bir sosyopolitik yapılanmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu etnik ve kültürel çeşitlilik içerisinde şekillenen Yunan dini ise diğer kadim inanç sistemlerinden farklı bir yapı sergilemiştir. Söz konusu inanç sistemi, merkezi bir otoriteye ya da kutsal bir kitaba dayandırılmamış; hiyerarşik bir dinî teşkilat da oluşturulmamıştır. Bununla birlikte, inanç uygulamalarının sürdürülebilmesi amacıyla, törenlerin geleneklere uygun biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan yerel din görevlilerine görev verilmiştir.³⁴⁴

Eski Yunan’ın tarihsel süreci, dini inançların da biçimlenmesini sağlamış; yer ve yeraltı, bu inanç sisteminde özel bir anlam kazanmıştır. Bu mekânlar, kendilerine özgü tanrı ve tanrıçalarla temsil edilmiş, mitolojik anlatılarda önemli bir yer edinmiştir. Bu bağlamda, yer ve yeraltı tanrı ve tanrıçalarına değinilecektir.

3.5.2. Eski Yunanda Yer ve Yeraltı Tanrı ve Tanrıçaları

Eski Yunan mitolojisinde yer ve yeraltı, çeşitli tanrı ve tanrıçalar aracılığıyla sembolleştirilmiş ve anlamlandırılmıştır. Gaia, yeryüzünün bizzat kendisi olarak doğanın temelini temsil ederken; Hades yeraltı dünyasının hâkimi, Demeter toprağın bereketiyle özdeşleştirilmiştir. Poseidon denizlerin, Hephaistos yerin derinliklerindeki ateşin ve zanaatın; Ares savaşın, Dionysos doğanın ve bereketin; Hermes geçişlerin ve ruhların rehberi olarak yeraltıyla ilişkilendirilmiştir. Hera, Artemis, Athena, Afrodite, Latona ve Apollo gibi diğer tanrı ve tanrıçalar da yer ve yeraltı ile doğrudan ya da dolaylı şekilde bağlantılı kabul edilmiştir. Bu bölümde, söz konusu tanrı ve tanrıçaların mitsel konumları ve işlevleri, yer ve yeraltı kültü bağlamında ele alınacaktır.

3.5.2.1. Gaia, Hera (Juno)

Yunan mitolojisinde, tanrı ve tanrıçaların soyunun başlangıç noktası olarak kabul edilen en eski ilahi figürün Gaia olduğu düşünülmüştür. Anlatılara göre, Gaia’nın

³⁴³ Pierre Grimal, *Yunan Mitolojisi*, çev. Işık Ergüden (Ankara: Dost Kitabevi, 2018).

³⁴⁴ Colette Estin - Hélène Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, çev. Musa Eran (Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2008), 13-18.

kendiliğinden Uranos'u meydana getirdiği ve onun hem annesi hem de eşi olduğu³⁴⁵ ayrıca Gaia'nın, eşi Uranos ile denizler, nehirler ve akarsular gibi coğrafi unsurların kaynağı olduğu ileri sürülmüştür.³⁴⁶ Gaia, toprağın kişileştirilmiş bir hali olarak kabul edilmekte ve bir tanrıçadan ziyade kozmik bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Tüm öğelerin kaynağı olarak görülmekte ve evrenin yanı sıra diğer tanrıların da Gaia tarafından meydana getirildiği ifade edilmektedir.³⁴⁷ Hera ise, Kronos ve Rhea'nın kızı olarak Samos Adası'nda ya da Argos'ta doğmuş, çocukluğunu ise Arkadya'da geçirmiştir. Hera'nın isminin, "dişi koruyucu" anlamına gelen "Herwa" kelimesinden türediği düşünülmektedir. Hera, Zeus'un hem kız kardeşi hem de eşi olarak Olympos'un kraliçesi olarak kabul edilmiştir.³⁴⁸ Evlilik ve doğum tanrıçası olarak adlandırılan, özellikle aile hayatı ve kadınlıkla ilişkilendirilen Hera, zambak, inek ve tavus kuşu gibi sembollerle tanımlanmıştır.³⁴⁹

Mitolojik anlatılara göre, Hera'nın Zeus tarafından ilk kez, Girit yakınlarında ya da Argolis bölgesindeki Thornax Dağı'nda tavus kuşu formunda bir varlık olarak görüldüğü ve Hera'nın ona acıyarak evlenmeyi kabul ettiği belirtilmektedir. Bu evlilik, Yunan mitolojisinin önemli olaylarından biri olarak kabul edilmekte ve düğünlerinde Toprak Ana'nın Hera'ya altın elma ağacı hediye etmesi, evliliğin kutsallığını simgeleyen bir sembol olarak görülmektedir. Ayrıca, çiftin 300 yıl süren düğün gecesini Samos Adası'nda geçirdikleri aktarılmaktadır. Hera'nın bakireliğini yeniden kazanmak amacıyla Argos yakınlarındaki Kanathus Pınarı'nda yıkandığına dair bir inanç da bulunmaktadır; bu, onun doğurganlık ve temizlikle ilişkilendirilen ritüel bir öğesidir. Hera ve Zeus'un evliliğinden doğan çocuklardan Ares, Hephaistos ve Hebe, mitolojik anlatılarda önemli figürler olarak yer almaktadır. Ancak bazı kaynaklarda, Ares'in bir çiçeğe dokunarak, Hebe'nin ise tere otuna dokunarak doğduğu ifade edilmektedir. Hephaistos'un doğumu ise diğerlerinden farklıdır; bazı anlatılarda, Hera'nın herhangi bir erkeğe ihtiyaç duymadan mucizevi bir şekilde hamile kaldığı ve Hephaistos'u doğurduğu anlatılmaktadır.³⁵⁰

3.5.2.2. Hades (Pluton)

Hades ya da Pluton, yeraltı dünyasının mutlak yöneticisiydi ve ölenlerin ruhları, karanlık ve sessiz odalarda yaşamaya mahkûm edilirdi. "Hades" adı, sadece tanrının

³⁴⁵ Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, ts.), 415.

³⁴⁶ Philip Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, çev. Emel Lakşe (İstanbul: Alfa, 2022), 17.

³⁴⁷ *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu- Azra Erhat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977), 186.

³⁴⁸ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 33.

³⁴⁹ Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 98.

³⁵⁰ Robert Graves, *Yunan Mitleri*, çev. Uğur Akpur (İstanbul: Say, ts.), 59-61.

kendisini değil, aynı zamanda yönettiği yeraltı âlemini de tanımlamaktadır.³⁵¹ Bu isim, "görünmez" anlamına gelmekte ve hem tanrının hem de egemen olduğu yeraltı dünyasının adı olarak kullanılmaktadır. Hades, Olimposlu tanrılardan biri olmasına rağmen, Hesiodos, onun daha önceki kaos ve yeraltı unsurlarıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Hesiodos'a göre, Hades acımasız bir kalbe sahipti ve yeraltında yaşamaktadır.³⁵² Ayrıca, Hades, Yunan mitolojisinde Zeus ve Poseidon'un da aralarına katıldığı Titan Kronos'un oğludur. Babası Kronos tarafından yutulan Hades, kardeşi Zeus'un müdahalesiyle kurtarılmıştır. Kardeşler dünyayı paylaştıklarında gökyüzü Zeus'a, denizler Poseidon'a, yeraltı dünyası ve ölüm ise Hades'e verilmiştir. Hades, karanlık ve kasvet dolu bir dünyada, görünmez olmasını sağlayan bir miğfer takarak yaşamıştır.³⁵³

Yeraltı dünyası, ruhların öldükten sonra vardığı bir krallıktır. Ruhlar, Hermes tarafından Styx Nehri'ne getirilir ve Kharon'un yönettiği kayıkla nehrin karşısına geçirilirdi. Ancak bu yolculuk için ölümlerin ağızlarına para konulması gerekirdi; aksi takdirde, yüz yıl boyunca nehrin kıyısında beklemek zorunda kalırlardı. Yeraltı dünyası, farklı alanlara ayrılmış bir labirenti andırır ve korkunç yaratıklar tarafından korunurdu. Üç başlı köpek Kerberos, bu dünyadan kaçmaya çalışan ruhları yakalayarak geri sürüklerdi. Ruhlar, Hades'in tahtının bulunduğu Hakikat Meydanı'na getirildiğinde yargılanırdı. Minos, Rhadamanthys ve Aiaikos adındaki yardımcı yargıçlar, iyi ve kötü ruhları ayırır, iyiler Elysion'a (cennete), kötüler ise cezalarını çekmek üzere Tartaros'a gönderilirdi. Tartaros'ta, Tantalos'un susuzluktan ve açlıktan çektiği acılar, Sisyphos'un hiç bitmeyen kaya yuvarlama mücadelesi ve Tityos'un sonsuz işkencesi gibi dehşet verici cezalar uygulanırdı. Hades'in kişisel yaşamı da kasvet doluydu. Zorla yeraltına çektiği Kore (Persephone) onun eşi olmuş, ancak Persephone yılın yalnızca bir bölümünü onun yanında geçirebilmiştir. Hades'in nadiren duyulan ihanetlerinden biri, Kokytos perisi Menthe'ye duyduğu aşkı; ancak bu ilişki, Persephone veya annesi Demeter tarafından trajik bir şekilde sonlandırılmıştır.³⁵⁴

3.5.2.3. Poseidon (Neptün)

Poseidon, denizlerin egemeni olarak kabul edilmiş ve denizlerdeki tüm olayların yaratıcı ve düzenleyicisi olarak tanınmıştır.³⁵⁵ Ancak onun gücü yalnızca denizle sınırlı olmamıştır. Aynı zamanda pınarların fışkırmasından, adaların yaratılmasından, boğaların evcilleştirilmesinden ve depremlerden de sorumlu bir tanrı olduğu kabul edilmiştir.³⁵⁶

³⁵¹ Rosa Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, çev. Z.Zühre İlkelen (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2006), 143.

³⁵² Hesiodos *Eseri ve Kaynakları*, 188-189.

³⁵³ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 146.

³⁵⁴ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 147-150.

³⁵⁵ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 91.

³⁵⁶ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 129.

Ayrıca Poseidon'un birkaç simgesi vardır. Poseidon'un simgeleri arasında üç dişli yaba (trident), at ve balık yer almaktadır.³⁵⁷ Yunan sanatında, genellikle elinde üç dişli bir yaba taşıyan, sakallı ve kavgacı bir figür olarak betimlenmiştir.³⁵⁸

Zeus'un erkek kardeşi olan Poseidon, denizlerin hükümdarı ve depremlerin nedeni olarak bilinmektedir. Gücü, denizlerin dalgalarını ve yerin sarsıntılarını kontrol etme yeteneğiyle ilişkilendirilmiştir.³⁵⁹

Ege açıklarında sualtında görkemli bir saray inşa etmiş olan Poseidon, denizlerin derinliklerinde yaşamış ve deniz yaratıklarıyla çevrili savaş arabasını kullanmıştır. Altın yeleli atları, onun denizler üzerindeki gücünü simgeleyen önemli bir unsur olarak kabul edilmiştir. Poseidon'un aşk hayatı da karmaşık olmuş, çoğunlukla kıskançlık ve çatışmalarla dolu olmuştur. Güzellikleriyle tanınan Nereid perileri arasında eş ararken, kehanet sonucu Thetis'in daha güçlü bir çocuk doğuracağı bilgisi alındıktan sonra ondan vazgeçmiş ve Amphitrite ile evlenmiştir. Amphitrite ile olan evliliğinden Triton, Rhode ve Benthesis gibi çocuklar doğmuştur. Ancak Poseidon'un diğer tanrıçalarla ve ölümlülerle olan ilişkileri, kıskançlık ve çatışmaları tetiklemiştir. Özellikle Skylla ile olan gizli ilişkisi, Amphitrite tarafından Skylla'nın altı başlı bir yaratığa dönüştürülmesiyle trajik bir şekilde sonlanmıştır. Denizler üzerindeki egemenliğinin yanı sıra, Poseidon'un yeryüzünde de hak iddia ettiği görülmüştür. Atina'ya sahip olabilmek için Athena ile mücadele etmiş, Athena halkın gönlünü kazanmak için zeytin ağacını hediye ederken, Poseidon deniz suyunu çıkarma çabasıyla başarısız olmuştur. Sonuç olarak, şehir Athena'ya verilmiştir. Ayrıca, Poseidon Troizen, Aigina ve Korinth gibi şehirler üzerinde de hak iddia etmiş ve zaman zaman tanrılar arasında tartışmalar mahkeme yoluyla çözülmüştür. Bununla birlikte, Poseidon'un öfkesi bazen şehirleri sular altında bırakma veya kurutma şeklinde yıkıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır.³⁶⁰

Deniz ve yeraltı dünyasıyla bağlantılı olmasının yanı sıra yeryüzüyle de ilişkilendirilen bu Tanrı'nın çoğu hikâyede, intikam ve yıkım gücü öne çıkmaktadır.³⁶¹

3.5.2.4. Hephaistos, Ares

Hera ile Zeus'un oğludur. Ayrıca ateşin ve volkanların hâkimi olarak bilinir. Aynı zamanda demirciliğin ve büyüünün ustasıdır. Simgesi ise örstür.³⁶² Tanrılar için altın işçiler, kendi kendine hareket eden üç ayaklı masalar gibi benzersiz eserler yaratmıştır. Doğduğunda çelimsiz ve çirkin olduğu için annesi Hera tarafından Olympos Dağı'ndan aşağı atılmış, şans eseri denize düşerek Thetis ve Eurynome tarafından kurtarılmıştır. Bu

³⁵⁷ Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 98.

³⁵⁸ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 30.

³⁵⁹ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 33.

³⁶⁰ Graves, *Yunan Mitleri*, 71-73.

³⁶¹ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 129-136.

³⁶² Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 98.

tanrıçalar onu denizin altındaki bir mağarada büyötmüş, Hephaistos da minnettarlığını onlara eşsiz sanat eserleri ve aletler yaparak göstermiştir. Yıllar sonra, Hera Hephaistos'un yeteneklerini fark edip onu yeniden Olympos'a almış ve Aphrodite ile evlenmesini sağlamıştır. Ancak Hephaistos'un Zeus'a karşı gelmesi, Zeus'un onu tekrar Olympos'tan aşağı atmasına yol açmıştır. Bu düşüşte iki bacağını kıran Hephaistos, ölümsüzlüğü sayesinde hayatta kalmış, ancak bastonlarla yürümek zorunda kalmıştır.³⁶³

Ares ise, üretkenlik ile savaşla ilişkili ritüellerin koruyucusu ve Olympos öncesi mitolojiden geldiğı düşünölen bir tanrı olarak anılmaktadır. Gençlik, savaş ve bahar mevsimiyle ilişkili olduğı ifade edilen Ares, kaba kuvveti ve acımasızlığı ile tanınsa da zaman içinde ruhsal bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm, adalet tanrıçası Themis ile kurduğı bağla ilişkilendirilerek, onun adalet uygulayıcısı ve erdemli bir güç sembolü olarak görölmesine yol açmıştır. Zeus ve Hera'nın meşru oğlu olduğı ifade edilmekle birlikte, başka bir efsaneye göre, Ares'in babasının olmadığı ve Hera'nın, Athena'yı kıskanarak Zeus'un yardımı olmaksızın bir çocuk dünyaya getirdiğı anlatılmaktadır. Hera'nın, yeryüzündeki çiçeklerle süslü bir alanda gördüğü gizemli bir çiçeğe dokunduktan sonra Ares'e hamile kaldığı öne sürölmüştür. Ayrıca Ares'in, annesi Hera gibi kinci bir karaktere sahip olduğı ve insanlar arasındaki düşmanlıkları körükleyerek kanlı çatışmalar çıkarmaktan zevk aldığı belirtilmiştir. Kavgalarda kör bir cesaret ve olağanüstü bir güçle hareket ettiğı, bağırsıklarla savaş meydanına atıldığı ve kendi keyfi için savaşmayı sevdiği aktarılmaktadır.³⁶⁴

Bunlara ek olarak Hesiodos'un birçok eseri bulunmaktadır. Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde, Hera'nın Zeus ile olan birlikteliğinden Hebe, Ares ve Eileithyia adında üç çocuğunun olduğı aktarılmıştır. Bununla birlikte, Ares'in Aphrodite ile bir araya gelmesinden Deimos, Phobos ve Harmonia isimli varlıkların dünyaya geldiğı belirtilmiştir.³⁶⁵

Ayrıca Mitolojide, Ares'in ölümsüzler arasında genellikle seilmeyen bir figür olduğı aktarılır, ancak Aphrodite ve Hades'le yakın bir ilişkiye sahip olduğı da belirtilir. Bunlara ek olarak Ares'in savaşlardaki başarıları her zaman kesin değildir. Athena, iki kez onu mağlup etmiş ve bir olayda Aloeus'un oğulları tarafından bir tunç kapta 13 ay boyunca hapsedildiğı anlatılır. Hermes'in yardımıyla kurtarıldığı ve bu süreçte zayıf düşmüş olduğı rivayet edilir. Ayrıca, Herakles ile bir çatışmada yenilmiş ve bu yenilgi sonrası Olympos'a kaçarak kendini kurtardığına dair hikayeler de mevcuttur. Poseidon'un oğlu Halirrhotos'u öldürdüğü için yargılandığı ve savunmasında, Halirrhotos'un kızı Alkippe'ye saldırmaya çalıştığını, bu nedenle onu korumak için öldürdüğünü söylediğı aktarılır. Mahkeme, başka bir tanık bulunmadığından onu suçsuz bulmuş ve bu olayın mitolojik tarihteki ilk cinayet davası olduğı belirtilmiştir.³⁶⁶

³⁶³ Graves, *Yunan Mitleri*, 105-107.

³⁶⁴ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 63.

³⁶⁵ Hesiodos *Eseri ve Kaynakları*, 177.

³⁶⁶ Graves, *Yunan Mitleri*, 88-89.

Genel olarak Ares'in karakteri, vahşi içgüdüleri, yenilgilere açık yapısı ve savaş tutkusuyula şekillenen bir mitolojik figür olarak özetlenebilmektedir.³⁶⁷

3.5.2.5. Dionysos, Apollo

Şarap tanrısı Dionysos, sarhoşluk ve farklı durumları bir tür dini coşku olarak yorumlayan, sınırları zorlayan bir figür olarak tanımlanmıştır. Kimi anlatılarda, şeklini değiştirme ve hayvan kılığına girme yeteneğine sahip olduğu, ancak insan formunda da görünebildiği ifade edilmektedir. Çoğunlukla yanında hayvanlar veya eğlenceye düşkün bir grup insanın bulunduğu tasvir edilmiştir.³⁶⁸

Ayrıca onun mitolojisi, onun tanrıların tanrısı Zeus ve ölümlü Semele'nin oğlu olarak doğduğu dramatik olaylarla başlar. Semele, Zeus'un kalbini fetheder ve ona hamile kalır. Ancak Zeus'un karısı Hera, kıskançlıkla Semele ve çocuğunu yok etmek için bir plan yapar. Hera, Semele'yi Zeus'u tam tanrı formunda görmek için ikna eder ve bunun sonucu olarak Semele, Zeus'un görkemli ışığından ölüme mahkûm olur. Fakat, Semele ölmeye başlamadan önce, Zeus, henüz doğmamış olan Dionysos'u kendi uyluğuna yerleştirerek kurtarır. Bu şekilde, Dionysos bir süre Zeus'un uyluğunda saklanır ve doğmak için zamanı geldiğinde dünyaya gelir. Hermes, küçük Dionysos'u alır ve onu Nysa adlı kutsal dağa götürür. Burada Dionysos, periler tarafından büyütülür ve ormanla, doğayla derin bir bağ kurar.³⁶⁹

Apollon da Antik Yunan ve Roma'da ışık, kehanet, şiir ve müzikle ilişkilendirilen önemli bir tanrıdır.³⁷⁰ Sonraki Yunan ve Roma efsanelerinde ise Apollon, güneşin tanrısı olarak da benimsenmiştir.³⁷¹ Onun hem hastalıkları yaydığına hem de onları iyileştirme gücüne sahip olduğuna inanılmıştır. Defne ağacı, yay, lir, yunus ve karga, onunla özdeşleşmiş semboller arasında yer alır³⁷² ve genç ve yakışıklı bir figür olarak betimlenen Apollon, yaşamın birçok alanında etkili bir tanrı olarak öne çıkar. Okçuların koruyucusu olarak, yayı aracılığıyla insanlara acı getirdiği ifade edilse de aynı zamanda şifanın tanrısı olarak da bilinir. Sanat ve müziğin tanrısı olarak tanımlanan Apollon, lir çalgısındaki ustalığıyla tanınır ve bu nedenle sanat ve edebiyat alanlarında ilham kaynağı olarak görülür.³⁷³

³⁶⁷ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 63-65.

³⁶⁸ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 34.

³⁶⁹ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 151-154.

³⁷⁰ Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 99.

³⁷¹ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 34.

³⁷² Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 99.

³⁷³ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 28.

3.5.2.6. Latona (Leto), Hermes (Mercurius)

Leto güzelliğiyle tanınan, çocuk bakımından sorumlu bir ışık tanrıçasıdır. Zeus ve Leto'nun oğlu olarak dünyaya gelen Apollon'un, tanrılara özgü bir hızla büyüdüğü rivayet edilmektedir. Henüz yedi aylık bir bebekken, Themis'in sunduğu ambrosia ve nektarla ölümsüzlük kazandığına ve kısa süre içinde Hephaistos'un onun için yaptığı ok ve yayı kuşandığına inanılmaktadır.³⁷⁴ Babası Zeus gökyüzünü, annesi Leto ise karanlık geceyi temsil eder. Her sabah şafak tanrıçası Eos, gecenin bağrından çıkarak Apollon'un aydınlığını müjdelir.³⁷⁵

Hermes ise babası, gökyüzünü yönetmekle görevli baş tanrı Zeus'tur; annesi ise yağmur perilerinden biri olan Maia'dır. Hermes'in annesi Maia, Pleiades yıldız kümesinin üyelerinden biri olarak hem tanrısal hem de doğayla ilişkili bir karakter sergiler. Bu bağlamda Hermes'in kimliği, gökyüzünden yeryüzüne düşen yağmur damlalarıyla özdeşleştirilir. Kara bulutların içinden koparak rüzgâr tanrısının öncülüğünde yeryüzüne ulaşan bu damlalar, Hermes'in habercilik gibi bir özelliğinin olduğunu vurgular. Ayrıca Mitolojik anlatıma göre Hermes, Arkadia bölgesindeki Kyllene Dağı'nın sarp ve erişilmesi güç yamaçlarında bulunan derin bir mağarada doğmuştur. Doğumu sonrası olağanüstü bir hızla gelişmiş, henüz kundaktayken kendini özgürleştirerek mağaradan çıkmış ve dağlarda dolaşmaya başlamıştır. Bu yolculuğu sırasında çayırlarda otlayan bir kaplumbağayla karşılaşmış; bu sakin ve uysal hayvanı yanına alarak tekrar mağarasına dönmüştür. Ardından kaplumbağanın iç kısmını keskin bir maddeyle boşaltarak kabuğunu ince bir öküz derisiyle kaplamış, uç kısımlarını tellerle birleştirmiştir. Telleri sabitlemek amacıyla bir köprü yerleştirerek tarihte bilinen ilk "lir" adlı müzik aletini icat etmiştir.³⁷⁶

3.5.2.7. Athena (Minerva), Artemis

Athena, Yunan ve Roma mitolojilerinde başlangıçta zanaat, güzel sanatlar ve savunmaya yönelik savaşlarla ilişkilendirilmiş, ilerleyen dönemlerde ise bilgelik tanrıçası olarak tasvir edilmiştir.³⁷⁷ Güçlü bir savaş tanrıçası olarak özellikle aegis adı verilen kalkanı veya koruyucu peleriniyle betimlenir. Bunun yanı sıra, çömlekçilik, dokumacılık ve gemi yapımı gibi zanaat dallarının koruyucusu olarak da bilinir. Athena, Atina şehrinin koruyucu tanrıçasıdır ve bilgeliğini annesi Metis'ten alır. Metis hem güzelliği hem de keskin zekâsıyla tanınan ve adı "kurnaz akıl" anlamına gelen bir titan kızıdır. Athena, aynı zamanda zeka ve stratejinin temsilcisi olan Odysseus'un da koruyucusudur. Diğer tanrılardan farklı olarak insanlara yakın ve yardımsever bir figür olarak öne çıkar. Annesi

³⁷⁴ Graves, *Yunan Mitleri*, 92.

³⁷⁵ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 52.

³⁷⁶ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 74-75.

³⁷⁷ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, 34.

Metis, Titanlar Oceanus ve Tethys'in kızıdır ve Zeus'un ilk aşkı olarak bilinir. Gaia ve Uranos, Metis'in Zeus'tan hamile kaldığını öğrendiklerinde, önce bir kız çocuğu, sonra da Zeus'u tahtından edecek bir erkek çocuk doğuracağını haber verirler. Bunun üzerine Gaia, Zeus'a Metis'i doğum yapmadan yutmasını önerir. Zeus, bu öneriye uyarak Metis'i yutar; ancak doğum vakti geldiğinde başında şiddetli bir ağrı oluşur. Demircilik tanrısı Hephaistos, Zeus'un başını yarar ve Athena tam zırhlı bir şekilde savaş çılgılığı atarak doğar.³⁷⁸

Artemis ise, Yunan mitolojisinde Zeus ile Leto'nun kızı ve Apollon'un ikiz kardeşi olarak önemli bir konuma sahiptir. Doğar doğmaz annesinin doğum sancılarını dindirmesiyle, yalnızca bir tanrıça değil aynı zamanda doğumun ve kadınların koruyucusu olarak da yüceltilmiştir. Avcılık, doğa ve hayvanlarla kurduğu güçlü bağlar sayesinde hem yabanî hem de kutsal bir figür olarak tanımlanmıştır. Geyik ve servi ağacı ile özdeşleştirilen Artemis, özellikle avcılarının hamisi ve zayıfların koruyucusu olarak bilinmiştir.³⁷⁹ Bu doğayla kurduğu yakın ilişki, onun bakireliğiyle de doğrudan bağlantılıdır. Bakireliği, onun hem fiziksel hem de ruhsal anlamda dokunulmazlığını temsil ederken, avcılıktaki başarısı ve kararlılığı da bu bağımsızlıkla güçlenmiştir. Artemis, yaşamını doğada geçiren, sınırlarını kendisi çizen bir tanrıça olarak, bu yönüyle kadınların rol modellerinden biri hâline gelmiştir. Öte yandan, Artemis yalnızca koruyucu değil, gerektiğinde sert cezalandırıcı bir figür olarak da karşımıza çıkmaktadır. Mitolojik anlatılarda, onun otoritesini ve sınırlarını ihlal edenler ağır bedeller ödemiştir. Avcı Orion'un Artemis'in koruduğu birine zarar vermeye çalışması sonucu öldürülmesi ya da tanrıçayı gizlice izleyen Actaeon'un bir geyiğe dönüştürülüp kendi köpekleri tarafından parçalanması, bu yönünü açıkça ortaya koyar.³⁸⁰

3.5.2.8. Afrodit

Aphrodite, Yunan mitolojisinin en etkileyici figürlerinden biri olarak aşk, güzellik ve cazibenin tanrıçası kabul edilir. Onun doğuşuna dair en ayrıntılı anlatımlardan biri, Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde yer almaktadır. Bu eserde, tanrıçanın denizin köpüklerinden doğduğu aktarılır ve bu anlatının yalnızca Yunan mitolojisine değil, aynı zamanda Sümer-Babil mitosları gibi farklı kültürel kaynaklarla da benzerlik taşıdığı düşünülmektedir.³⁸¹ Aphrodite'in adı da bu doğum biçimine atıfta bulunarak "köpükten doğan" anlamını taşır.³⁸² Bu Tanrıça genellikle kuğu, güvercin ve deniz kabuğu gibi sembollerle ilişkilendirilir.³⁸³

³⁷⁸ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 36.

³⁷⁹ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 41.

³⁸⁰ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masalları ve Söylenceler*, 52-57.

³⁸¹ Hesiodos *Eseri ve Kaynakları*, 176-177.

³⁸² Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 38.

³⁸³ Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 99.

Efsanelere göre güzelliğiyle yalnızca ölümlüleri değil, tanrıları da derinden etkileyen Aphrodite, bu yönüyle Olimpos'ta önemli bir konuma sahip olmuştur. Bununla birlikte, bazı kaynaklar onun tutkulu, inatçı ve kolayca kırılabilen bir yapıya sahip olduğunu da ifade eder. Hephaistos ile evli olmasına rağmen sadık kalmayan Aphrodite'in en bilinen ilişkisi savaş tanrısı Ares ile olmuştur. Bu birliktelikten Deimos, Phobos, Harmonia ve Eros adlı çocukları dünyaya gelmiştir. Hephaistos, ihaneti öğrendiğinde onları görünmez bir ağla yakalayarak tanrılara gösterir; bu olay, tanrısal dünyada utanç ve eğlence unsuru olarak anlatılmıştır. Aphrodite'in yalnızca tanrılarla değil, ölümlülerle de ilişkileri bulunmaktadır. Bunlardan biri Troya Prensi Aeneas'ın babası olan Anchises'tir. Tanrıçanın kimliğini açıklayan Anchises, çeşitli anlatımlara göre ya kör edilir ya da felç kalır. Aphrodite'in diğer ölümlü sevgilisi Adonis ise trajik bir öyküye konu olur. Onu kıskanan Persephone'nin şikâyetiyle Ares, bir domuz göndererek Adonis'i öldürtür. Zeus'un araya girmesiyle Adonis'in yılın yarısını yeraltında Persephone ile, diğer yarısını ise Aphrodite ile geçirmesine karar verilir. Titan Uranos'un, korkunç görünüşleri nedeniyle çocuklarını yeraltına hapsetmesi ve Gaia'nın teşvikiyle Kronos'un babasını hadım etmesiyle sonuçlanan olayda, Uranos'un denize düşen organından oluşan köpükler tanrıçanın doğumunu sağlar.³⁸⁴

Tanrıçanın etkisi, sadece mitolojide değil, aynı zamanda kültürel mirasta da kendini göstermektedir. Aphrodite'ye adanmış en eski tapınaklar, Yunan dünyasında önemli kült merkezleri olan Kythira (Çuha Adası) ve Kıbrıs'ta yer alır. Tanrıçaya ithaf edilen en önemli kutsal alanlardan biri ise Anadolu'da Afrodiasias antik kentidir. Günümüzde Aydın'ın Karacasu ilçesi sınırlarında yer alan bu kent hem mimari hem de kültürel açıdan tanrıçanın etkisini yansıtan değerli bir miras olarak dikkat çeker. Aphrodite, yalnızca aşkın ve güzelliğin değil, aynı zamanda insan tutkularının, çekim gücünün ve karşı konulamaz arzuların tanrıçası olarak mitolojik evrende özel bir yere sahiptir.³⁸⁵

3.5.2.9. Demeter (Cerus)

Homeros'un destanlarında “güzel saçlı kraliçe” veya “örgülü Demeter” olarak anılan Demeter, toprağın ve bereketin tanrıçasıdır. İsminin kökeni “Ge-meter” (toprak ana) anlamına gelmektedir. Hesiodos'a göre Demeter, Kronos ile Rheia'nın kızıdır ve ikinci tanrı kuşağına aittir. Rheia'nın ilk çocuğu olan Hestia'nın hemen ardından doğmuştur.³⁸⁶ Buğday başağı ve haşhaş, onun en bilinen sembolleridir.³⁸⁷

³⁸⁴ Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, 38-39.

³⁸⁵ Canan Özkan, *Yunan Tanrılarının ve Tanrıçalarının Sıfatları ile Allah'ın Sıfatlarının Karşılaştırılması* (Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 35.

³⁸⁶ Hesiodos *Eseri ve Kaynakları*, 181.

³⁸⁷ Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 99.

Demeter'in kültürel önemi, özellikle Eleusis bölgesinde düzenlenen gizemli törenlerde ve bu bölgedeki tapınaklarda belirginleşmiştir. Girit, Trakya, Peloponez ve Sicilya gibi farklı coğrafyalarda da kendisine adanmış mitler ve ritüeller bulunmaktadır.³⁸⁸ Demeter, doğa güçleriyle güçlü bir ilişkiye sahiptir ve bu bağlamda Poseidon da ona aşık olmuş, ona yakınlaşmaya çalışmıştır. Ancak Demeter, bir tanrıça olarak ciddi bir duruş sergileyerek bu sevgiyi reddetmiştir. Poseidon, her ne kadar ısrar etse de Demeter'in bu tavrı değişmemiştir. Bununla birlikte, Poseidon'un takibinden bıkan Demeter, Arkadia'ya kaçarak kendini bir at şeklinde gizlemiştir. Ancak Poseidon'un kurnazlığı sayesinde, Demeter ile birleşen Poseidon'dan Arion adında insan ayağına benzeyen, konuşabilen bir at doğmuştur. Demeter'in aşk hayatı, sadece Poseidon ile sınırlı kalmamıştır. Zeus da ona aşık olmuş ve ona büyük bir sevgi beslemiştir. Ancak Demeter, baştan çıkarılmak istememiştir. Sonunda, Zeus, Demeter'i bir şekilde etkilemiş ve bir araya gelmelerinden Persephone (Kore) adında bir kız çocuğu doğmuştur. Ayrıca Hesiodos, Demeter'in bir ölümlüye âşık olduğu bir hikâyeden söz eder. Bu ölümlü Iasion'dur ve çiftin birlikteliğinden bereketi simgeleyen Ploutos doğar. Ploutos, zenginliğin bir sembolü olarak kabul edilmiştir.³⁸⁹

3.5.3. Yer ve İnsanın Yaratılışı

Mitolojik anlatılarda, evrenin yaratılışı ve düzenlenişi sırasında insana dair doğrudan bir yaratılış hikâyesine rastlanmamakta; insan, çoğunlukla bu sürecin ardından, sonradan yaratılmış ve ölümlü bir varlık olarak tasvir edilmektedir.³⁹⁰

Bu sebeple, evrenin ve tanrıların yaratılışı meselesine öncelikle değinilmesi gerekmektedir. Eski Yunanlılar için dünyanın ve evrenin oluşumu, önemli bir merak ve ilgi konusunu teşkil etmekteydi; zira onlar, yerin, göğün, denizin, ışığın ve diğer doğal unsurların nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışmışlar, bilimsel bilginin bulunmadığı bir ortamda bu unsurları birer canlı varlık gibi tahayyül ederek her birine insan biçiminde tanrısal özellikler atfetmişlerdir.³⁹¹

Hesiodos'a göre başlangıçta, biçimsiz ve düzensiz bir şekilde sonsuz boşluğu ve karanlığı temsil eden Khaos bulunmaktaydı;³⁹² ardından, her şeyin dayanağı olan Gaia (Yer) ile hayatı, birliği ve çoğalmayı simgeleyen Eros (Aşk) doğmuştur. Khaos'tan ayrıca karanlık geceyi temsil eden Erebus ve Nyx (Gece) ortaya çıkmış; bu ikisinin birleşiminden ise ışığın ve parlak havanın temsilcileri olan Aither ile Hemera (Gündüz) meydana gelmiştir. Aynı zamanda, Gece Tanrıçası Nyx'in gümüş bir yumurtadan çift cinsiyetli ve dört başlı bir figür olan Eros Protogonos'u doğurduğu, bu figürün ise

³⁸⁸ Hesiodos Eseri ve Kaynakları, 181.

³⁸⁹ Can, Klasik Yunan Mitolojisi, 137.

³⁹⁰ Turhan Yörükân, Yunan Mitolojisinde Aşk (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ts.), 45.

³⁹¹ Estin - Laporte, Yunan ve Roma Mitolojisi, 122.

³⁹² Can, Klasik Yunan Mitolojisi, 5-6.

yaşamın başlangıcını simgelediği aktarılmaktadır. Evrenin düzenleniş sürecinde Gaia ile gökyüzü tanrısı Ouranos birleşmiş; bu birleşmeden doğa güçlerini temsil eden çeşitli varlıklar ve Titanlar meydana gelmiştir. Erkek Titanlar arasında Okeanos, Kronos ve Hyperion bulunmakta; dişi Titanlar ise Themis, Rheia ve Tethys olarak anılmaktadır. Gaia ayrıca, tek gözlü devler olan Kykloplar (Bronte, Steropes, Arges) ile yüz kollu devler olarak bilinen Kottos, Briareos ve Gyes gibi varlıkları da doğurmuştur.³⁹³

İlk tanrısal çift olan Gaia ve Ouranos'un birlikteliği ise mutlu bir şekilde sürdürülmemiş; gökyüzü tanrısı Ouranos, kozmik bir güç olarak her gece Gaia ile birleşmiş, ancak doğan çocuklarına karşı derin bir nefret beslemiştir. Bu sebeple, çocuklarının yerin derinliklerine gömülmesini emreden Ouranos, bundan sadistçe bir haz almış; Gaia ise çocuklarının gün ışığını görememesinden dolayı büyük bir üzüntü duymuştur. Bu baskıya karşı koymak isteyen Gaia, vücudundan demir çıkararak keskin bir orak yapmış ve oğullarını harekete geçmeye teşvik etmiştir. Nihayetinde Gaia ve Kronos bir plan kurmuş; Kronos, uygun bir anı kollayarak babası Ouranos'un üreme organlarını kesmiş ve onları Ege Denizi'ne fırlatmıştır. Bu olay sonucunda Gaia'nın dökülen kanından Erinysler (İntikam Tanrıçaları), Meliai (Dişbudak Perileri) ve Gigantlar (Devler) gibi varlıklar doğmuştur. Babasını devirdikten sonra Kronos, kardeşleri Titanlarla birlikte evrende hâkimiyet kurmuş; ancak kendi çocuklarından birinin tahtını ele geçireceği kehanetinden korkarak, eşi Rheia'nın doğurduğu tüm çocukları doğar doğmaz yutmuştur.³⁹⁴

Rheia ise son oğlu Zeus'u kurtarmak amacıyla bir taşla Kronos'u kandırmış ve bebeği gizlice saklamıştır. Zeus, büyüdüğünde babasına karşı savaş açmış, onu mağlup ederek kardeşlerini Kronos'un midesinden kurtarmıştır. Bu süreçte Zeus'un önderliğinde Titanlarla uzun süren bir savaş yaşanmış; Kykloplar ve yüz kollu devler olan Hekatonkheirlerin yardımıyla Titanlar nihayetinde yenilmiş ve yeraltının en derin yeri olan Tartaros'a hapsedilmiştir. Ancak Gaia, Tartaros ile birleşerek dev canavar Typhon'u doğurmuş; Typhon da Zeus'un şimşekleriyle alt edilerek yenilmiştir. Böylece Zeus evrenin tek hâkimi olmuş; kardeşleriyle yetkiyi paylaşarak gökyüzünü kendisine, denizi Poseidon'a ve yeraltı dünyasını Hades'e vermiştir. Bu dönemde Gaia, Pontos, Titanlar ve diğer mitolojik soyların birleşimiyle pek çok yeni tanrı ve canavar doğmuştur; Pontos ve Gaia'dan deniz tanrıları Nereus, Thaumas, Phorkys, Keto ve Eurybie meydana gelmiş; Nereus'un kızlarından Nereid'ler doğmuş, Phorkys ile Keto ise Gorgoları ve Graiaları dünyaya getirmiştir. Ayrıca, Perseus tarafından öldürülen Medusa'nın kanından Khrysaor ve kanatlı at Pegasos doğmuştur. Zeus'un çok sayıda eşi olmuş; Okeanos kızı Metis'ten doğacak bir oğulun onu tahtından edeceği kehanetini öğrenince, Metis'i yutarak bilgeliğin tanrıçası Athena'yı kendi alından doğurmuştur. Themis'ten Horalar (Mevsimler Tanrıçaları) ve Moiralar (Kader Tanrıçaları), Hera'dan ise Ares, Hebe ve

³⁹³ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 18-19.

³⁹⁴ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 20.

doğum tanrıçası Eileithyia dünyaya gelmiştir. Son olarak Gaia, Olympos tanrılarına karşı Devler'i doğurmuş; kehanete göre bu devler yalnızca bir ölümünün yardımıyla alt edilebileceği için Zeus, Herakles'in desteğiyle Devler'i yenerek evrendeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Böylece tanrılar arasındaki yeni düzen kesinleşmiş ve kozmik denge kurulmuştur.³⁹⁵

Evrenin ve tanrıların düzeninin tamamlanmasının ardından ise sıra insanın yaratılmasına gelmiş; insanların, doğanın unsurlarını bir araya getiren kutsal bir güç aracılığıyla tanrılar tarafından yaratıldığına inanılmıştır. Ancak sonraki kuşakların çoğalması, doğrudan doğruya sevgi tanrıçası Afrodite ile oğlu Eros'a atfedilmiş; insanlığın kökeni böylece aşk ve üreme temasına bağlanmıştır.³⁹⁶

Titan İapetos ile Okeanos'un kızı Klymene'nin birleşiminden dört erkek çocuk, yani Atlas, Prometheus, Epimetheus ve Menoitios doğmuştur. Mitlere göre, insanın özellikle kilden Prometheus tarafından yaratıldığı fikri, daha geç bir dönemde, yani M.Ö. 4. yüzyılda ortaya çıkmış; bu anlatının belki de yalnızca Tufan'dan sonra gelen insanlık kuşağına işaret ettiği düşünülmüştür. Anlatıya göre Prometheus, su veya gözyaşları ile kili karıştırarak ilk ölümlü bedenini şekillendirmiş, ardından bu bedene yaşam nefesini üflemiştir. Ancak bir başka versiyonda, Prometheus yalnızca ilk insanın biçimlenmesini sağlamış; ruhun ise bilgeliğin tanrıçası Athena tarafından verildiği belirtilmiştir.³⁹⁷

Prometheus, zekâsı ve kurnazlığıyla tanınan bir Titan olup, Titanların Zeus'a karşı başlattığı isyana katılmamış ve tarafsızlığını koruduğu için Olympos'a kabul edilmiştir; ancak, kendi soyunu mahveden Zeus'a karşı içinde beslediği derin öfke ve intikam arzusu, onu insanı yaratma fikrine yöneltmiştir. Prometheus, ilk insanı balçıktan, fakat su yerine kendi gözyaşlarıyla yoğurarak şekillendirmiş; fakat bu yaratık, doğanın en güçsüz ve en korunmasız varlığı olarak ortaya çıkmıştır. Prometheus'un yarattığı ilk insanlar ne güçlü bir hortuma ne keskin pençelere ne de hızlı koşacak bacaklara sahip olmuş; çiğ meyve ve etle beslenmiş, yapraklarla örtünmüş ve karanlık mağaralarda barınmışlardır. Onların çaresizliğini gören Prometheus, insanlara daha iyi bir yaşam sunmak amacıyla, "şeytanti ağacı" denilen bir ağacın dalına, Hephaistos'un Lemnos Adası'ndaki ocağından aldığı bir ateş kıvılcımını gizlice saklamış ve böylece kutsal ateşi insanlara armağan etmiştir. Ateş sayesinde insanlar yiyeceklerini pişirebilmiş, soğuk havalarda ısınabilmiş ve karanlık mağaralarda ışık bulmuşlardır; ancak kutsal ateşi insanlardan saklamış olan Zeus, Prometheus'un bu ihaneti karşısında büyük bir öfkeye kapılmıştır. Bu sebeple, Zeus Hephaistos'a emir vererek, Prometheus'u Kafkas Dağları'nın zirvesine zincirletmiş; Hephaistos ise gönülsüzce de olsa bu buyruğu yerine getirmiştir. Böylece Prometheus, zincirlenmiş bir şekilde, yalnızlık ve tarifsiz acılar içinde yaşamaya mahkûm olmuş; her gün dev bir kartal ciğerini parçalamış, gece olduğunda ise ciğeri yeniden

³⁹⁵ Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi* (Ankara: De ki, 2010), 20-24.

³⁹⁶ Turhan Yörükân, *Yunan Mitolojisinde Aşk* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ts.), 58.

³⁹⁷ Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, 25.

büyüyerek işkencenin döngüsü sürmüştür. Bu işkence bin yıl sürecek şekilde tasarlanmış da otuz yılın sonunda Zeus, Prometheus'u affederek ölümsüzler arasına katmıştır.³⁹⁸

Öte yandan, Prometheus'un kardeşi Epimetheus'a gönderilen Pandora ise farklı bir hikâyeyi oluşturmuştur. Zeus'un emriyle Hephaistos, su ve toprak karışımından Pandora'yı şekillendirmiş; Athena ona el işleri yapmayı öğretmiş, Kharitler onu altın gerdanlıklarla süslemiş ve Hermes ise Pandora'nın içine yalan ve aldatma duygularını yerleştirmiştir. Pandora, yanında taşıdığı kutuyu açtığında, içindeki tüm kötülükler — hastalık, sefalet, ölüm gibi dertler— insanlığa yayılmış; yalnızca umut kutunun dibinde kalmıştır.³⁹⁹

Bunlara ek olarak Voltaire'in bir mitolojik anlatımına göre, insanın yaşam süresi başlangıçta yalnızca 25 yıl olarak belirlenmiş; fakat bu süreyi yetersiz bulan insan, Zeus'a başvurarak ömrünün uzatılmasını talep etmiş, Zeus ise insanın güçlü yaratıklar gibi korunaksız olduğuna işaret ederek bu isteği reddetmiştir. İnsan bunun üzerine, Zeus'un huzurunda bulunan altı hayvanın —tırtıl, kelebek, tavus kuşu, at, tilki ve maymunun— ömründen kendisine pay verilmesini önermiştir. Zeus, bu teklifi kabul etmiş; ancak insanın ömrünü bu hayvanların yaşam evrelerine benzer dönemlere ayırarak uzatmıştır. Böylece insan hayatı şu şekilde bölünmüştür:

- Tırtıl evresi: Bebeklik ve emekleme dönemi, insanın güçsüz olduğu zamanlar.
- Kelebek evresi: Çocukluk dönemindeki neşe ve hareketlilik.
- Tavus evresi: Gençlik döneminin güzelliği ve cazibesi.
- At evresi: Orta yaşta sorumlulukların ve hayatın yükünün taşındığı dönem.
- Tilki evresi: Olgunluk döneminin bilgelik ve kurnazlığı.
- Maymun evresi: Yaşlılık dönemindeki düşkünlük ve fiziksel zayıflık.⁴⁰⁰

Ayrıca Hesiodos'un İşler ve Günler adlı eserinde, birbirini izleyen beş insan soyundan bahsedilir ki bu soylar sırasıyla Altın, Gümüş, Tunç, Kahramanlar ve Demir soylarıdır.⁴⁰¹

İlk olarak Altın Çağ insanları ortaya çıkmış ve bu nesil, tanrılara yakın bir saflık ve mutluluk içinde, zahmetsiz bir yaşam sürmüş; doğa kendiliğinden onların ihtiyaçlarını karşılamış ve ölüm onlar için acı bir son değil, tatlı bir uyku gibi olmuştur. Ancak bu mutlu çağ sona erdiğinde, yerine gümüş nesil adı verilen yeni bir insan soyu gelmiştir. Gümüş insanlar, uzun bir çocukluk dönemi geçirerek, kaygısız ve oyun dolu yıllar yaşamışlar; fakat gençliklerine ulaştıklarında, akılsızca davranarak hem yaşamlarını kısaltmış hem de tanrılara gerekli saygıyı göstermeyi reddederek Zeus'un gazabını üzerlerine çekmişlerdir. Bunun üzerine Zeus, bu nesli yok etmiş ve ruhlarını Ölüler Ülkesinde, gizemli bir mutluluk içinde varlıklarını sürdürecektir.

³⁹⁸ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 24-25.

³⁹⁹ Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, 26.

⁴⁰⁰ Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 24-27.

⁴⁰¹ Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, 28.

Gümüş soyunun ardından, Zeus, insanı bir kez daha yaratmış; bu kez tunç nesli doğmuştur. Tunç insanlar, sert mizaçları, kaba güçleri ve savaşçı doğaları ile önceki nesillerden tamamen farklı bir yapı sergilemişlerdir; bronzdan yapılmış silahlarla donanmış olan bu insanlar hem doğaya karşı hem de birbirlerine karşı bitmek bilmeyen savaflara girişmiş ve sonunda kendi kavgaları yüzünden tamamen yok olmuşlardır. Tunç nesli, Zeus'un gözünde önceki soyları aşan bir vahşet ve yıkıcılık örneği olmuştur. Bu felaketin ardından, Zeus yine insan yaratmaktan vazgeçmemiş ve bu kez kahramanlar neslini meydana getirmiştir. Kahramanlar soyu, önceki vahşi nesillerin aksine, soylu, cesur ve tanrılar tarafından onurlandırılmış savaşçılardan oluşmuş; Thebai önlerinde ve Troya savaşlarında büyük kahramanlıklar göstermişlerdir. Bu yiğitlerin bir kısmı savaş meydanlarında can vermiş; sağ kalanlar ise Zeus'un buyruğuyla Mutlular Adası'na yerleştirilmiş ve burada yıl boyunca toprağın bolca ürün verdiği, huzur dolu bir yaşam sürme şansına erişmişlerdir. Son olarak, günümüz insanların ataları sayılan demir nesli yaratılmıştır ki bu nesil, ahlaki bakımdan önceki tüm soyların gerisinde kalmış; adaleti hiçe sayarak kötülüğe meyletmış ve yozlaşmış bir yaşam sürmeye başlamıştır. Hesiodos'a göre, bu son neslin sonunun ne olacağı, Zeus'un nasıl bir karar vereceği ise belirsizliğini korumaktadır.⁴⁰²

3.5.4. Ölüm ve Ölüm Ötesi

Ölümle başlayan belirsizlik yolculuğu, antik çağlardan günümüze dek ulaşan törenler, matem tutma yöntemleri, defin şekilleri ve mezar tasarımları aracılığıyla kendini göstermiş; bu süreç, coğrafi, dini, toplumsal ve siyasi unsurların etkisiyle farklılıklar gösterse de ölümden sonra hatırlanma ve geride silinmeyecek izler bırakma isteği, evrensel bir insan duygusu olarak her dönemde ön plana çıkarılmıştır. Hayatın son bulmasıyla başlayan bu dönem, geride kalanların kaybedilen kişiyi en iyi şekilde yolcu edilmek istenmiş ve çeşitli ritüeller yerine getirilmiş, aynı zamanda bu uygulamalarla acılar hafifletilmeye çalışılmıştır.⁴⁰³

Ölüm kavramı ise ruhun bedenden ayrılması ve yaşamı sürdüren temel işlevlerin durması şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁰⁴ Yunanca 'da psyche (ψυχή, ής, ή) olarak ifade edilen bu kavram, hem soluk ve nefes gibi fiziksel bir olgu hem de ruh, can, yaşam, ömür ve hayat gibi daha manevi kavramları ifade etmekte olup, ayrıca benlik ve zekâ kavramlarıyla da ilişkilendirilebilmiş; ruhun ölümsüzlüğünü temsil eden bir sembol olarak kekelekle de bağlantı kurulmuştur.⁴⁰⁵

⁴⁰² Estin - Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, 67.

⁴⁰³ Betül Gürel, "T. Akçay, Yunan ve Roma'da Ölü Kültü.", *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, (2017), 461.

⁴⁰⁴ Berna Gerger, *Antik Yunan Toplumunda Ölü Kültü ve Cenaze Ritüelleri* (İzmir: Dokuz Eylül, Yüksek Lisans, 2021), 3.

⁴⁰⁵ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kabalcı, 2011), "ψυχή, ής, ή", 728.

Homerik şiirlerde ise, psyche'nin ölüm anında bedenden ayrılarak Hades'e doğru bir yolculuğa çıktığı anlatılmışken, Hades'in adının "görülmeyen" anlamına geldiği düşünülmüştür. O, karanlıklar âleminin hükümdarı olarak kasvetli bir sarayda yaşamış ve sarayın kapıları mermerden, eşikleri ise tunçtan yapılmıştır. Bu kapılardan geçen hiç kimse geri döndürülememiştir. Hades, genellikle kendi diyarına çekilmiş şekilde tasvir edilmiş; yalnızca Demeter'in kızı Persephone'yi kaçırdığı olay sırasında yeryüzünde görülmüştür. Ölülerin ve yeraltı dünyasının tanrısı olmasının yanı sıra, Hades'in bereket ve mevsimlerin döngüsüyle dolaylı bir ilişkisi bulunduğu da ifade edilmiştir.⁴⁰⁶

Hades'in en dikkat çekici özelliklerinden biri, onu görünmez yapan sihirli başlık olmuş ve bu başlık sadece Hades tarafından değil, Athena, Hermes, Perseus ve Herakles gibi figürler tarafından da kullanılmıştır.⁴⁰⁷

Ölümle birlikte hem bedenin hem de ruhun bir dönüşüm geçirdiği düşüncesi ön plana çıkarılmıştır. Geride kalan ceset çürütülerek ya da yakılarak kimliği kaybettirilmiş, Homerik metinlerde ölümün yalnızca fiziksel bir yok oluş değil, aynı zamanda ruhsal bir ayrılma ve dönüşüm süreci olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu bağlamda, psyche nefesin kesilmesiyle bedenden ayrılarak ölümler diyarına yöneltilmiş; geride kalan benlik ise gölge ve ceset olarak tanımlanmıştır. Defin süreci, cesedin bir ritüel aracılığıyla ya toprağa verilmesi ya da yakılmasıyla tamamlanmış ve böylece ruhun dünyadan tam anlamıyla ayrılması sağlanmıştır.⁴⁰⁸ Ruhların bu yolculuğu, yeraltı âleminin tanrısı Hades'in hüküm sürdüğü Hades'e varışla son buldurulmuştur.⁴⁰⁹

Aidoneus ve Plüton ("zengin") adlarıyla da anılan Hades, karanlık diyarında kasvetli bir sarayda yaşatılmış. Mermerden kapıları ve tunçtan eşikleri olan bu saraydan içeri giren hiç kimse geri döndürülememiştir.⁴¹⁰ Ölümün ardından geride kalanlar ise, ölen kişinin ruhu için çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir. Ancak defin işleminden önce genellikle iki ya da üç gün süren bir bekleme süreci bulunmuş ve bu aralık, cenaze hazırlıklarının tamamlanması ve törene katılacak yakınların toplanması amacıyla gerekli görülmüştür.⁴¹¹

Cenaze töreninden önce, ölü hazırlanmaya başlanmış ve ilk olarak ölünün gözleri kapatılmış, çenesi ise othonai adı verilen ince bir kumaşla bağlanmıştır. Bu işlemin, genellikle ölünün en yakın akrabası tarafından gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmıştır. Louvre Müzesi'nde sergilenen bir louthrophoros üzerinde, ölünün çenesinin bir şeritle bağlandığını gösteren sahneler, bu geleneğin görsel kanıtı olarak günümüze ulaşmış ve çene bağlama işleminin ardından ölü, yıkanmak üzere hazırlanmıştır. Yıkama işlemi

⁴⁰⁶ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 143.

⁴⁰⁷ Erhat, *Hades*, "Mitoloji Sözlüğü", 126.

⁴⁰⁸ Christiane Sourvinou Inwood, *Reading Greek Death: To the End of the Classical Period* (Oxford University Press, ts.), 56-57.

⁴⁰⁹ Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, 143.

⁴¹⁰ Erhat, *Hades*, "Mitoloji Sözlüğü", 126.

⁴¹¹ Robert Garland, *The Greek Way of Death* (New York: Cornell University Press, 1988), 13.

tamamlandıktan sonra, ölü kokulu yağlarla ovulmuş, bedeni parfümlerle son kez güzel kokularla bezenmiştir. Böylece cenaze hazırlığının ilk aşaması tamamlanmıştır.⁴¹²

Ancak bu titizlikle yürütülen hazırlık süreci her ölü için geçerli olmamıştır. Antik Yunan'da yalnızca toplumun onayını almış bireyler bu ritüellerle uğurlanmış; büyük suçlar işlemiş olanlar ise tamamen farklı bir muameleyle karşılaşmıştır. Toplumun adalet anlayışı doğrultusunda, bu kişiler mezarsız bırakılarak hem dünyada hem de öteki dünyada dışlanmış sayılmıştır.⁴¹³

Ayrıca Antik Yunan inancında, mezarın yerinin belirgin olması ve düzenli şekilde ziyaret edilmesi büyük önem taşımış ve mezar yerleri, basit toprak yığınlarından devasa tümüslere; işlenmemiş doğal taşlardan figürlü mezar stillerine, pişmiş topraktan kaplardan insan heykellerine ve anıtsal yapılara kadar çeşitli şekillerde işaretlenmiştir.⁴¹⁴

Mezarların bu denli önemsenmesi, defin ritüellerinin çeşitliliğine de yansımıştır. Bunlardan ilki, bedensel bütünlüğün korunarak gömme işlemiyle yapılan cenaze törenleridir. Gömülerek gerçekleştirilen definlerde, “ölüyü para ile gömme” ritüeli en yaygın uygulamalardan biridir. Bunun nedeni, Yunan mitolojisine göre bedenden ayrılan her ruhun Hades'in yönettiği Ölüler Diyarına ulaşacağına olan inançtır. İkinci yöntem ise yakma işlemi olan kremasyondur. Kremasyonun amacı, et ve kasların hızla yok olmasıyla ruhun özgürleşeceğine olan inançtır. Bu tür törenlerde, ölünün gözlerine para yerleştirilmiş ve yakılma işlemine başlanmıştır. Yakma işlemi tamamlandıktan sonra geriye kalan küller, genellikle seramik kaplara konmuş ve bazen bu kaplarla birlikte toprağa verilmiştir. Ancak Antik Yunan'da kremasyon, özellikle bebekler ve küçük çocuklar için tercih edilmemiş; onların doğrudan toprağa verilmesi gerektiği düşünülmüştür.⁴¹⁵

Antik Yunan inancında ölümden sonraki hayatla ilgili farklı görüşler benimsenmiştir. Örneğin Atina'daki Tritopatores inancına göre, ölülerin ruhları rüzgâr şeklinde gökyüzüne yükselir, Pythagoras'a inananlar ise, ruhların göğe çıkıp yıldızlar arasında bir yer bulduğuna inanmışlardır. Ancak halk arasında en çok bilinen inanç, ölülerin Hades'in yönettiği yeraltı dünyasına gittiğiydi. Bu dünyada, ölülerin geçmesini bekleyen üç başlı köpek Kerberos bulunur ve Kerberos, yeraltı dünyasının kapısını korur ve geri dönüşü engellemiş.⁴¹⁶ Bir başka inanışa göre ise, ölen kişinin ruhu önce Styks Nehri'nin kıyısına varır, Burada Kharon adında bir kayıkçı bekler, ruhları nehrin karşısına geçirir. Ancak bu geçiş için mutlaka ödeme yapılması gerekmektedir. Eğer ruh yanında para getirmemişse, nehrin kıyısında beklemek zorunda kalır ve yolculuğunu tamamlayamazdı.⁴¹⁷

⁴¹² Abuzer Kızıl, “Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler”, *Amisos Dergisi* 2/3 (2017), 37.

⁴¹³ Fırtına Dergi (Fırtına Dergi), “Antik Yunan'da Ölüm” (Erişim 05 Mayıs 2025).

⁴¹⁴ Kızıl, “Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler”, 36-37.

⁴¹⁵ Aras, “Antik Yunan'da ‘Ölüm’”, 7-9.

⁴¹⁶ Gerger, *Antik Yunan Toplumunda Ölü Kültü ve Cenaze Ritüelleri*, 7-10.

⁴¹⁷ Aras, “Antik Yunan'da ‘Ölüm’”, 8.

Nehrin karşısına geçen ruhlar, üç yargıç tarafından karşılanır, bu yargıçlar, ruhun yaşamını değerlendirir, iyi ve kötü yanlarını tartarmış. Eğer kişi iyi bir hayat sürmüştü, ruhu Elysion denilen huzur dolu bir yere gönderilmiş. Sıradan bir hayat yaşayanlar Asphodelos çayırında kalır, kötülerin ruhları ise Tartaros adlı cezalandırma yerine gönderilmiş. Bazı kahramanlar ve tanrılar ise öldükten sonra doğrudan Elysion'a geçer, orada sonsuz bir barış içinde yaşarlarmış.⁴¹⁸

Ölülerin son yolculuğundaki bu aşamaların belirleyici olmasının yanı sıra, ölüm sonrası defin işleminin önemi de büyük olmuş. Antik Yunan'da ölüm, sadece bedenin ölmesi değil, ruhun başka bir hayata geçişi olarak görülmüştür. Bu geçişin düzgün bir şekilde gerçekleşmesi için, ölen kişinin yakın akrabalarının büyük bir sorumluluk taşıdığı kabul edilmiştir. Akraba olmayan kişiler bu törenleri, yalnızca aile üyelerinin bu görevi yerine getiremediği veya istemediği durumlarda gerçekleştirmişlerdir. Hayatta kalanların, ölülerine karşı yerine getirmeleri gereken ilk görev, onları geleneksel bir şekilde gömmektir. Cenaze töreni o kadar önemli görülmüş ki, insanlar bu ritüelleri yerine getirebilmek için erkek bir evlat edinmişlerdir. Bu evlat, yaşlanana kadar babasının mezarını ziyaret edecek ve ona hediyeler sunmakla görevlendirilmiştir. Hatta Atina'da, bir vatandaşın resmî olarak tanınması ve vatandaşlık hakkı kazanabilmesi için, anne ve babasının cenaze törenlerini tüm kurallara uygun şekilde yerine getirmesi zorunlu tutulmuştur. Öyle ki, özgürlüğü geri verilen kölelerin bile eski efendilerinin mezarını ziyaret etmeleri sağlanmalıymış.⁴¹⁹

Nitekim toplumda yüksek mevkilerdeki bireylerin ölümünden sonra, ölünün ruhunu hoşnut etmek için "cenaze oyunları" düzenlenirmiş. İlyada adlı eserde, örneğin Patroklos'un ölümünün ardından yapılan cenaze oyunları anlatılmış; bu oyunlardan ilki, beş yarışçının katıldığı bir araba yarışıydı ve bu yarışın galibi Diomedes olmuş. Sonrasında Akhilleus, bir boks müsabakası organize etmiştir. Ünlü boksör Epeios, rakibi Euryalos'a güçlü bir darbe indirerek onu yere sermiştir. Üçüncü etkinlik ise Odysseus ile Aias arasında yapılan güreş ve bu mücadele berabere sonuçlanmıştır. Dördüncü etkinlik, Odysseus, Aias ve Antilokhos'un katıldığı koşu yarışı ve bu yarışı Odysseus kazanmıştır. Beşinci oyun, Aias ile Diomedes'in silahlarla dövüştüğü bir müsabaka olmuş; ancak ölüm riski nedeniyle dövüş yarıda kesilmiştir. Oyunlar, külçe atma, ok atma ve cirit atma yarışmalarıyla sona ermiş; kazananlara ödül olarak üçayaklı kazanlar, katırlar, atlar, leğenler ve kadın esirler verilmişti.⁴²⁰

⁴¹⁸ Gerger, *Antik Yunan Toplumunda Ölü Kültü ve Cenaze Ritüelleri*, 10-14.

⁴¹⁹ Gerger, *Antik Yunan Toplumunda Ölü Kültü ve Cenaze Ritüelleri*, 5.

⁴²⁰ Aras, "Antik Yunan'da 'Ölüm'", 9.

4. DİĞER DİN VE MİTLERDE YER VE YERALTI KÜLTÜ

Araştırmanın bu bölümünde, yer ve yeraltı kavramlarının dinî ve mitsel anlamlarını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle söz konusu kavramların Zerdüştlük dininde ve Afrika mitlerindeki yerini genel hatlarıyla ele almayı uygun gördük. Yer ve yeraltı kültürü, ilkel inanç sistemlerinden milli dinlere, oradan da evrensel dinlere kadar geniş bir yelpazede önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada esas odak noktası Semitik dinler olmakla birlikte, bu dinlerle tarihsel ve kültürel düzeyde temas hâlinde bulunmuş bazı inanç geleneklerinde de benzer kavramsal yapıların varlığı dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, özellikle Zerdüştlük ve Afrika mitolojileri, Semitik dinlerle olan etkileşimleri dolayısıyla incelenmeye değer görülmüştür.

Zerdüştlük, yer ve yeraltı kültürü bakımından derin kozmolojik tasavvurlar içeren bir inanç sistemidir. M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan bu öğreti, iyilik ve kötülük ilkeleri üzerine kurulu düalist evren anlayışıyla dikkat çekmektedir. Bu anlayışa göre yeraltı, yalnızca cezalandırmanın gerçekleştiği bir alan değil, aynı zamanda kötülüğün ve kaosun egemenliğindeki karanlık bir boyut olarak tasavvur edilmiştir. Ruhların ölüm sonrası kaderleri, dünyadaki eylemlerine bağlı olarak şekillenmekte; iyi ruhlar cennete, kötü ruhlar ise Ehrimen'in (Angra Mainyu) hüküm sürdüğü yeraltına gitmektedir. Zerdüştlük ile Semitik dinler arasında kurulan ilişkiler ise yalnızca tarihsel temaslarla sınırlı kalmayıp, belirli inanç unsurlarındaki benzerlikler üzerinden de değerlendirilmektedir. Özellikle Yahudiliğin Babil Sürgünü sonrası Ahameniş egemenliğinde geliştiği dönemde Zerdüştlük düşüncesiyle doğrudan temas kurduğu ve bu etkileşimin, eskatolojik ve kozmolojik inançlarda yansımalarının görüldüğü ileri sürülmektedir. Ayrıca ruhların yargılanması, cennet-cehennem tasavvurları ve zamanın sonunda gerçekleşeceğine inanılan kozmik yenilenme (Frasho-Kereti) gibi öğretiler hem Yahudi eskatolojisiyle hem de sonraki Hristiyan ve İslam teolojileriyle dikkat çekici paralellikler göstermektedir. Bu benzerliklerin doğrudan bir etkileşimin sonucu mu, yoksa ortak kültürel havzanın ürünü mü olduğu konusunda tartışmalar sürse de Yahudilerin Ahameniş dönemi boyunca İran topraklarında yaşamış olmaları, etkileşim için tarihsel bir zemin oluşturmuş görünmektedir. Öte yandan, Zerdüştlüğün İslam'la karşılaşması daha çok siyasî ve toplumsal dönüşümler çerçevesinde şekillenmiştir. İlk dönemlerde görece hoşgörülü bir yaklaşım söz konusu olsa da Abbasîler döneminde bu hoşgörünün yerini baskıcı uygulamalara bıraktığı görülmektedir. Buna rağmen, bazı Zerdüşti unsurların erken dönem İslam düşüncesinde kültürel geçişkenlik yoluyla varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir.⁴²¹

⁴²¹ Marietta Stepaniants, "Zerdüştlüğün İslâm'la Karşılığı", çev. Cahid Kara, *Journal of Islamic Research* 23/2 (2012).

4.1. Diğer Dinlerde Yer ve Yeraltı Kültü

Esasında yer ve yeraltı ile ilgili konuların Semitik dinler dışında Hindistan, Uzak Doğu, Eski Amerika ve Avrupa dinleri gibi birçok Din ve kültürde yer aldığı görülmektedir. Ancak Hindistan başta olmak üzere diğer dinlerin burada anlatılmasının tez konumuzun kapsamını aşacağı ve konunun dağılacağı düşüncesiyle bu dinlere yer verilmemiştir. Öte yandan Zerdüştlük ise gerek Yahudilerin Babil sürgünü gerekse de Müslümanlar tarafından fethedilmesi neticesinde Semitik kültür ve dinleri etkilemiş olma ihtimalinden hareketle biz bu başlık altında yalnızca Zerdüştiliğe yer vermeyi uygun bulduk.

4.1.1. Zerdüştlük

MÖ 6. yüzyılda yaşayan ve Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş, ölüm sonrası hayatın bireyin dünyevi fiilleriyle şekillendiğini savunmuştur. Ona göre insan, bu dünyada yaptığı iyi veya kötü eylemlerle kaderini belirler ve ölümden sonra karşılaşacağı sonuçlar da buna göre şekillenir. Bu düalist bakış açısı, Zerdüştlüğün temelini oluşturan Mazdaizm'in evren tasavvuruna da yansımıştır.

Mazdaizm'e göre evren, Spenta Mainyu (iyi ruh) ile Angra Mainyu (kötü ruh) arasındaki mücadelenin sahnesidir. Ahura Mazda'nın dönüşümünden ortaya çıkan her şey hem geçici hem de bu iki karşıt gücün etkisine açıktır. Zerdüştlüğe göre yeryüzü hem cennet hem de cehennem özellikleri taşır; çünkü iyilik ve kötülük burada sürekli bir etkileşim hâlinindedir.⁴²² Bu kozmik düzen içinde insan yalnızca var olan bir canlı değil, aynı zamanda evrenin dengesini korumakla yükümlü bir varlıktır. Zerdüştlükte bireye, dünyayı mamur kılma, toprağı işleme ve yararlı hayvanları koruma sorumluluğu yüklenmiştir. Bu sayede insanın, Ahura Mazda'nın yaratılışını destekleyerek düzenin devamlılığını sağladığına ve iyiliğin güçlenmesine katkıda bulunduğu inanılmıştır.⁴²³ Ancak bu sorumluluğun yalnızca yaşarken yerine getirilmesi gereken bir görev olmadığı kabul edilmiştir. Zira Zerdüştlük inancında ölüm, ruhun bu dünyadaki davranışlarına bağlı olarak şekillenen yeni bir sürecin başlangıcı olarak görülmüştür. Dolayısıyla insanın, hayattaki tutumu ve yaptıklarıyla yalnızca dünyayı şekillendirmediği, aynı zamanda ruhunun gelecekteki akıbetini de belirlediği düşünülmüştür.⁴²⁴ Bu bağlamda, Zerdüştlük'te yeraltı, sadece ruhların cezalandırıldığı bir mekân olarak değil, aynı zamanda Ehrimen'in hüküm sürdüğü, kötülüğün ve kaosun merkezi olarak kabul

⁴²² Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anahtar Kitapları Yayınevi, 2004), "Yer-Yeraltı-Yerüstü-Yeryüzü", 159.

⁴²³ Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüş* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 73.

⁴²⁴ Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 161.

edilmiştir. Bu mekânda şeytanların ve habis varlıkların yaşadığına inanılmış; kötü düşünce ve fiillerin burada birikerek ruhları etkisi altına aldığı düşünülmüştür.⁴²⁵ Özellikle Avesta'da, cehennemın kuzeyde ve yeraltında olduğu belirtilmiştir⁴²⁶ ve günahkârların burada azap çektiği ifade edilmiştir.⁴²⁷ Ancak bu cezanın mutlak ve ebedî olmadığına inanılmış; ruhların belirli bir arınma sürecinden sonra kurtuluşa erebileceği kabul edilmiştir.

Ölüm sonrası ruhların akıbetiyle ilgili en önemli kavramlardan biri olarak Çinvat Köprüsü gösterilmiştir. Bu köprünün, ruhların dünyadaki davranışlarına göre kaderlerinin belirlendiği bir sınav alanı olarak görüldüğü belirtilmiştir. Erdemli bir yaşam süren kişilerin köprüyü zahmetsizce geçerek göksel mutluluğa ulaştıklarına inanılmıştır. Kötü fiillerde bulunan ruhların ise köprüyü geçemedikleri ve Ehrimenî çukura düştükleri ifade edilmiştir.⁴²⁸ Sonuç olarak, Zerdüştlükte yer ve yeraltı, kozmik düzenin iki temel yönü olarak değerlendirilmiştir. Yeryüzü hem iyiliğin hem de kötülüğün etkisinin hissedildiği bir alan olarak görülmüş; insanın bu alanda iyilikten yana tutum alarak Ahura Mazda'nın yaratılış düzenini desteklemesi beklenmiştir. Yeraltı ise yalnızca ruhların cezalandırıldığı bir mekân olmanın ötesinde, kötülüğün ve kaosun hâkim olduğu, Ehrimen'in egemenliğindeki karanlık bir alan olarak tasavvur edilmiştir.

4.2. Diğer Mitlerde Yer ve Yeraltı Kültü

Birçok milletlerin mitlerinde yer ve yeraltı kültü ile ilgili zengin anlatılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bunların hepsine ayrı ayrı yer vermekten ziyade hem Hristiyanlık hem de Müslümanlık açısından özellikle ruh, ölüm ve ölüm ötesi gibi konularına Semitik dinlerle paralellik arzeden yalnızca Afrika mitlerine yer verilmesi uygun bulunmuştur. Afrika'daki yerel inanç sistemleri, İslam ve Hristiyanlık gibi Semitik dinlerin kıtaya yayılması sürecinde bu dinlerle etkileşime girmiş ve kimi zaman senkretik biçimler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, Afrika halklarının doğaya, atalara ve ruhsal varlıklara dayalı yeraltı ve yeryüzü tasavvurları, yeni dini biçimlerin şekillenmesine katkı sağlamıştır.

4.2.1. Afrika Mitolojisi

Afrika, ekvatorun her iki yanında geniş bir alanı kaplayan ve coğrafi yapısı oldukça çeşitli olan dünyanın ikinci büyük kıtasıdır. Doğal yapısı geniş çöllerden tropikal ormanlara kadar çeşitlilik gösterirken, insanlığın en eski kökenlerine dair bulgular da

⁴²⁵ Korkmaz, "Yeraltı", 159.

⁴²⁶ Nevfel Akyar- Süleyman Sayar, "Zerdüşti Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* (2020), 76.

⁴²⁷ Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, 114.

⁴²⁸ Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, 8.

burada bulunmuştur. Tarih boyunca farklı kültürlerle ve yaşam biçimlerine sahip topluluklara ev sahipliği yapmış, bazıları yerleşik hayata geçerken, bazıları göçebe olarak varlığını sürdürmüştür. Bu çeşitlilik, kıtanın mitolojik ve dini yapısına da yansımıştır. Özellikle 7. yüzyıldan itibaren İslam'ın kıtada yayılması, bazı bölgelerde yerel inançlarla kaynaşarak farklı dini yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, Afrika'nın inanç sistemleri büyük bir çeşitlilik göstermiştir.

Çoğu Afrika toplumunda evreni yaratan yüce bir tanrıya inanılmış; ancak bu tanrının dünyayı yaratıp insanlarla doğrudan ilişki kurmadığı düşünülmüştür. Bunun yanı sıra, doğa olaylarıyla ilişkilendirilen farklı tanrılar da önemli bir yer tutmuştur. Kimi toplumlarda su ve bereket tanrılarına büyük önem atfedilirken, kimilerinde ise savaş ve avcılıkla bağlantılı tanrılar ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte, Afrika toplumlarında atalara duyulan saygı, inanç sistemlerinin merkezinde yer almıştır. Ataların yaşayan bireylerin hayatına etki edebileceğine inanılır ve ruhlarıyla iletişim kurmak için çeşitli ritüeller düzenlenmiştir. Ayrıca birçok topluluk, doğadaki her unsurun bir ruh taşıdığına inanmışlardır. Ağaçlar, nehirler, hayvanlar ve hatta taşların bile ruhsal bir güce sahip olduğu düşünülmüştür. Bu anlayış, genel olarak animizm olarak adlandırılmaktadır.⁴²⁹

Afrika mitolojilerinde evrenin nasıl yaratıldığına dair anlatılar farklılık gösterse de ortak bazı unsurlar bulunmuştur. Örneğin, Bambara inanişına göre evren, duyulması mümkün olmayan kök ses Yo tarafından şekillendirilmiştir. Yo, gökyüzünü, yeryüzünü ve tüm canlıları yaratırken, insan bilinci de ondan türemiştir. Buna ek olarak, su cini Faro, dünyanın yedi bölümüne karşılık gelen yedi gök kubbeyi oluşturup yağmur aracılığıyla bereketi sağlamıştır. Hava ile ilişkilendirilen Teliko, insanların ataları sayılan varlıkları yaratırken,⁴³⁰ Pemba ise yeryüzüne inerek bitki ve hayvanların oluşumunda rol oynamıştır. Ancak, Pemba'nın düzeni bozması sonucu evrende kaos ortaya çıkmıştır.⁴³¹

Öte yandan, birçok Afrika toplumunda dünyayı dengede tutan kutsal varlıklara inanılmıştır. Örneğin, yaratılışın ardından Aido-Hwedo, kıvrılarak bir kangal şekline bürünmüş ve yeraltında durarak dünyayı dengede tutmuştur.⁴³² Benzer şekilde, Dogon mitolojisinde yaratıcı tanrı Amma, Nommo'yu ve onun çoğalarak dört ikiz yaratmasını sağlamıştır. Ancak, insanların düzensizlik yaratması nedeniyle Nommo'nun parçalanarak yeryüzüne dağıldığına inanılmıştır. Afrika'nın farklı bölgelerinde yaşayan topluluklar, birbirinden farklı dini inanışlara sahiptir. Örneğin, Kuzey Afrika, tarih boyunca Mısır ve Kartaca gibi gelişmiş uygarlıklara ev sahipliği yapmış, zamanla Roma ve Arap kültürlerinin etkisi altına girmiştir. Buna karşılık, Batı Afrika'da Aşantiler, yaratıcı tanrı Onyame'ye ve yeryüzü tanrıçası Asase Yaa'ya inanmıştır. Aynı şekilde, Nijerya ve Kamerun'da yaşayan Efik halkı, insanların tanrılar tarafından yeryüzüne gönderildiğini, ancak yasakları çiğnedikleri için cezalandırıldıklarını düşünmüştür. Afrika mitolojisinde

⁴²⁹ Mahir Duman, *Mitoloji*, çev. Nurettin El hüseyi (İstanbul: NTV Yayınları, 2010), 434-437.

⁴³⁰ Duman, *Mitoloji*, 446.

⁴³¹ Duman, *Mitoloji*, 439.

⁴³² Duman, *Mitoloji*, 446.

ölüm sonrası yaşam farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin, birçok toplulukta ataların ölümünden sonra tanrısal figürlere dönüştüğüne inanılmıştır. Kimilerine göre, ata ruhları gündüz yer altında kalır ve gece dışarı çıkar; kimilerine göre ise ölümler diyarında yaşamaya devam eder veya yeni doğan çocuklarla yeniden bedene bürünür. Bununla birlikte, Buşmanlar, ölenlerin ruhlarının yıldızlara dönüştüğünü düşünürken, Bantu halkları, ölümlerin mutlaka klan toprağına gömülmesi gerektiğine inanır.⁴³³

Afrika kültürlerinde, doğa unsurlarının da özel bir yeri olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle yeryüzü/toprak önemlidir. Bu, Afrika kozmolojisinin temel unsurlarından biri olup, yeryüzünün kişileştirilmesi, doğanın ruhani yönlerini ve yaşamla olan bağıı vurgulamaktadır. Afrika halklarının çeşitli kültürlerinde, toprak adeta bir yaşam kaynağı, bir ana gibi kabul edilir.⁴³⁴ Ashanti kültüründe yeryüzü tanrıçası Asase, toprakla doğrudan ilişkilendirilen bir figürdür.⁴³⁵ Mvindo adlı kahraman, Afrika mitolojisinde hem gökyüzüne hem de Yeraltı Dünyası'na seyahat edebilen bir figür olarak karşımıza çıkar. Yeraltı Dünyası'nda Mvindo, oranın hükümdarı olan Efendi Muisa ile karşılaşır. Bu yolculuk sırasında Mvindo'ya rehberlik eden İyi Talih Perisi ise ona yol gösteren ve öğütler veren önemli bir varlık olarak anlatılır.⁴³⁶

Sonuç olarak, Afrika inanç sistemlerinde yeryüzü ve yeraltı, sadece fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda ruhani ve kutsal boyutlara sahip alanlar olarak kabul edilmiştir. Yeryüzü, yaşamın kaynağı ve sürdürücüsü olarak görülmüş; toprak ana gibi kutsanarak, bereketin, üretkenliğin ve toplumsal düzenin temeli sayılmıştır. Özellikle Ashanti kültüründe Asase gibi yeryüzü tanrıçaları bu anlayışı temsil eder. Yeraltı ise ölümlerin âlemi olarak görülmüş, ruhların yaşadığı ve bazen tanrılarla karşılaşılan bir mekân olarak betimlenmiştir. Mvindo'nun yeraltına yaptığı yolculuk ve orada karşılaştığı Efendi Muisa ile İyi Talih Perisi gibi figürler, yeraltının sadece ölüm sonrası bir mekân değil, aynı zamanda ruhsal geçişlerin ve bilgeliğin de merkezi olduğunu gösterir.

⁴³³ Özhan Öztürk, *Dünya Mitolojisi* (Ankara: Nika Yayınevi, 2016).

⁴³⁴ Obedben Mmesomachukwu Lumanze, "The Concept of Land/Earth in the Old Testament and in Africa: Implications to the Contemporary Nigerian Christian" 13/1 (2021), 73.

⁴³⁵ Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*, 266.

⁴³⁶ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, çev. Koray Akten vd. (İmge Yayınevi, ts.), 706-707.

5. SONUÇ VE KARŞILAŞTIRMA

Tez çalışmamıza başlamadan önce, yer/yeryüzünü kutsal bir mekân ve insanın ait olduğu temel alan olarak düşünüyorduk. Toprağın yaratılışta merkezi bir rol üstlendiğini, yeryüzünün hem hayatın kaynağı hem de düzenin merkezi olduğunu varsaymıştık. Yeraltını ise genellikle ölüm sonrası ruhların bulunduğu, karanlık ve cezalandırıcı bir yer olarak tasavvur ediyorduk. Bu görüşlerin oldukça yaygın olduğunu da biliyorduk. Ancak araştırmalarımız ilerledikçe, yerin ve yeraltının yalnızca somut coğrafi alanlar olmadığını, bu kavramların insanın yaşam, ölüm, ahlak ve kutsallık anlayışlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu fark ettik. Yer; sadece insanların yaşadığı bir mekân değil, aynı zamanda kutsal olayların vuku bulduğu, ibadetlerin icra edildiği ve tanrılarla temasın kurulduğu bir alan olarak karşımıza çıktı. Yeraltı ise sadece cezalandırıcı ve karanlık bir mekân değil; bazı inanç sistemlerinde(Zerdüştlük) ruhların arındığı, tanrılarla karşılaştığı, kimi zaman ödüllendirildiği bir alan olarak da anlam kazandığını gördük. Cehennem, berzah, yargılama ve arınma süreçlerinin inanç sistemlerine göre değişiklik arz ettiğini belirledik. Mitolojik anlatılarda ise yeraltının yalnızca ölümle değil; tanrıların inışı, dönüşümü ve doğa olaylarıyla da doğrudan bağlantılı olduğunu tespit ettik.

Yaptığımız araştırmalar sırasında birçok inanç sisteminde mezar kültü, mağaralarda yapılan ibadetler, kurban sunakları, yeraltına uzanan kutsal tüneller ve ölü gömme gelenekleri gibi çeşitli uygulamalara rastladık. Örnek olarak; Eski Mısır'da piramitler ve yeraltı mezarları, erken dönem Hristiyanlıkta Kapadokya ve Roma'daki mağara kiliseleri, Yahudilikte Kudüs Tapınağı'ndaki sunaklar, Antik Yunan'da tanrılara sunulan hayvan kurbanları, İslam'da kurban ve defin uygulamaları ve Roma döneminde Hristiyan katakombları sayılabilir. Yeraltına dair inançların, özellikle ölüm, yeniden diriliş ve ölüm sonrası yaşam anlayışlarıyla yakın bir ilişki içerisinde olduğunu açıkça gözlemledik. Bu bağlamda yeraltının, ruhların tanrılarla karşılaştığı veya hesap verdiği bir alan olarak tasavvur edilmesi, onu kutsalla temas eden bir mekân hâline getirmiştir. Örneğin, Antik Mısır inançlarına göre bir kişinin ölümünden sonra yeraltında Osiris'in huzurunda yargılandığına inanıldığını gördük.

Farklı toplumlarda yer ve yeraltına dair inançların, insanların kutsal olana yaklaşmak ve onunla bağlantı kurmak için geliştirdiği anlayışlar olduğunu gördük. Bu nedenle biz de bu kavramların farklı din, mitoloji ve kültürlerde nasıl konumlandırıldığını daha açık biçimde sunabilmek adına bir tablo hazırlamayı uygun bulduk. Elde ettiğimiz bulgular, “yer” kavramının, yani yeryüzünün, birçok inanç sisteminde hem insanların yaşadığı hem de kutsal olayların gerçekleştiği ve ibadetlerin yapıldığı bir alan olarak kabul edildiğini göstermektedir. Yer; insanla kutsal olanın temas kurduğu bir zemin ve aynı zamanda hayatın sürdüğü doğal çevre olarak anlam kazanmıştır. Örneğin Yahudilik ve Hristiyanlıkta Kudüs, İslam'da Mekke ve Medine gibi yerlerin diğer bölgelere kıyasla

daha fazla kutsallık taşıması, yerin yalnızca maddi bir alan değil, aynı zamanda dini anlamlar yüklenen bir mekân olduğunu göstermektedir. “Yeraltı” ise çalışmada ele alınan din ve mitolojilerde, ruhların ölümden sonra gittiği ve bazı inançlarda ceza veya ödülün verildiği bir alan olarak tanımlanmıştır. Yahudilikte başlangıçta tüm ruhların ayırım yapılmadan Şeol’e gittiği; ancak zamanla bu mekânın ahlaki kriterlere göre farklılaştığı dikkat çekmiştir. Hristiyanlıkta cehennemin günahkârların cezalandırıldığı bir yer olarak tasvir edildiğini, İslam’da ise kabir hayatı, berzah âlemi ve cehennem olmak üzere aşamalı bir ölüm sonrası süreç bulunduğunu ortaya koyduk. Zerdüştlükte yeraltı, kötülüğün egemen olduğu bir mekân olarak tasavvur edilmekle birlikte, katmanlı bir yapıya sahip olduğu ve hem cezalandırıcı hem de arındırıcı işlevler taşıdığı ifade edilmektedir. Ayrıca Antik Mezopotamya, Mısır ve Yunan inançlarında yeraltının yalnızca ruhlara ait bir mekân değil, aynı zamanda tanrıların zaman zaman inip olaylara müdahale ettiği kutsal bir alan olarak kabul edildiğini gördük. İnanna, İştâr, Persephone ve Ra gibi tanrıların yeraltına iniş anlatıları, bu mekânın aynı zamanda dönüşümle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu anlatılarda tanrıların yeraltında geçirdiği sürenin, yeniden dirilişle ya da doğa olaylarıyla bağlantılı olduğu inancı öne çıkmıştır. Örneğin Persephone’nin yeraltına inışıyle sonbaharın başlaması, çıkışıyla baharın gelişi arasında kurulan bağ bu düşüncenin örneklerinden biridir.

Bu çalışmamızda hem dinî hem mitolojik gelenekleri incelediğimiz için, dinleri kendi içlerinde; mitolojileri ise kendi içlerinde karşılaştırarak analiz etmeyi tercih ettik. Çünkü dinlerde belirli bir öğreti ve kutsal metinlere bağlılık söz konusu iken, Mitolojilerin ise daha çok anlatılar ve toplumların ortak hafızasında yer eden bilgilerle oluştuğunu gördük. Ancak her iki alanda da yer ve yeraltına ilişkin ortak anlatıların yer aldığına şahit olduk. Bu benzerlikleri değerlendirmek ve karşılaştırmak amacıyla hazırladığımız tablo, konuya bütüncül bir bakış sunmuştur.

DİNLER	YER-YERYÜZÜ	YERALTI
YAHUDİLİK	- İnsan topraktan yaratılmıştır. Tanrı ona ruh üfleyerek hayat vermiştir (Yar. 2:7). - Toprak, insanın yaratılışında önemli bir yere sahiptir. - Tanrı, İbrahim'e Kenan topraklarını vermeyi vaat etmiştir. - Tevrat'ta toprağa saygı gösterilmesi istenir. Ürünlerin bir bölümü Tanrı'ya sunulur, toprak belirli yıllarda dinlendirilir. - Cennet (Gan Eden), Dicle ve Fırat nehirleri civarında düşünülür. Doğuda, Mezopotamya'da ya da gökte olduğu da söylenir. - Cennet, iyiler için hazırlanan güzel bir yerdir.	- İlk dönemlerde "Şeol" adı verilen, sessiz ve karanlık bir yer olduğuna inanılırdı. - Daha sonra cennet (Gan Eden) ve cehennem (Gehinom) anlayışları ortaya çıktı. - Gehinom, kötülerin bir süre cezalandırıldığı yerdir. Sonsuza dek kalınmaz. - Gehinom geçici arınma yeridir, ebedî cehennem anlayışı genelde yoktur. - Yeraltı Tanrı'nın adaletinin tecelli ettiği metafizik bir alan olarak kurgulanmıştır. - Rabbinik literatürde çok katmanlı yorumlara açık bir yapıya sahiptir.

HİSTİYANLIK	- İnsan topraktan yaratılmış, günah işledikten sonra tekrar toprağa döneceği söylenmiştir. - Dünya, Tanrı'nın yarattığı ve insanı sınadığı yerdir. - İbrahim'e vaat edilen topraklar, zamanla tüm insanlık için anlam kazanmıştır. - Cennet ilk başta Aden Bahçesi olarak dünyadaydı. Daha sonra göğe çekildiğine inanılır. - Gelecekte yeryüzünün yenileneceğine ve Tanrı'nın düzeninin burada yeniden kurulacağına inanılır. -Cennet, Tanrı'nın yanında olunacak ebedî bir yerdir. - Bazı anlatımlarda cennet gökte, bazı metinlerde yeniden kurulacak dünyada tasvir edilir.	- Cehennem, kötülerin cezalandırıldığı yerdir. Genellikle yerin altında olduğu düşünülür. - Tanrı'dan uzak kalmak en büyük cezadır. - Bazı görüşlerde, cehennem ebedîdir. Bazı mezheplerde ise arada başka yerler de vardır (örnek: Araf).
---------------------------	---	--

İSLAM	- Allah yeri ve göğü altı günde yaratmıştır. - Yer, insanın yaşam alanıdır ve Allah'ın emanetidir. - İnsan topraktan yaratılmış ve öldükten sonra tekrar toprağa dönecektir. - Kur'an'da cennet sıkça "altından ırmaklar akan bahçeler" olarak geçer. - Hz. Âdem'in cenneti hakkında iki görüş vardır: yeryüzündeydi ya da ahiretteki cennetteydi.	- Kabir, ölümden sonraki ilk bekleyiş yeridir. - Cehennem, inanmayanlar için sonsuz, günah işleyen Müslümanlar için geçici bir azap yeridir. - Yedi kapısı olduğu ve çok korkunç olduğu anlatılır. - Tam yeri bilinmez, ama genelde yerin altında veya başka bir âlemde olduğu kabul edilir. - Bazı İslam alimleri cehennemi içsel bir pişmanlık hâli olarak da yorumlamıştır.
--------------	--	--

ZERDÜŞTLÜK	-İyilik ve kötülüğün birlikte bulunduğu alandır. -İnsan burada sınanır ve yaptıklarıyla kaderini belirler. -Ahura Mazda'nın yarattığı düzenin sürdüğü yerdir. -İnsanın görevi toprağı işlemek, doğayı korumak ve iyilik yapmaktır. -İyi insanlar, ölümden sonra Çinvat Köprüsü'nü geçerek göksel mutluluğa ulaşır. -Yer, insanın dünyayı mamur etme sorumluluğunu taşıdığı alandır.	-Ehrimen'in (Angra Mainyu) egemenliğindeki kötülük ve kaos alanıdır. -Günahkâr ruhların cezalandırıldığı yerdir -Karanlık, habis varlıkların yaşadığı mekândır. -Ruhlar burada arınma sürecinden geçer, ceza ebedî değildir. -Cehennem kuzeyde ve yerin altında yer alır (Avesta'ya göre). -Kötü ruhlar köprüyü geçemez, Ehrimen'in karanlık çukuruna düşer. -Yeraltı, sadece cezalandırma değil; aynı zamanda kötülüğün kaynağıdır.
--------------------------	--	--

MİTOLOJİLER	YER	YERALTI
SÜMER	-Tanrıların ve insanların ortak yaşam alanıdır. -Zigguratlar, tapınaklar ve ritüel merkezleriyle kutsal bir mekândır. -Tanrısal iradenin tezahür ettiği canlı ve dinamik bir evrendir. -Mitolojide Enlil, Enki, Şamaş gibi tanrıların aktif olduğu alandır. -Doğurganlık, yaşam ve ritüel merkezli bir mekân olarak önemlidir. -Fiziksel ve kozmik açıdan merkezi bir konuma sahiptir. -İnsan ile tanrı arasındaki ilişki burada kurulur ve şekillenir. -Yaşayanların tanrılara kurbanlar ve dualarla seslendiği kutsal zemin. -İnanna'nın inişi gibi mitlerde buradan yeraltına geçiş dramatize edilir.	-Ölülerin ruhlarının gittiği karanlık ve dönüşsüz bir âlemdir. -Ereşkigal'in yönettiği, sessizlik ve durağanlıkla nitelenen bir ölüler diyarıdır. -Sosyal statü farkı gözetmeksizin tüm ölülerin ulaştığı nötr bir âlemdir. -Neti, Galla, Ala gibi yeraltı varlıkları ve demonolojik figürler etkindir. -Karanlık, sessizlik ve geri dönüşmezlik ile ilişkili olumsuz bir metafor taşır. -Konumu anlatılara göre yerin altında, dağlarda veya doğuda yer alabilir. -Ölü ile tanrı arasındaki ilişki burada sona erer; ruh gölgeler şeklindedir. -Ruhlar, unutulmuşluk ve suskunluk içinde varlığını sürdürür; ibadet yoktur. -“Yedi kapı” ve “yedi katman” gibi sembollerle çok katmanlıdır. -“Dönüşü olmayan yol” motifi ile ölümün geri dönüşmezliği vurgulanır.

ESKİ MİSİR	-Tanrıların insanlarla doğrudan ilişki kurduğu, tapınaklarla kutsanmış, yaşanabilir mekândır. -Ra, Geb, Thoth, Ptah, Hathor, Amon gibi tanrılar yeryüzüyle ilişkilidir. -Tapınaklar, obeliskler, mezar dışı kutsal yapılar bu mekânda tanrılarla bağlantı kurmak için inşa edilir. -Bayramlar, ayinler, kurbanlar, dualar ve tarımsal ritüellerle tanrılara ibadet edilir. -Nil Vadisi boyunca bereket, yaşam ve düzenin sürdüğü kozmik merkezdir. -Tapınak mimarisi, astronomik hizalanmalar ve kutsal geometri ile yeryüzü kozmik düzene göre biçimlenir. -Yeryüzünde adalet (Ma'at), bereket (Hapi), krallık (Horus) gibi tanrısal ilkeler görünür olur. -Ruh, burada yaşarken ahiret yolculuğu için hazırlanır; iyi eylemler bu dünyada kazanılır. -Yer, tanrısal düzenin görünür hâlidir; insan aktif faildir.	-Ölüm sonrası ruhların geçtiği, yargılandığı ve dönüşüm yaşadığı ilahi sınav ve geçiş yeridir. -Osiris, Anubis, Ma'at, Thoth, Ammut gibi tanrılar yeraltında aktiftir. -Yeraltı, kutsal kapılar, geçitler ve 12 bölümlü Duat'la şekillenir; bu bölümler ruhun yolculuğuna sahne olur. -Cenaze törenleri, mumyalama, büyü metinleri ve "Ölümler Kitabı" aracılığıyla yeraltına hazırlık yapılır. -Güneşin gece yolculuğuna çıktığı, ruhların yargılandığı ve yeniden doğumun hazırlandığı zamansız âlemdir. -Ruh, yeryüzündeki yaşamının karşılığını burada görür; yargı sonucu Kamış Tarlası'na ya da yok oluşa gider. -Ölümler Kitabı ve Kapılar Kitabı gibi metinlerde yeraltı mekânları ayrıntılı şekilde betimlenir. -Yeraltı, tanrısal yargının uygulandığı düzlemdir; insan ruhu edilgen, sinanan durumdadır.
--------------------------	--	---

BABİL	-Tanrıların, insanların ve doğanın etkileşim içinde olduğu kutsal ve yaşanabilir mekândır. -Enuma Eliş'te Marduk tarafından Tiamat'ın bedeninden yaratılan evrenin bir parçasıdır. -Marduk, Enki (Ea), Şamaş ve İştar gibi tanrılar bu düzlemde aktif olarak işlev görür. -Doğa, şehir, tapınaklar ve tarım gibi kutsal düzen unsurlarına ev sahipliği yapar. -İnsanlığın yaratıldığı ve tanrılara hizmet etmek üzere görevli kılındığı mekandır. -Koşullar tanrılar tarafından düzenlenmiştir; şehir planlaması bile kozmik düzene göre yapılmıştır. -Gökyüzü ile bağlantılı; Etana gibi efsanelerde yer, halka biçiminde ve sularla çevrili düşünülür. -Yeryüzü, göğün altında ve tatlı suyla (Apsu) çevrili bir ada şeklinde betimlenir. -İnsan-tanrı ilişkisi bu dünyada belirginleşir; tapınma, kurban ve ayinlerle tanrılar memnun edilir.	-Ölümden sonra ruhların gittiği karanlık, sessiz ve geri dönüşsüz bir âlemdir. -Ereşkigal'ın egemenliğindeki kozmik alt düzlem; ışığın, yaşamın ve hareketin yokluğuyla tanımlanır. -Galla, utukku ve ala gibi demonik varlıklar ile Ereşkigal burada yer alır; İştar'ın inişi bu âlemi simgeler. -İnsan sonrası varoluşun durağan biçimde sürdüğü bir âlemdir; ödül-ceza sistemi genellikle yoktur. -Kaotik ve değişmezdir; bireyin eylemleri burada sonuç doğurmaz, giriş vardır, çıkış neredeyse yoktur. -Yeraltı, gölge varlıkların yaşadığı ve Apsu'nun derinliklerinin ötesinde bir mekandır. -Tanrılar tarafından belirlenen bir yazgı sonrası girilen suskunluk mekânıdır; tanrılar burada daha az etkindir.
---------------------	---	---

ASUR	-Tanrıların insanlarla doğrudan ilişki kurduğu ve ibadetin gerçekleştiği yaşanabilir mekândır. -Aşur, Şamaş, İştâr, Enlil ve Ninurta gibi tanrılar bu mekanda etkindir. -Tapınaklar, zigguratlar ve saraylar bu mekânın kozmik düzene göre şekillendirilmiş kutsal yapılarıdır. -Ritüeller, bayramlar, kurbanlar ve dualarla tanrılarla ilişki kurulan kutsal bir sahnedir. -Yeryüzü, gök ile bağlantılı olarak yaşamın merkezi; üretim, siyaset ve dinin buluşma noktasıdır. -Tanrılar aracılığıyla yeryüzü düzenlenir; kuraklık, bereket, savaş ve adalet burada tecelli eder. -Yeryüzünde yaşamın kutsallığına vurgu yapılır; ruhun bu düzlemdeki eylemleri önemlidir. -Yer, tanrısal düzenin görünür yüzü, insanların sınındığı ilahi bir sahnedir.	-Ölülerin sonsuz karanlıkta yaşadığı, dönüşü olmayan ilahi yargı ve ceza mekânıdır. -Nergal, Ereşkigal, Erra, Allatu ve Tammuz gibi tanrılar yeraltını yönetir; cezalandırıcı ve düzen sağlayıcıdır. -Yeraltı, saray benzeri yapılarla değil, kapılar ve geçitlerle çevrili karanlık, gölgelik bir âlem olarak tasavvur edilir. -Yeraltı, gökten kopuk; sessizlik, hareketsizlik ve durağanlığın hâkim olduğu bir düzlemdir. -Yeraltı tanrıları yeryüzündeki düzeni tehdit eden unsurlara karşı ilahi adaletin temsilcileridir. -Gılgamış Destanı'nın 12. tabletinde Enkidu'nun yeraltına inişi, ruhsal durumun mekânsal tezahürünü sunar. -Yeraltı, tanrısal denetimin sürdüğü ama insanın pasif duruma geçtiği, cezai boyutu ağır basan bir düzlemdir.
--------------------	---	---

ESKİ YUNAN	-Tanrıların, insanların ve doğanın birlikte yaşadığı kutsal mekândır. -Gaia, Demeter, Artemis, Athena ve Aphrodite gibi tanrılar burada etkindir. -Tapınaklar, şehirler ve agoralar bu düzlemde yer alır. -Tarım, bayram, kurban ve ibadetler yer tanrılarına sunulur. -Yaşam, üretim, aşk ve bilgeliğin sahnesidir. -Yer tanrıları, insan hayatını yönlendiren yaratıcı ve düzenleyici varlıklardır. -Herakles, Perseus, Odysseus gibi kahramanlar bu dünyadan yeraltına ya da göğe geçer. -Athena, Demeter ve Hermes gibi figürler iki âlem arasında geçiş yapabilir. -Yer, tanrısal düzenin ve toplumun merkezidir. -Günlük yaşamın, siyasetin ve inancın bulunduğu kutsal alandır.	-Ölülerin ruhlarının gittiği, geri dönüşün olmadığı ölüm âlemidir. -Hades, Persephone, Kerberos, Kharon ve yeraltı yargıçları burada hüküm sürer. -Yeraltı; geçitler, nehirler ve Tartaros gibi karanlık alanlarla doludur. -Mezar sunuları, ruh çağırma ve ölü ritüelleriyle ilişki kurulur. -Ölüm, yargı, belirsizlik ve cezanın mekânıdır. -Yeraltı tanrıları, ölüm sonrası düzeni korur ve yargılama yapar. -Hermes Psychopompos, ruhlara rehberlik eder. -Yeraltı, dünyevi düzenin dışında kalanların ulaştığı yerdir. -Ruhlar burada sonuçla yüzleşir; ödül veya ceza alır.
--------------------------	--	--

AFRİKA	-Yaşamın, bereketin ve üretimin kaynağıdır. -Toprak, doğurgan ve besleyici yönüyle kutsal kabul edilir. -Ashanti kültüründe yer tanrıçası Asase ile simgelenir. -Doğadaki her unsurun (ağaç, nehir, taş) bir ruh taşıdığına inanılır. -İnsanlar, tanrılarla ve ataların ruhlarıyla ritüeller yoluyla bağlantı kurar. -Yer, yaşayanlarla, üretimle ve yaşam döngüsüyle ilgilidir. -Mvindo gibi kahramanlar bu dünyadan göğe veya yeraltına geçiş yapabilir.	-Ölen insanların ruhlarının gittiği, ölüm sonrası yaşam alanıdır. -Ruhların yaşadığı, kimi zaman tanrılarla karşılaşılan kutsal bir mekândır. -Bu âlemde Efendi Muisa gibi ruhsal varlıklar hüküm sürer. -Ölümden sonraki ruhsal geçişlerin ve bilgelik arayışının merkezidir. -Ata ruhlarının burada yaşadığına ve bazen yeryüzüne döndüğüne inanılır. -Ritüellerle ölümlerle iletişim kurulur, mezar kültü oldukça yaygındır. -Yeraltı, ölenlerle, ruhlarla ve ölüm sonrası düzenle ilgilidir.
----------------------	---	---

KAYNAKLAR

- Adam, Baki. “Yahudilik”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Agizza, Rosa. *Antik Yunan’da Mitoloji, Masallar ve Söylenceler*. çev. Z.Zühre İlk gelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2. Basım, 2006.
- Ağkuş, Yusuf - Altuncu, Abdullah. “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur’an’da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 2775-2794.
- Akyar, Nevfel - Sayar, Süleyman. “Zerdüşî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru.” *Mîzânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* (10 Haziran 2020), 57–83.
- Altıntaş, Yusuf. “Yahudilikte Âhiret Anlayışı.” *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 16 (2012), 36–39.
- Altuncu, Abdullah. “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (2014), 118-142.
- Arneth, Martin. *İslamiyet–Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, editör Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- Arneth, Martin. *İslamiyet–Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*, ed. Martin Thurner. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Arslan, Yahya. “Ku’an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi”, *Journal of Analytic Divinity*, 6/2 (2022), 53-76.
- Asife Ünal. “Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı ve Litif Efsanesi”. *ÇÜİFD* 17/2 (2017), 103-115.
- “Babilliler”. Ders Dokümanı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ts.
- Babil Yaratılış Destanı - Enuma Eliş. çev. Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Babylonian Talmud*. Shabbat 152b–153a. <https://www.sefaria.org> (erişim: 05.03.2025).
- Babylonian Talmud*. Shabbat 152b. <https://www.sefaria.org> (erişim: 05.03.2025).

- Batuk, Cengiz. “Eski Mısır Dini”. ts.
https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/cengiz.batuk/126436/03_2_M%C4%B1s%C4%B1r%20Dini.pdf
- Batuk, Cengiz. “Mit,Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar”, *Milel ve Nihal Dergisi*, 6/1 (2009), 27-53.
- Besalel, Yusuf. “Cennet”. *Yahudilik Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., Mayıs 2001.
- Billington, Sandra - Miranda Green (ed.). *The Concept Of The Goddess*. London: Routledge, 1. Basım, 1996.
- Black, Jeremy, Anthony Green. *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Bonnefoy, Yves. *Mit. thk.* Levent Yılmaz. 2 Cilt. Ankara: Dost Kitabevi, 2000.
- Bottéro, Jean. *Gilgamiş Destanı-Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. çev. Orhan Suda. İstanbul: Yapı Kredi, 2013.
- Bottéro, Jean - Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Boynukalın, Mehmet. “Teyemmüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, 50-52.
- Britannica, Britannica Online Encyclopedia. "Geb." Erişim 09 Nisan 2025.<https://www.britannica.com/topic/Geb>
- Budge, Sir E.A.Wallis. *Asur Tabletlerindeki Yaratılış Hikayesi(Yaratılışın Yedi Tableti)*. çev. Yağız Balay. Ankara: Dorlion, 1. Basım, 2023.
- Can, Şefik. *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 4. Basım, ts.
- Ceyhan, İrem. “Yahudilikte Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (2019), 545-557.
- Cilacı, Osman. *İlahi Dinlerde Cennet İnancı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1975.
- Cömert, Bedrettin. *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: De ki, 3. Basım, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. “Yer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, 476-478.
- Çaycı, Ahmet. “Kavramlar ve Tanımlar”. *Mitoloji ve Din*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1. Basım, 2012.

- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı, 2011.
- Çıvgın, İzzet. “Eski Mısır Kozmogonileri (MÖ 2400-700): Tanrıların Eseri Olan Devlet, Yaratılış ile Başlayan "Yaşam, Düzen, Adalet'in Koruyucusudur". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2024), 151-169.
- Çiçek, Mustafa. *İslam Kelamında Cennet ve Cehennem*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çizikci, Semih Yaşar. *Asur ve Babil Mitolojisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Darkot, Besim. “Mısır”. *İslam Ansiklopedisi(İ.A)* (3.Baskı). C. 8. İstanbul, 1979.
- Demirci, Kürşat. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, 328-340.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*. çev. Zeynep Akbay vd. 3 Cilt. İstanbul: Gelişim Basım ve Yayımlar A.Ş., Kırıl Matbaası, ts.
- Duman, Mahir. *Mitoloji*. çev. Nurettin El Hüseyi. İstanbul: NTV Yayınları, 2010.
- Dumortier, Brigitte. *Dinler Atlası İnançlar, İbadetler ve Ülkeler*. çev. Özgür Adadağ. İstanbul: NTV Yayınları, Mas Matbaacılık, 2007.
- Eliade, Mircea. *Babil Kozmolojisi ve Simyası*. çev. Mehmet Emin Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, ts.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Erdem, Engin. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. Ed. Mualla Selçuk vd. 2. Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2013.
- Erdem, Mustafa. *Hız. Adem(İlk İnsan)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3.Baskı, 1999.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.
- Estin, Colette - Laporte, Hêlêne. *Yunan ve Roma Mitolojisi*. çev. Musa Eran. Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 25. Basım, 2008.
- Etgü, Yıldız Tilbe - Pekşen, Okay. “Sumerlilerde Din Anlayışı ve Tanrı Algısı”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2, 511-525.
- Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - Azra Erhat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977.
- Fırtına Dergi, Fırtına Dergi. “Antik Yunan'da ‘Ölüm’”. Erişim 05 Mayıs 2025. <https://www.firtinadergi.com/2020/03/antik-yunanda-olum-kurtulus-aras-yazdi/>

- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Garland, Robert. *The Greek Way of Death*. New York: Cornell University Press, 1988.
- Gashi, Feim. “Ölüm Psikolojisi ve Ölüm Konusunda Dini İnancın Etkisi”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2021), 80-99.
- Gerger, Berna. *Antik Yunan Toplumunda Ölü Kültü ve Cenaze Ritüelleri*. İzmir: Dokuz Eylül, Yüksek Lisans, 2021.
- Graves, Robert. *Yunan Mitleri*. çev. Uğur Akpur. İstanbul: Say, ts.
- Grimal, Pierre. *Yunan Mitolojisi*. çev. Işık Ergüden. Ankara: Dost Kitabevi, 4.Baskı, 2018.
- Guliyev, Rehman. “Tanrıçılık ve Tanrı Kelimelerinin Leksik Anlamı” 2 (2011).
- Güç, Ahmet. “Yahudilik’te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 63-78.
- Güneş, Serkan. “Yeraltı Mekânı ve Kavramının Toplum ve İmgelem Üzerine Etkisi” 27/2 (2010), 125-130.
- Gürel, Betül. “T. Akçay, Yunan ve Roma’da Ölü Kültü.” *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*.
- Hafizoğlu, Ayşegül. “Mitoloji ve İlâhi Dinlerde İnsanın Yaratılışı”, *Marifetname Dergisi* 9/1 (2022), 217-244.
- Haliloğlu, Hasan - Başaran, Kübra Nur. “Kâinatın Yaratılışı ve Yok Oluşu (Tefsirler ve Modern Bilim Işığında)”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 8 (2021), 20-51.
- Harman, Ömer Faruk. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, 225-226.
- Harman, Ömer Faruk. “Havva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, 542-545.
- Harman, Ömer Faruk. “Yahudilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 43. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, 187-197.
- Heidel, Alexander. *Enûms Eliş*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ayraç, ts.
- Heinzmann, Richard. *İslâmiyet-Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2. cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. basım, 2013.
- Hontheim, Joseph. “Hell”. *The Catholic Encyclopedia*. C. 7. New York: Robert Appleton Company, 1910. <http://www.newadvent.org/cathen/07207a.htm>

- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Yayınevi, 4. Basım, ts.
- Hristiyanlık Nedir?. “Cennet ve Cehennem Nedir?”. Erişim 5 Mayıs 2025.
<https://www.hristiyanliknedir.com/cennet-ve-cehennem-nedir>
- Inwood, Christiane Sourvinou. *Reading Greek Death: To the End of the Classical Period*. Oxford University Press, ts.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, 1992.
- İpek, Muammer. “Kur'an'a göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”, *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013), 435-448.
- Kahya, Ömer. “Sümerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarının Yeri” , *ArAn Dergisi* 9/2 (2015), 25-46.
- Karagülle Çifçi, Meryem. “Antik Mısır'da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”, *Mütefekkir Dergisi* 19 (2023), 235-255.
- Karatosun, Musa Osman. “Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 646-661.
- Kavşut, M.Sait. “Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları-Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301.
- Kaya, Mutlu. “Türk ve Anadolu Mitolojisi”, ts.
- Kızıllı, Abuzer. “Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler”, *Uluslararası Amisos Dergisi* 2/3 (2017), 32-65.
- Kızıllı, Hayreddin. “Mitos, Anlamı, Özellikleri ve İşlevleri”, *Kadim Hikmet Dergisi* 4 (2021), 29-53.
- King, Leonard William. *Babil Mitolojisi*. çev. İnönü Korkmaz. İstanbul: Maya kitap, 1. Basım, 2019.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016.
- Koçak, Aynur. *Mitlerle Varoluş Yolculuğu*. Fatih-İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2016.
- Korkmaz, Esat. *Ansiklopedik Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitapları Yayınevi, 2004.

- Kramer, Samuel Noah. *Sümer Mitolojisi*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, ts.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2002.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 12. Basım, 2011.
- Kurhan, Mürüvvet. "Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah". *Belleten Dergisi* 58/222 (Ağustos 1994), 265-278.
- Kuzuoğlu, Remzi. "Eski Asur Kaynaklarında Tanrıça İshara ve Akrep Sembolü", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi* 10/1 (2016), 29-54
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Lambriniadis, Elpidophoros. "Hristiyanlıkta Gelecek Hayat", *Din ve Hayat Dergisi*, 40-45.
- Leeming, David - Page, Jake. *Tanrıça Mitleri*. çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Say, ts.
- Leeming, David A. *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi*. çev. Nurdan Soysal. Topkapı-İstanbul: Say, 2. Basım, ts.
- Lumanze, Obedben Mmesomachukwu. "The Concept of Land/Earth in the Old Testament and in Africa: Implications to the Contemporary Nigerian Christian" 13/1 (2021).
- Mandacı, Ebru. "Asurlular 'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 49 (2020), 65-80.
- Manuelian, Peter Der (ed.). *30 Saniyede Antik Mısır*. Çin: Caretta Kitapları, 2015.
- Mark, Joshua J. "Antik Mısır Mitolojisi". *World History Encyclopedia*. 2013. Erişim 05 Mayıs 2025. https://www.worldhistory.org/Egyptian_Mythology/
- Mattay, Bar. *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*. çev. Vahap Kelat. İstanbul: Kaynak, 1996.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüşt*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- Mehmetoğlu, Ali Ulvi. "Din(İlahiyat)". *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*, ts.

- Önder, Ali Rıza. *Türk Dil Kurumu*, ts.
https://tdk.gov.tr/dosyalar/TDD/1991s472/1991s472_03_A_ONDER.pdf
- Özalkan, Seda. *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Özcan Elçi, Dicle. “Batı ve Doğu Mitolojilerinde Kadın İmgesi: Tanrıça’lar”, *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences* 4/11 (2018), 826-840.
- Özçelik, Nazmi. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Basımevi, 2.Baskı, 2004.
- Özkan, Canan. *Yunan Tanrılarının ve Tanrıçalarının Sıfatları ile Allah’ın Sıfatlarının Karşılaştırılması*. Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Özkan, Murat Sultan. “Antik Mezopotamya, Mısır ve Yunan’da Mitostan Logosa Arkhe Problemi”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi* 40 (2023), 1-20.
- Öztürk, Özhan. *Dünya Mitolojisi*. Ankara: Nika Yayınevi, 2016.
- Paçacı, Mehmet. *Kur’an’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Ahiret İnancı*. İstanbul: Nun Yayınları, 1994.
- Pesch, Otto Hermann. *İslamiyet–Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*. Ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2013.
- Pesch, Otto Hermann. *İslamiyet–Hristiyanlık Kavramlar Sözlüğü*. Ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2013.
- Rhodes, Peter Jhon. *Antik Yunan’nın Kısa Tarihi*. çev. Cumhur Atay. İstanbul: İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2019.
- Rosenberg, Donna. *Dünya Mitolojisi*. çev. Koray Akten vd. İmge Yayınevi, ts.
- Salvini, Beatrice Andre. *Babil*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınevi, 2. Baskı, 2019.
- Sarı, Mehmet. *Kur’an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Savcı, Esra Bilge. “Türklerde Üç Metin Üzerinden Yer altı Dünyası”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/34 (2021), 452-467.
- Sever, Erol. *Asur Tarihi*. İstanbul: Kaynak, 1993.
- Seyidoğlu, Bilge. “Yeraltı Dünyası”, *Journal of Turkish Research Institute* 39 (2009), 201-210.
- Sivas, Hakan. “Eski Mısır Tarihi”. *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Smith, William. *The Old Testament History: From Creation to the Return of the Jews from Captivity*. New York: American Book Company, 1982.

- Soysaldı, H.Mehmet. Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 43-66.
- Stepaniants, Marietta. "Zerdüştlüğü'nün İslâm'la Karşılaşması". çev. Cahid Kara, *Journal of Islamic Research* 23/2 (2012), 89-99.
- Şahan, Deniz. *Sümer Mitolojisinin Yunan Mitolojisine ve Felsefesine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Şahin, Hasan Ali. *Mitoloji ve Din*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1. Basım, 2012.
- Şahin, M. Süreyya. "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Şahin, Süreyya. "Doğu ve Batı Kiliseleri, Ayrılımları ve Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 311-329.
- "Yer-Yeraltı". çev. Kitabı Mukaddes Şirketi. *Kutsal Kitap Dizini(Geniş Kapsamlı)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 1.Baskı, 2004.
- Taşkın, Tuna. *Ol Dedi Oldu/1 Big Bang'ın Nefes Kesen Öyküsü*. İstanbul: Şule, 2019.
- Tekin, Mustafa. "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003), 475-492.
- Turner, Martin. *Yaratılış (Hrst.)*. ed. Mualla Selçuk vd. 2. Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1. Basım, 2013.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (Mart 2006), 15-33.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, 312-320.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Türçan, Galip. *Kur'an'da Ahiret İnancı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Uncu, Ebru. *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*. Denizli: Pamukkale, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Uysal, Saliha. "İslâm ve Diğer Dinlerde Ölüm." *SD Platformu* 54 (2020), 28-33.
- Ünal, Halit. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. Ed. Mualla Selçuk vd. 2. Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2013.

- Ünal, İsmail Hakkı. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. Ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2003.
- Wikipedia, Wikipedia. “Mezopotamya Mitolojisi”. Erişim 06 Mayıs 2025. https://tr.wikipedia.org/wiki/Mezopotamya_Mitolojisi
- Wikipedia, Wikipedia: The Free Encyclopedia. “Hell in Christianity”. Erişim 5 Mayıs 2025. https://en.wikipedia.org/wiki/Hell_in_Christianity
- Wilkinson, Philip. *Efsaneler ve Mitler*. çev. Emel Lakşe. İstanbul: Alfa, 2022.
- Wilkinson, Toby. *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Vercoutter, Jean. *Eski Mısır*. çev. Emine Su. İletişim Yayınları, 13. Baskı, 1992.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Türk Dil Kurumu*. TDK. Erişim 09 Mayıs 2025. <https://sozluk.gov.tr/>
- Yazıcı, Tuğba. “Kur'an Perspektifinde Yeryüzünün İnsanın Yaşam Alanı Olarak Anlamı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 11/21 (2017), 141-159.
- Yıldırım, Duran Ali. *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*. Konya: Çimke Yayınları, 2016.
- Yıldırım, Ömer Faruk. “Teyemmüm Kıssasının Tarihi ve Ayetinin Sebeb-i Nüzulü Üzerine -Hz. Aişe'nin Gerdanlığını Düşürmesinin Mükerrerliği Bağlamında-”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (Aralık 2010), 107-127.
- Yıldırım, Suat. *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*. ed. Recep Çakır. İzmir: Işık, 2005.
- Yıldırım, Zeki. “Enbiya, 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2013), 47-76.
- Yıldız, Selda - Korkmaz, Vahide. “Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar”. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/3 (Eylül 2022), 438-449.
- Yonar, Gönül. *Yaratılış Mitolojileri (Altı Medeniyet Altı Yaratılış Hikayesi)*. İstanbul: Ötüken, 2015.
- Yörükân, Turhan. *Yunan Mitolojisinde Aşk*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ts.